Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: Идеје и пракса

Мира Радојевић
Љубодраг Димић
Александар Животић
Дарко Гавриловић
Михаел Антоловић

Патриотизам и национализам код Срба у XX веку: Идеје и пракса
Мира Радојевић, Љубодраг Димић, Александар Животић, Дарко Гавриловић, Михаел Антоловић
Београд 2024.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти
Др Драган Богетић, дописни члан САНУ
Др Милан Терзић, Архив Југославије
Др Петар Крестић, Историјски институт Београд

Лектор
Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица
Ивана Зорановић

Припрема за штампу
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-298-8

Ова публикација је резултат рада на пројекту *Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку Републике Србије

САДРЖАЈ

7 | Увод

9 | *Михаел Антоловић*
Патриотизам на конзервативним основама
– политичка и историографска мисао Јована Б. Јовановића
(1875–1930)

59 | *Мира Радојевић*
Улога Самосталне радикалне странке у пропаганди
југословенске идеје (1905–1914)

83 | *Александар Животић*
Уједињење и побуна. Црна Гора између
српства и југословенства

157 | *Љубодраг Димић*
Краљевина СХС и покушаји формирања заједничког
државног и националног идентитета (1918–1921)

185 | *Дарко Гавриловић*
Традиционални и модерни национални идентитет
Срба у Хрватској

257 | Библиографија

271 | Summaries

293 | Белешка о ауторима

УВОД

Једно од главних обележја историје српског народа од краја XIX до последњих деценија XX века чине идентитетски проблеми, проистекли из два неуспела покушаја да се стварањем државне заједнице Јужних Словена реши питање њиховог националног ослобођења и очувања територија на којима су представљали већину становништва. Југословенска идеја промовисана је најпре у круговима интелектуалне и уметничке елите, а тек је потом била прихваћена као политички програм државног врха Краљевине Србије, српских политичких странака и присталица југословенства из југословенских покрајина Аустроугарске. Обе југословенске државе, како краљевина, тако република, настајале су у време светских ратова, као исход развоја унутрашњих прилика међу Јужним Словенима и далеко ширег контекста међународних односа. Та је чињеница и у једном и у другом случају тим процесима давала својеврсне револуционарне карактеристике, које су неминовно утицале на усвајана или наметана политичка решења, стварајући при томе основу за бројне међунационалне и међуверске кризе.

Историјско искуство је показало да су кључни национални чиниоци југословенског уједињења, превасходно Срби и Хрвати, а затим и Словенци, у заједничкој држави имали не само несразмеран „улог“ него и различита очекивања у будућности. Док је у већинском делу српске нације она сматрана трајним опредељењем, самим тим што је била једина творевина у којој су готово сви Срби могли да живе унутар једних државних граница, Хрвати и Словенци прихватали су је као етапу ка стварању самосталних националних држава. Та суштинска разлика нужно се одразила на неретко трагичну подвојеност између српских и југословенских националних осећања, српског и југословенског идентитета.

Оштре дискусије, вођене око дилеме да ли је југословенска држава била пропуштена историјска шанса или најкобнија историјска грешка српског народа, започеле су већ у периоду између два светска рата, а кулминацију су доживеле након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. С обзиром на то да је на њеним рушевинама настало неколико националних држава, а да је српски народ у некима од њих постао национална мањина, преовлађује уве-

рење да су Срби били највећи губитници постојања Југославије, те да су на крају XX века изгубили све дотадашње ратове, вођене за ослобођење и уједињење. Тежину тог сазнања појачава и чињеница да су из српског националног корпуса настала два посебна ентитета – македонски и црногорски. Осим тога, протеклих се деценија често изражавало жаљење због тога што се Краљевина Србија ради стварања заједнице са Хрватима и Словенцима одрекла сопствене државности, што и данас изазива крајње критичан однос према њеним тадашњим политичким елитама и представницима династије Карађорђевић. Напокон, будући да се српски народ и даље суочава са последицама постојања југословенске државе, може се рећи да многи њени проблеми постоје у савременом добу, доводећи до тога да је њихово тумачење, осим у историјској науци и у њој сродним научним дисциплинама, присутно у ненаучној свести и подложно изрицању ненаучних судова.

Вишедеценијска дистанца од распада југословенске државе, доступност историјских извора и могућност да историја југословенске идеје буде анализирана у једном, условно речено, заокруженом процесу, умногоме помажу историчарима да објективније него у ранијим временима проучавају различите аспекте југословенства. У овом зборнику су отуд сабрани истраживачки резултати и научни погледи неколицине колега посвећених проучавању XX века, а ангажованих на пројекту *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба* (*Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary*) у оквиру програма *Идеје* Фонда за науку Републике Србије. Научна сазнања, која су колеге – Михаел Антоловић, Мира Радојевић, Александар Животић, Љубодраг Димић и Дарко Гавриловић – приложиле у зборнику делимично су већ представљена током циклуса предавања одржаних током маја и јуна 2023. године. У овом тренутку, махом дају увид у истраживачка питања из прве половине XX века, потврђујући доста давно изречено мишљење о неразлучивој повезаности проблема „прве“ и „друге“ Југославије.

Михаел Антоловић

ПАТРИОТИЗАМ НА КОНЗЕРВАТИВНИМ ОСНОВАМА – ПОЛИТИЧКА И ИСТОРИОГРАФСКА МИСАО ЈОВАНА Б. ЈОВАНОВИЋА (1875–1930)

По својим интересовањима, историчар и политичар Јован Б. Јовановић (1875–1930) представљао је веома необичну појаву у српској историографији, док је својим политичким деловањем био један од главних представника српске конзервативне мисли првих деценија 20. века. Међутим, након вишедеценијског заборава, Јовановића је средином деведесетих година XX века изнова открио професор Ђорђе Станковић, оценивши његово дело као „један заборављени путоказ" у историји српске историографије.[1] У овом раду ћемо настојати да прикажемо особена обележја Јовановићевог политичког конзервативизма и његово разумевање историјске науке утемељено на начелима историзма.

Порекло и образовање

Јован Б. Јовановић је припадао једној од угледних породица „старог Београда", која је била у сродничким везама са династијом Обреновића.[2] Захваљујући породичном богатству и социјалном капиталу, Јовановић је био у прилици да, након завршетка Друге београдске гимназије, студије настави у Минхену и Берлину.[3] На сту-

1 Ђ. Станковић, Јован Бл. Јовановић и друштвена историја. Један заборављени путоказ, *Годишњак за друштвену историју* 1/2 (1994), 159–171.

2 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи*, Београд 1986, 115–116, 121–124; Б. Пророковић-Лазаревић, Јовановић, Благоје Ј., *Српски биографски речник* 4, Нови Сад 2009, 454–455.

3 Љ. Трговчевић, Студенти из Србије на Универзитету у Минхену до 1914. године, *Историјски гласник* 1–2 (1992), 102–105; Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003, 130–135.

дијама у Минхену провео је три године, али о том периоду његовог живота није познато много тога. Неколико успомена о Јовановићевим студентским данима сачувао је његов блиски пријатељ Божидар С. Николајевић, који је у исто време студирао историју уметности у Минхену. Николајевићев отац Светомир био је председник српске краљевске владе за време Александра Обреновића, министар унутрашњих послова, председник београдске општине, ректор и професор Велике школе, један од оснивача Радикалне странке и Друштва светог Саве и истакнути слободни зидар.[4] Захваљујући своме социјалном пореклу и породичним везама, и Божидар Николајевић и Јован Б. Јовановић били су искрено привржени династији Обреновића. Због тога не изненађује да су управо они, са још неколико студената из Србије, средином фебруара 1898. године „на минхенском Северном гробљу" (*Nordfriedhof*) испратили на вечни починак Велимира Теодоровића, ванбрачног сина кнеза Михаила.[5] Присећајући се минхенских дана, Николајевић је забележио још и да су он и Јовановић једини устали против тога да се из круга српских студената искључи Живојин Балугџић, који је тада, као присталица Карађорђевића и политички емигрант, студирао у Минхену.[6] Та епизода представља сликовито сведочанство о отворености и толеранцији према другачијем мишљењу која је обележавала њихов духовни став.

У јесен 1898. Јовановић је четврту годину студија наставио на Универзитету Фридриха Вилхелма (*Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*, данас *Humboldt-Universität zu Berlin*) у Берлину – не само највећој већ и најугледнијој високошколској институцији у Немачком рајху, на којој су истраживали и предавали светски признати научници и из природних и из хуманистичких, тј. „духовних" наука.[7] Професори чија је предавања похађао Јовановић представљали су *crème de la crème* тадашњих „духовних наука" у Немачкој. Захваљујући томе, он је био у прилици да стекне изузетно добро образовање не само из историје већ и из других хуманистичких дисци-

4 Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980,* Beograd 1984, 198–208; Ј. Милановић, Николајевић, Светомир, *Српски биографски речник* 7, Нови Сад 2018, 396–397.

5 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 116–120.

6 Балугџић је имао занимљив животни пут након 1903. године. Премда социјалиста по уверењима, блиско је сарађивао са краљем Петром Карађорђевићем, бавио се дипломатијом и новинарством. Након Великог рата постао је посланик Краљевине СХС у Берлину. Балугџића је живописно описао Милош Црњански у својим мемоарима. Вид. M. Crnjanski, *Embahade*, I–III, Beograd 1983.

7 Вид. W. Ribbe, Berlin als Standort hisorischer Forschung, In *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert: Persönlichkeiten und Institutionen*, hrsg. von R. Hansen und W. Ribbe, Berlin, New York 1992, 45–88, посебно 60–62.

плина, посебно филозофије и економије, што је, заједно са његовим властитим склоностима, суштински одредило његов интелектуални хабитус. Када је, пак, реч о Јовановићевом ужем пољу интересовања – историји новог века – треба рећи и то да је на прелому XIX и XX века тај предмет на Универзитету у Берлину, осим Делбрика и Хинцеа, предавао још и Макс Ленц (Max Lenz, 1850–1932), изразити „неоранкеовац" у погледу могућности објективне научне историографије и аутор тада најзначајније Наполеонове биографије написане на немачком језику.[8] Док је Хинце, близак „млађој историјској школи националне економије", интегрисао друштвене и економске чиниоце у тумачење политичких феномена, Делбрик – уредник утицајних *Пруских їодишњака* (*Preußische Jahrbücher*) заинтересован целог свог живота за политичка збивања – тежиште својих интересовања усмерио је ка војној историји, коју је проучавао као интегрални део опште историје.[9] Према томе, обојица су предмет историјског истраживања, традиционално ограничен на политичку сферу, обогатили новим садржајима друштвене и економске, односно војне историје.[10] Та околност није прошла неопажено код младог Јовановића који је, како се доцније показало, великим делом прихватио управо онај концепт историјске науке који су заговарали Хинце и нарочито Делбрик.

О утиску који је Делбрик оставио на младог Јовановића сведочи и чињеница да га је он изабрао за ментора свога завршног (докторског) рада. Јовановићев докторат под називом *Зашто Фридрих Велики није учествовао у бици код Кеселсдорфа?* – посвећен једној епизоди из Рата за аустријско наслеђе – био је по своме предмету посве у духу тема које су на прелазу XIX и XX века неговали професори новог века на Берлинском универзитету, усредсређени првенствено на историју Пруске. Особеност тог обимом невеликог завршног рада (какви су иначе били готово сви оновремени докторати) почива у томе што Јовановић, насупрот већине својих колега на другим универзитетима широм Европе, није изабрао да пише докторат из српске националне историје.[11] У том смислу, Јовановић је представљао изузетак који се може мерити још једино са Михаилом Гавриловићем, који је само две године раније (1899) на парискоj Сорбони одбранио

8 M. Lenz, *Napoleon*, Bielefeld 1913.

9 О Хинцеу и Делбрику видети: J. Kocka, OttoHintze, In *Deutsche Historiker* 3, hrsg. von H.-U. Wehler, Göttingen 1972, 275–298; A. Hillgruber, „Hans Delbrück", In *Deutsche Historiker* 4, hrsg. von H.-U. Wehler, Göttingen 1972, 40–52.

10 Уп. W. Hardtwig, *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert*, München 2013, 59–90.

11 Уп. Љ. Трговчевић, Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914. године, *Историјски часопис* 40–41 (1993–1994), 249–280.

докторски рад посвећен уговору који су склопили француски и енглески краљ 1259. године.[12]

Своју дисертацију Јовановић је одбранио 7. августа 1901. године пред комисијом коју су, осим ментора Делбрика, чинили још и професори Шефер-Бојхорст, Паулзен и Фон Рихтхофен.[13] Говорећи о научној вредности Јовановићеве дисертације, Делбрик је оценио да је реч о „самосталном раду" који је написан са „толико много разумевања и темељитости да не може бити сумње у погледу тога да представља научну литературу". Стога је предложио да дисертација буде оцењена као *specimen doctrinae et sagacitatis laudabile* – „хвале вредан пример учености и мудрости".[14] Својеврсну потврду те Делбрикове оцене и високог мишљења о раду свог српског студента представља чињеница да се у својој волуминозној *Историји ратне вештине*, објављеној неколико година доцније, позвао и на његов докторски рад.[15]

У редовима конзервативаца и аустрофила

По повратку у Србију, „берлински доктор филозофије" постао је „зет куће Ненадовића" – оженио се Лепосавом (1880–1952), унуком проте Матеје.[16] Истовремено, Јовановић је 1902. био постављен за професора помоћника опште историје на Војној академији, на којој је питомцима држао предавања и из војне историје и стратегије.[17] Међутим, на том положају се није дуго задржао будући да је само годину дана по убиству Обреновића, у јуну 1904. године, био отпуштен због критички интонираних текстова о влади и њеној улози у решавању завереничког питања које је објављивао у часопису *Слободна реч*, који је излазио од марта до септембра 1904. године.[18] То је било време оштрих политичких сукоба у којима су се присталице Обреновића удруживале, али без већег утицаја јер су наредних годи-

12 Вид. Р. Самарџић, *Писци српске историје*, књ. 2, Београд 1981, 168–169.

13 Phil. Fak. 01. Prom. Phil. Fak. Promotionen bis 1945, Nr. 366; Titel: Promotionen Dr. phil.; Universitätarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin.

14 *Исто*.

15 H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. 4: Neuzeit, Berlin 1920, 384.

16 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 121.

17 Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије (1804–1918)*, Београд 2000, 278–290.

18 Сачувано је свега неколико бројева *Слободне речи* који не садрже Јовановићеве текстове, па једини податак о њима потиче из друге руке. Вид. Ж. Перић, Др. Јован Б. Јовановић, *Архив за правне и друштвене науке* XXXIX (1931), 162–165; Ђ. Ћирић, Др Јован Б. Јовановић, *Војни весник*, 3. март 1931, 104.

на бивале све више потискиване на маргину јавног живота. Управо својим примером Јовановић је потврдио ту оцену будући да након што је из „политичких разлога“ изгубио државну службу више никада није био у прилици да се у њу врати.[19] Посветивши се првенствено публицистичкој делатности и политичком ангажману, он је ипак наставио да објављује и радове из војне историје, историје историографије и међународних односа. Упркос својим политичким погледима, Јовановић није прекидао да објављује у државним часописима, с обзиром на то да се његови чланци могу пронаћи и у званичним војним гласилима као што је *Ратник* и у *Српској војсци* који је издавала група критичких оријентисаних официра. Осим тога, сарађивао је и у *Делу – листу за науку, књижевност и друштвени живот*, чији је *spiritus movens* био угледни српски историчар и радикалски политичар Драгољуб М. Павловић.

Међутим, нарочито је важна чињеница да се Јовановићево политичко деловање одвијало током тзв. златног доба српске демократије, које је успостављено након Мајског преврата 1903. године. Смена династија на српском престолу означила је, како су то већ савременици запазили, наступање посве нове епохе. Насупрот аутократској политици краља Александра Обреновића, након извршене „револуције“ нови Устав је претворио Србију у уставну монархију, строго ограничио власт краља, успоставио парламентарнодемократски поредак, увео готово опште право гласа за пунолетне грађане и гарантовао неприкосновеност политичких права и слобода. Истовремено, врховна власт у земљи припала је Народној скупштини, у којој су доминирале Народна радикална и Самостална радикална странка. Те две странке су представљале окосницу политичког живота земље и одређивале главне правце и унутрашње и спољне политике земље после 1903. године. Неспорно изразито демократски по своме карактеру, политички живот Краљевине Србије био је, осим жестоких међусобних сукоба двеју најутицајнијих странака, обележен и неколиким догађајима од далекосежног значаја – од решавања „завереничког питања“ и утицаја војске на политичка збивања, набавке модерног артиљеријског наоружања („топовско питање“), Царинског рата, Анексионе кризе те балканских ратова. Сва та питања су, осим унутрашњих, поседовала и снажне спољнополитичке импликације које су утицале на постепену еманципацију од Аустроугарске и успостављање блиских веза са Русијом и Француском. Напослетку, Београд је постао и средиште југословенског покрета који је стицао све више поборника међу припадницима српске политичке, а наро-

19 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 121.

чито интелектуалне елите. Та питања су подстицала бројне кризе које су обележиле политички живот Србије до 1914. године, али су, истовремено, представљала и предмет жестоких критика опозиције. Иако маргиналне по своме упоришту у бирачком телу, опозиционе странке (Напредна, Либерална и Социјалдемократска) иступале су, користећи се новостеченом слободом јавног говора, као доследни критичари политике српских влада.[20] Поменуте околности су представљале оквир у коме је деловао и своја политичка схватања формулисао Јован Б. Јовановић – и поред блиских веза са државним, првенствено војним, структурама, његов публицистички рад и политичко деловање одвијали су се искључиво у опозиционим редовима. Тако је – са намером да се умањи утицај Радикалне странке на сељаштво које је традиционално представљало њену социјалну базу – Јовановић 1904/06. године учествовао у политичком организовању српског сељаштва на корпоративним основама. Иако је покретом а потом и странком *Српска народна сељачка слоīа* руководио бивши официр и дипломата Милосав Куртовић, целокупна замисао је била „умногоме дело Јовино". Међутим, тај покушај, без иоле значајнијих резултата, представљао је потпуно ефемерну појаву у политичком животу тадашње Србије.[21]

Као обреновићевац, аустрофил/германофил и конзервативац, Јовановић је пре Првог светског рата уређивао неколико листова, међу којима су најпознатији *Недељни īреīлед* (1908–1911), у власништву Милета Новаковића (сина Стојана Новаковића), и краткотрајни *Дневни īреīлед* (1911), у власништву Живојина Перића. Јовановићево социјално порекло, његове породичне везе те особен интелектуални профил одредили су и његов „поглед на свет". Попут свога професора Делбрика, и Јовановић је у својим политичким схватањима био „либерално-конзервативан" – усвојио је систем уверења обележен органицистичким схватањем државе, неповерењем према захтевима

20 Видети: Д. Ђорђевић, Сучељавање са Аустро-Угарском, у *Историја српскоī народа*, књ. VI/1, Београд 1983, 135–173; О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. īодине*, Београд 1998; Д. Стојановић, *Србија и демократија. Историјска студија о „златном добу српске демократије"*, Београд 2003; С. Антонић, Демократија, у *Срби 1903–1914. Историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 27–142; М. Радојевић, *Српски народ и јуīословенска краљевина 1918–1941*, књ. 1: Од југословенске идеје до југословенске државе, Београд 2019, 80–122 и тамо наведени извори и литература.

21 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 123; О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. īодине*, 164; В. Крестић, Р. Љушић, *Проīрами и статути српских īолиīичких сīранака до 1918. īодине*, Београд 1991, 347–371; С. Петровић, Куртовић, Милосав, *Српски биоīрафски речник* 5, Нови Сад 2011, 451–452.

маса и демократском политичком уређењу и вером у нарочит значај просвећене елите чија је дужност да спроводи промишљене и постепене реформе одозго.[22]

Пишући током прве деценије XX века Јовановић је, као пажљиви посматрач међународних прилика, истицао да је након 1880. године наступила „епоха светске политике" коју одликује чињеница да „светске силе" (осим великих европских држава, још и Сједињене Америчке Државе и Јапан) широм света спроводе своју колонијалну политику и утврђују „сфере својих интереса".[23] Реалистички процењујући односе међу великим силама, он је истицао да се оне у вођењу спољне политике првенствено руководе јасно дефинисаним интересом из којег проистичу и променљива савезништва.[24] У својим анализама Јовановић је полазио од Ранкеовог разумевања држава као особених индивидуалитета који се руководе својим егоистичним интересима, односно државним разлогом.[25] У том смислу, експлицитно је наглашавао да су државе „засебне индивидуалности које теже самосталном животу јер у свету ништа не постоји за љубав другога".[26] Штавише, сасвим у духу учења о „државном разлогу", он је истицао да „међу државама, од како је света, влада најбруталнија борба интереса, према којима сви остали обзири уступају".[27] Одатле је он кључну улогу у међународним односима и политичком животу уопште приписивао тзв. првенству спољне политике (*Primat der Außenpolitk*) које је представљало општеприхваћену тезу међу немачким историчарима од Ранкеа надаље.[28] Наиме, Јовановић није имао дилеме да на физиономију и уопште развој сваке државе пресудан утицај има „притисак споља" те да је константна борба „за надмоћ и равнотежу" обележила политичку историју читаве Европе.[29] Уважавајући ту константу међународних односа, он је процењивао и изгледе малих држава за вођење самосталне политике. Наиме, био је начисто да „поред све привидне слободе за потпуним самоопредељењем", оне првенствено „зависе од утицаја великих сила".[30]

---

22 О политичким схватањима Ханса Делбрика видети: P. Rassow, Hans Delbrück als Historiker und Politiker, *Die Sammlung* 4 (1949), 134–144.

23 Ј. Јовановић, Светска политика, *Недељни прегледˮ* 1/1 (1908), 5–8.

24 Ј. Б. Јовановић, Грчка и српска војска, *Српска војска* 4/33 (1911), 249–250; Ј. Б. Јовановић, Триполис, *Српска војска* 4/34 (1911), 257–258;

25 Ј. Јовановић, Наше политичке заблуде, *Недељни прегледˮ* 1/17 (1908), 275–277.

26 Ј. Јовановић, Југословенски покрет, *Недељни прегледˮ* 1/10 (1908), 164.

27 Ј. Јовановић, Србија на раскрсници, *Правда* 7/269 (1910), 1.

28 L. Dehio, *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert*, München 1955, 37–70.

29 Ј. Јовановић, О парламентаризму, *Недељни прегледˮ* 1/4 (1908), 67–69.

30 Ј. Јовановић, Југословенски покрет, *Недељни прегледˮ* 1/10 (1908), 164–165.

Друго суштинско обележје Јовановићевог политичког мишљења је изразито аустрофилство – успостављање што ближих веза између Краљевине Србије и Двојне монархије сматрао је егзистенцијалном нужношћу српске државе и изразом њених истинских интереса. Истовремено, распрострањени страх од „аустријског пангерманства" он је објашњавао деловањем словенофилских кругова који настоје да српску политику ставе у службу интереса Руске империје, руководећи се „својим интересима" а не српским жељама.[31] Иступајући као оштар критичар руске спољне политике,[32] он је подозревао од снажења руског утицаја на Балкану и поделе интересних сфера између Русије и Аустроугарске. У том смислу, упозоравао је да

> „ми Срби не би имали разлога страховати од обнављања пријатељских односа између ове две суседне државе ако би се остало само на обичном суседском пријатељству, али се морамо бојати да пријатељство Русије с Аустријом не доведе опет до каквога њиховог међусобног споразума на Балкану који би био на нашу штету".[33]

Позивајући се на српско историјско искуство XIX века, Јовановић је тврдио да оно показује „да Русија није била вољна, нити ће пак икад бити расположена, да штити српске интересе од Аустрије, а најмање да нас потпомогне у нашим претензијама према Аустрији". Наглашавајући како, у начелу, није противник „русофилске политике услед неке нарочите мржње према Русији", он је закључио да историја показује „да нас Русија неће ни хтети ни моћи помагати у остварењу наших великосрпских тежњи, а најмање да ће бити уз нас против Аустрије".[34] Наиме, Јовановић није имао дилеме у односу на циљеве спољне политике Руске империје која је, вођена властитим империјалним амбицијама, на Балкану потпомагала Бугарску, што је било у директној супротности са српским националним интересима.[35]

Из тога је проистекла и трећа изразита одлика Јовановићевих политичких схватања – одлучно одбацивање југословенске идеје као ванредно „опасне по будућност Србије". Имајући у виду да би Аустроугарска могла да се реформише и успостави трећу конфедеративну јединицу која би окупљала Јужне Словене и да не постоје ре-

31 *Исто.*

32 Ј. Б. Јовановић, Светска политика, *Недељни преглед* 1/1 (1908), 5–8; Ј. Б. Јовановић, Руско-аустриски споразум, *Недељни преглед* 3/8 (1910), 129–131.

33 Ј. Б. Јовановић, Мирољубиви симптоми. Кина република. 2. II 1912, *Звезда* 3 (1912), 181–182.

34 Ј. Б. Јовановић, Руско-аустриски споразум, *Недељни преглед* 3/8 (1910), 129–131.

35 *Исто*; Ј. Б. Јовановић, Светска политика, *Недељни преглед* 1/1 (1908), 5–8; Ј. Б. Јовановић, Енглеска и Немачка, *Недељни преглед* 1/25 (1908), 403–405; Ј. Б. Јовановић, Међународни положај Србије, *Недељни преглед* 1/28 (1908), 451–453.

алне могућности да остале велике силе потпомогну распад монархије (јер би се тиме нарушио принцип равнотеже снага), истицао је да југословенска идеја није само тешко остварљива већ и да је „директно штетна и опасна по Србију".[36] За Јовановићев однос према идеји стварања јединствене јужнословенске државе (према којој су били нарочито пријемчиви припадници Самосталне радикалне странке)[37] карактеристичан је његов суд да „сваки добар Србин" прво „мора сматрати за највећи политички идеал уједињење Српства, не само из амбиција које сваки народ од будућности мора имати, већ из чисто практичких разлога, ако хоћемо да се као држава и народ одржимо у свету".[38] Према томе, окончање српског националног уједињења представљало је за Јовановића не само нужан предуслов за евентуално доцније уједињење са осталим јужнословенским народима већ и израз реално схваћеног националног интереса. У том смислу, имајући у виду пример Немачке, он је истицао да „онога дана када се Српство буде ујединило имаћемо нове и веће идеале. Свака паметна политика мора бити заснована на реалној основи: тежити прво ономе што је достижно и остварљиво", подсећајући да је и „колонијална политика Немачке царевине последица [је] немачког уједињења: Пруска не би имала ни потребе ни снаге да води колонијалну политику пре уједињења".[39] Истовремено, Јовановић је био изразито скептичан и према могућности да Србија оствари пијемонтску улогу међу Јужним Словенима сматрајући да једино Аустроугарска располаже снагом неопходном за реализацију јужнословенског уједињења. Наиме, имајући у виду постојећу државну самосвојност, Јовановић је истицао да ни Србија, ни Бугарска ни Црна Гора – „и поред свих жеља и заједничких аспирација" – не би биле спремне да се уједине и одрекну се властите државности. Одатле је, уместо магловитих планова о уједињењу Јужних Словена, Јовановић предлагао оно што је сматрао достижним тврдећи да „циљ српских тежњи треба да буде да Србија добије Македонију". У томе је видео „не само будућност Српства него и питање опстанка Србије".[40] Такви планови су били у складу са старом политиком кнеза и краља Милана и Напредне странке, који су се Тајном конвенцијом из 1881. године обавезали да ће своје територијалне претензије преусмерити ка Старој Србији и Македонији, уместо ка окупираној Босни и Херцеговини.[41]

---

36 Ј. Јовановић, Југословенски покрет, 165.

37 M. Radojević, O jugoslovenstvu samostalnih radikala, *Istorija 20. veka* 2 (1998), 17–31.

38 Ј. Б. Јовановић, Југословенски покрет, *Недељни прегледъ* 1/10 (1908), 164.

39 *Исто*, 164–165.

40 *Исто*, 165.

41 Ј. Б. Јовановић, Тајна конвенција с Аустро-Угарском (поводом брошуре Стојана Протића), *Недељни прегледъ* 2/6 (1909), 81–84. О Тајној конвенцији и њеном

С обзиром на тај дугорочни циљ српске националне политике, Јовановић је и увођење уставног режима у Османском царству средином 1908. године посматрао са изразитом резервом, упозоравајући да би успостављање парламентарнодемократског режима у Османском царству још више везало грађане српске националности за османске власти и умањило њихову жељу за ослобођењем, али да би, истовремено, вероватно укинуло и црквено-просветну аутономију коју су, иако у ограниченој мери, уживали хришћански народи. Ово посебно имајући у виду чињеницу да је Младотурски покрет поседовао крајње ограничену социјалну базу и да га није подржавала већина муслиманског становништва, а још више и карактеристичан интелектуални профил младотурака. Јовановић је, наиме, тврдио да и код њих преовлађује „надриинтелигенција као и код нас, Бугара и осталих балканских народа, која се одушевљава празним политичким фразама, интернационализмом, Француском револуцијом, верује у свемоћ природних наука“.[42]

Четврти угаони камен Јовановићевог политичког *вјерују* представљало је доследно одбацивање демократије и парламентаризма. Одатле постаје сасвим разумљиво што је он нарочиту опасност по будућност српске државе проналазио у владавини двеју странака – Радикалне и Самосталне радикалне странке – које су, заједно са појединим војним круговима који су учествовали у Мајском преврату, након 1903. године практично развластиле монарха, преузеле кључне полуге власти и још више усмериле спољну политику Краљевине Србије у правцу царске Русије, заокрет који је започео још Александар Обреновић.[43] Јовановићеву забринутост су нарочито изазивала

значају за историју Србије видети: С. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (један лист из новије историје Србије)*, Књижара Геце Кона, Београд 1909; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. 2, Геца Кон А.Д., Београд 1934, 333–338; В. Ћоровић, В. Чубриловић, *Србија од 1858. до 1903*, Геца Кон А. Д., Београд 1938, 113–127; Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Просвета, Београд 1953, 70–143; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, СКЗ, Београд 2008, 263–277; С. Рајић, Сто четрдесет година од првог политичког уговора независне Србије (1881–2021). Добро и зло „Тајне конвенције“, *Српске студије* 12 (2021), 85–118. О окупацији Босне и Херцеговине видети: T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo 1987; М. Ковић, 'Цивилизаторска мисија' Аусторугарске на Балкану: поглед из Београда (1901–1914), *Istraživanja* 22 (2011), 365–379; M. Ković, Austria-Hungary's 'Civilizing Mission' in the Balkans: A View from Belgrade (1903–1914), *Balcanica* 48 (2017), 107–122.

42 Ј. Јовановић, Турска уставност, *Недељни преглед* 1/19 (1908), 307–310.

43 Више о политици Руске империје видети: Д. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд 2019; С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011, 330–355.

стремљења српских влада да у садејству, пре свега, са Русијом пронађу нови спољнополитички оквир деловања који би био далеко критичнији према Централним силама. Такав смер је постао сасвим очигледан након отварања тзв. топовског питања, али и за време Царинског рата и нарочито Анексионе кризе (посебно у контексту Фридјунговог и Велеиздајничког процеса против Срба у Загребу када је званични Београд оптуживан за подривање Двојне монархије).[44] У том смислу он је критички просуђивао да се

> „најслабија страна српскога схватања политике показује [се] у схватању наших односа према Русији. Не само шири слојеви народа, који у Русима гледају браћу по крви и вери, а у Русији моћнога заштитника Србије и Српства, већ и врло велики део интелигенције и политичара по професији посматрају наше односе према Русији са веома сентименталнога гледишта. Сви они сматрају Русију као старијега брата нашег, преносећи односе из фамилијарног живота у високу политику, и држе да су опстанак Србије и будућност Српства тесно везани за Русију, и да се само од ње можемо надати потпуно у нашим националним аспирацијама. Сем нас, можда ниједан други народ на свету не посматра међународне односе са тако сентименталног гледишта. Сви обзири према једнакости расе, вере или сличности народног карактера и политичких институција ишчезавају према политици државних интереса. Док ми тако сентиментално и фамилијарно посматрамо наше односе према Русији и нашу политику према томе подешавамо, дотле се Русија, као и цео остали свет, руководи политиком својих интереса, на чему јој нема права нико да замери“.[45]

Према томе, тражећи ослонац у Русији, српска спољна политика је одустала од тога да се руководи властитим државним разлогом и истовремено је „постала зависна од унутрашње“ политике. Сматрајући да је то суштинска аномалија српског политичког живота, Јовановић је – на темељу пажљиве социолошке анализе структуре српског друштва и његовог особеног менталитета – предлагао и одговарајући политички систем. Наиме, имајући у виду аграрни, патријархални, демократски и егалитарни карактер српског друштва и његову (у европским оквирима) ретко високу националну и религијску хомогеност, Јовановић је доказивао да „снажна монархија, готово апсолутистичка“ представља за Србију једини примерени облик државне власти. При томе, своју аргументацију је заснивао на једној историјској закономерности – суду да су приликом успоста-

44 Видети: Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије: 1906–1911*, Београд 1962; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1995, 489–526.

45 Ј. Б. Јовановић, Наше политичке заблуде, *Недељни прегled* 1/17 (1908), 275–277.

вљања снажне монархијске власти владар и народне масе природни савезници у борби против центрифугалних тежњи аристократије. Истичући да само аристократски слој може да ограничи владарску моћ, Јовановић је у томе проналазио разлог природног савезништва између *демоса* и владара: „зато су се владари увек служили народом да сузбију аристократију или да се ње ослободе, а демократија је увек избацивала апсолутисте. То је појава која се сусреће у целој историји света". Према томе, успостављање снажне монархије представљало је, из Јовановићеве визуре, нужан предуслов за вођење самосталне спољне политике. Међутим, кључну препреку остварењу тог циља Јовановић је видео у партократији као кључном обележју српског политичког живота након Мајског преврата. Наиме, он је ограничење власти владара у име права и слобода народа разумевао првенствено као међусобну борбу партијских „клика... и фракција" за власт које, опет из властитих интереса, подржава политика царске Русије. Стога је Јовановић парламентаризам сматрао посве неодговарајућим обликом политичког уређења будући да је он владарски апсолутизам у Србији заменио апсолутистичком влашћу страначких првака: „Некад је био [Тома Перишић] Вучић, а сада је [Никола] Пашић апсолутиста у Србији."[46] Успостављање парламентаризма у Србији Јовановић је процењивао као резултат (пре свега руског) „спољног утицаја" како би се Србија ограничила у вођењу самосталне спољне политике. Због тога је и спољнополитичко везивање Србије за царску Русију Јовановић сматрао нарочито штетним истичући да „реални интереси српске спољне политике захтевају да се ослободимо русофилства и политичких идеја о братству с Бугарима и словенској солидарности које нису ништа друго до прикривено русофилство".[47]

Напослетку, у светлу заоштравања односа међу великим европским силама и опасности од сукоба великих размера, Јовановић је уочи балканских ратова упорно истицао да „политичка изолованост" Србије (од савеза Централних сила) може да има „фаталне" последице по националне интересе. Одатле и његова оцена да су „само пандурске душе русофилских политичара" могле да одбацују и свако инсистирање на спољној политици која би била заснована на „српском гледишту", односно објективној процени српских државних интереса.[48] Уочавајући да опстанак Османског царства представља дугорочни интерес Немачког рајха, Јовановић је доказивао да би истински

46 Ј. Јовановић, Странке и парламентаризам у Србији, *Недељни прегled* 1/32 (1908), 515–520.

47 Ј. Јовановић, Тајна конвенција с Аустро-Угарском, *Недељни прегled* 2/6 (1909), 84.

48 Ј. Б. Јовановић, Руско-аустриски споразум, *Недељни прегled* 3/8 (1910), 129–131.

интереси Србије могли да се обезбеде њеним везивањем за савез у чијем се средишту налази Берлин.[49] Имајући, пак, у виду бројне супротности између Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске, он је иступао као оштар критичар Балканског савеза сматрајући да гаранције Русије нису довољне за предстојеће решавање Источног питања. Скептичан према сврсисходности сарадње са балканским земљама, Јовановић је стога предлагао приступање Србије румунско-османском савезништву, што би обезбедило не само одговарајућу противтежу Бугарској већ и подршку Аустроугарске за територијално ширење ка Старој Србији.[50]

Следећи поменута начела која су представљала окосницу његових политичких схватања, Јовановић је иступао као доследни и неуморни критичар радикалског режима, тврдећи да је Србија земља „изврнутих појмова" у којој су се „удружили мрак и незнање против светлости и разума, некултура против културе, назадак против напретка", у којој „осведочени јунаци и ратници живе од милостиње" док „партијске тричилаже бивају луксузно награђене" и земља у којој се „политичко шпекуланство" поистовећује са „патриотизмом и тежњом ка слободи". Одговорност за такво стање приписивао је искључиво политици Радикалне и Самосталне радикалне странке која „није ни државна ни српска" већ, како је доказивао, „искључиво партизанска и лична". У политичком методу тих странака он је проналазио искључиво демагошки популизам, то јест „обмањивање простог света" и проглашавање политичких противника за „реакционаре". Посве супротно, Јовановић је доказивао да управо „радикали представљају реакцију у Србији" будући да, као „полуобразовани" људи, воде борбу против истинских представника напретка.[51] Карактеристичан је његов врло ниподаштавајући суд о интелектуалном нивоу водећих радикалских првака:

> „Зар г. Никола Пашић, обичних способности као инжењер, без икакве пријемчивости за све што је финије и културније, једино оријентално окретан и лукав, у друштву с г. Стојаном Протићем, који од Европе, може бити, зна само Нови Сад, г. Ацом Станојевићем, штампаром, и њима сличним, да буде представник и носилац напретка?"[52]

---

49 Ј. Б. Јовановић, Тајна конвенција с Аустро-Угарском, *Недељни ūреīлед* 2/6 (1909), 81–84.

50 Ј. Б. Јовановић, Међународни положај Србије, *Недељни ūреīлед* 1/28 (1908), 451–453; Ј. Б. Јовановић, Србија на раскрсници, *Правда* 7/269 (1910), 1; Ј. Б. Јовановић, Пред догађајима на Балкану, *Дейеша* 1/218 (1910), 1.

51 Ј. Јовановић, Реакција радикалије, *Недељни ūреīлед* 3/8 (1910), 113–116.

52 *Исīо*.

Јовановић је демагогији „полуобразованих“ радикала супротстављао „западну ученост“ и резултате напредњачке владавине (организовање војске, изградњу железнице, просветни и културни напредак) те њихову привржености начелима реда и рада.[53] Осим залагања за „истински морал и политичко васпитање“, као основно начело политичког деловања[54] истицао је неопходност увођења дводомног скупштинског система, при чему би Горњи дом био „представник најбољих и најсолиднијих елемената које је Србија у стању дати на политичком пољу“, а затим институције квалификованих посланика те гласачких разреда (како би образованијим и имућнијим бирачима припало више гласова него бирачима из реда „простог народа“).[55] Упорно наглашавајући суштинску повезаност демократије и апсолутизма, Јовановић је следио опште место конзервативних мислилаца с прелома столећа који су, попут Гистава Ле Бона, страховали од наступајућег доба „гомила“.[56]

Јовановићева схватања су представљала и политичку идеологију Конзервативне странке која се највећим делом конституисала из круга сарадника које је окупљао лист *Недељни йреīлед*. Иако из тек фрагментарно очуваних извора није могуће поуздано утврдити ко је био председник странке (да ли Живојин Перић или неко други) нити каква је тачно била Јовановићева улога у њеном оснивању, неспорно је да је он био припадник најужег круга њених покретача, односно „духовни вођа целе те групе“.[57] Наиме, након што су Напредна странка и њен првак Стојан Новаковић током Анексионе кризе подржали српску владу и њену русофилску политику, група конзервативно опредељених личности на челу са ученим правником и професором Београдског универзитета Живојином Перићем (који је 1908. постао народни посланик управо на листи Напредне странке) приступила је почетком 1914. године организовању Конзервативне странке. Странка је формално основана у пролеће (7/20. априла) 1914. године када су усвојени страначки документи и образован Главни одбор у који је, осим Перића и Јовановића, било изабрано још неколико бивших чланова Напредне и Либералне странке. Страначки програм се начелно залагао за промишљене и поступне политичке промене, предвиђао је снажење монархијске власти и успостављање дводомног система увођењем Горњег дома (Сената) који би био „озбиљан и користан регулатор између вла-

53 Ј. Б. Јовановић, Реакција радикалије, *Недељни йреīлед* 3/8 (1910), 113–116.

54 Ј. Јовановић, Странке и парламентаризам у Србији, 520.

55 Ј. Јовановић, Нова странка, *Правда* 7/282 (1910), 1; бр. 283 (1910), 1.

56 Ле Боново дело је било доступно у преводу на српски језик недуго по објављивању француског оригинала: *Гусшава Ле Бона Психолоīија īомилâ*, с француског од Жив. Живановића, Штампарија Просвета, Београд 1896.

57 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 123.

даоца и Народне скупштине", док је у спољној политици био истакнут принцип „интереса српског народа" уз уважавање „стварних чињеница и односа у светској политици".[58] Имајући у виду та програмска начела и њихову подударност са политичким идејама и системом вредности које је Јовановић заступао, он се с правом може сматрати „главним теоретичарем" Конзервативне странке.[59]

Избијање светског рата неколико месеци касније окончало је, уједно, и рад Конзервативне странке. Међутим, то није означило и престанак политичког деловања њених угледних првака који су ратне године провели у Београду под аустроугарском окупацијом. Бројне утицајне личности предратног Београда поделиле су судбину народа који се суочавао са великом немаштином, честим реквизицијама, великом стопом морталитета (изазваног репресалијама, болестима и лошим условима живота), али и репресивним мерама окупаторских власти (попут ограничења кретања и покушаја насилног мењања идентитета увођењем латинице у делу земље под аустријском окупацијом).[60] Ратне године Јовановић је са породицом провео у Београду бивајући „изложен највећим невољама, од којих гладовање није било најмања невоља".[61] Суочен са оскудицом, постао је сарадник *Београдских новина* (1915–1918), службеног гласила окупационих власти. Данас је тешко утврдити ауторство објављених прилога јер су непотписани или су потписани под бројним псеудонимима.[62] Истовремено, Јовановић је наставио блиску сарадњу са Перићем и заједно са још неколицином виђенијих личности (Светомиром Николајевићем и његовим синовима Божидаром и Душаном, неколицином индустријалаца и бивших министара) припадао је језгру водећих аустрофила и германофила у окупираној Србији. Управо та околност и „углед који је својим отменим и достојним држањем уживао код окупаторских власти" омогућили су „Јошки Јовановићу" да интервенише како би се из интернације ослободили сугрђани без обзира на њихову „политичку или страначку припадност".[63]

---

58 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, 493–494.

59 Б. С. Николајевић, *Из минулих дана*, 123.

60 О условима живота у окупираном Београду видети: Б. С. Николајевић, *Под Немцима*, Београд 1923; Ј. Сјеницки, *Успомене из окупације*, Београд 1930; Д. Лапчевић, *Окупација*, Београд б. г.; С. Максимовић, *Успомене из окупације немачке, аустријске и бугарске: 1914–1918*, Београд 1919; М. Чекић, *У глибу мржње*, Београд 1921.

61 Ж. Перић, Др. Јован Б. Јовановић, 165.

62 Б. С. Николајевић, *Под Немцима*, 54–55.

63 Ж. Перић, Др. Јован Б. Јовановић, 165; Б. Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929, 92.

Међутим, упркос својим схватањима о неопходности везивања Србије за Централне силе, Јовановић и Перић су током окупације били револтирани деловањем аустроугарске војне управе у Србији. У жалби коју су почетком јесени 1916. године упутили властима у Бечу они су, између осталог, истакли да ће таква политика обесмислити и само постојање аустрофилске Конзервативне странке, односно да

> „садашњи војни режим треба да има више обзира према вођама и припадницима Конзервативне странке јер ће у супротном пропасти свака оправдана основа за њено постојање. Какав смисао има једна странка која се декларише као аустрофилска, кад Аустро-Угарска, у тренутку кад има пуну власт, ту странку игнорише?“[64]

Крајем 1917, у светлости револуције у Русији и њеног очекиваног повлачења из рата, Јовановић и Перић су предложили аустроугарским окупационим властима да сазову „Уставотворну скупштину“ која би збацила династију Карађорђевић са српског престола, прогласила Народну скупштину на Крфу нелегитимном, образовала владу и закључила мир са Аустроугарском.[65] Предлог сличног садржаја Јовановић и Перић су упутили аустроугарском министру спољних послова Отокару Чернину у априлу 1918. године да би га, потом, Перић објавио у швајцарском дневном листу *Neue Zürcher Zeitung*.[66]

Након завршетка рата појединци који су сарађивали са окупационим властима били су изврнути не само оштрим критикама већ и различитим санкцијама. Тако су се Божидар Николајевић, Милутин Чекић, Јован Сјеницки и многи други, осим јавних критика у штампи, суочили и са судским процесима и одузимањем функција и чиновничких привилегија.[67] У судском поступку покренутом против Милутина Чекића, због сарадње са окупационим *Београдским новинама*, као сведоци одбране појавили су се, између осталих, и Живојин Перић и Јован Б. Јовановић.[68] Како би их дискредитовала, београдска *Политика* је подсетила да је Перић „готово уочи ослобођења објавио онај скандалозни чланак у Швајцарској“, а Јовановића је окарактери-

64 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 391–392.

65 *Исто*, 501–502.

66 Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије 1914–1920*, Београд 1986, 85; Z. Peric, Die auswärtige Politik der serbischen Konservativen Partei, *Neue Zürcher Zeitung*, 25. Juli 1918, Zweites Mittagblatt, 1.

67 Б. С. Николајевић, *Лаж и клевета. Наличје листа „Политике“*, Београд 1920. и литература наведена у напомени 60.

68 М. Пејовић, Београдска штампа о суђењима за сарадњу са окупаторима у Србији 1918–1920. године, *Годишњак за друштвену историју* 1–3 (2005), 98–99.

сала као „бившег уводничара оног додатка 'Beogradskih novina' који је штампан ћирилицом и био намењен 'српском сељаку'".[69]

Међутим, иако није било сумње у њихово аустрофилство, ни Перић ни Јовановић се нису повукли из јавног живота. Перић[70] је наставио да предаје на Правном факултету, док је Јовановић као политички публициста сарађивао са напредњачким *Виделом*. Напослетку, у последњој години његовог излажења био је и његов директор, односно главни уредник (1922). У *Виделу* су се неретко појављивали критички интонирани текстови о властима и њиховој унутрашњој и спољној политици, а Јовановић се потписивао иницијалом „Б.". У сваком случају, у новонасталим политичким околностима, обележеним стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (надаље: Краљевина СХС), Јовановић је и даље задржао своје изразито негативно мишљење и према старој Радикалној и према новоформираној Демократској странци, оптужујући их за непоштовање Устава и закона, својеврсну партијску владавину, прогон политичких неистомишљеника те раширену корупцију. Оштрицу своје критике он је нарочито усмеравао према Николи Пашићу јер га је сматрао непосредно одговорним за „српску Голготу" коју је Србија доживела у Првом светском рату. Пажњу свакако заслужује и чињеница да је у односу на унутрашњу организацију Краљевине СХС Јовановић припадао малобројним српским интелектуалцима који су, попут оних окупљених у Југословенској републиканског странци, одбацивали државноправни централизам прописан Видовданским уставом, залажући се за федерализацију државе и постизање споразума са Стјепаном Радићем и његовом Хрватском сељачком странком.[71] Поменуту идеолошку позицију заступао је и новопокренути београдски недељник *Ново Видело*, који је почетком 1923. године кратко издавао и уређивао Јовановић. Међутим, након свега неколико објављених бројева излажење листа је обустављено а Јовановић се, по свој прилици, повукао из активног политичко-публицистичког деловања и посветио се историјским истраживањима.[72]

---

69 *Политика*, 3. децембар 1919.

70 О Перићу видети: Д. Аранитовић, Ј. Тркуља, *Библиографија Живојина М. Перића. Са хронологијом живота и рада*, Београд 2018; М. Драшкић, Н. Кршљанин (ур.), *Живојин М. Перић. Личност и дело*, Београд 2020.

71 J. B. Jovanović, Srbijanska opozicija i radikali, *Hrvat* 6/1309 (1924), 1; J. B. Jovanović, Srpska inteligencija prema hrvatsko-srpskom sporu. Povodom 'jedne iskrene riječi', *Hrvat* 6/1367 (1924), 2. Уп. М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, 313–319, 373; А. Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије: 1920–1941*, Београд 2020.

72 *Ново видело* (1923). Од недељника је сачуван свега један примерак (број 6, 25. фебруар 1923) који се чува у Библиотеци Матице српске у Новом Саду.

Држава као основни предмет историје

Док су политичка схватања Јована Б. Јовановића била обележена доследним конзервативизмом, у своме разумевању историје он је заступао становиште према коме држава представља основни предмет историје. Та концепција историје је била систематично развијена у окриљу немачког историзма, чије је темељне поставке, укључујући и својеврстан политички конзервативизам, Јовановић усвојио још у својим студентским данима. Са тог становишта он је приступао и истраживањима европске историје новог века, теорије историјске науке те историје историографије, области које су биле тек спорадично дотицане у тадашњој српској „критичкој", то јест научној историографији која се конституисала на прелому XIX и XX столећа.[73] Одатле се Јовановић са правом може сматрати и родоначелником тих дисциплина у српској култури.

Управо та чињеница чини Јовановића особеном појавом у историји српске историографије будући да је својим истраживањима практично засновао неколико историјских дисциплина – студије опште (европске и светске) историје Новог века, теорију историјске науке те историју историографије. Наиме, иако је свакако вредна помена чињеница да је Јовановићев нешто старији колега Драгољуб М. Павловић (1866–1920) – такође „немачки ђак" са докторатом одбрањеним на Универзитету у Тибингену а потом професор на Великој школи и на новооснованом Београдском универзитету – био аутор првих радова посвећених теорији историјске науке и историји историографије,[74] Јовановић је то чинио на неупоредиво систематичнији и продубљенији начин. Својеврсна потврда те оцене је и један од првих Јовановићевих радова „Развитак француске историографије у Новом веку" (1903), објављен након његовог повратка из Берлина.[75] У њему је Јовановић на синтетичан начин приказао

73 С. Ћирковић, Јављање 'критичке историографије' на Великој школи и Универзитету, у *Универзитет у Београду: 1838–1988. Зборник радова*, Београд 1988, 645–654.

74 Др. Драг. М. П. Хајнрих фон Сибел, *Дело* 8 (1895), 93–98; Др. Драг. М. П. Леополд Ранке. Поводом стогодишњице рођења његовог, *Дело* 8 (1895), 428–444; Др. Драг. М. П., Личност у историји, *Дело* 13 (1897), 51–63, 235–245, 484–510; 14 (1897), 116–135; Драг. М. Павловић, Историзам и рационализам. Приступно предавање из нове историје др Драг. М. Павловића ванредног професора Велике школе, *Дело* 17 (1898), 103–128; Драг. М. Павловић, Култура и ратови. Историјска скица, *Летопис Матице српске* 218/2 (1903), 1–24; 219/3 (1903), 85–97; 220/4 (1903), 26–39.

75 Ј. Б. Јовановић, Развитак француске историографије у Новом веку, *Дело* 28/1 (1903), 30–39; 28/2 (1903), 247–253; 28/3 (1903), 336–345; 29/1 (1903), 80–90.

главне токове француске историографије од XV па све до краја XIX столећа. Темељећи свој рад на одличном познавању француске и немачке историографије, Јовановић у том раду није само показао изванредну ерудицију и суверено познавање главних токова савремене историјске мисли – несумњиво без премца међу тадашњим српским историчарима – већ је, практично, на тај начин и утемељио то, до тада готово непостојеће подручје истраживања српске историјске науке. Наиме, иако је двадесетак година пре Јовановића учени Стојан Новаковић исцрпно приказао три синтезе француске историје, сама тема расправе представљала је, ипак, готово потпуну непознаницу за заједницу српских историчара.[76]

Готово истоветна оцена се односи и на други „рани" Јовановићев спис под називом *Увод у новију историју ратне вештине* (1905). Испољивши интересовање за војну историју још у избору теме свог докторског рада, он је у том подужем огледу покушао да укаже на оне чиниоце који су обележили ратну вештину у раном новом веку. Сасвим у складу са погледима свога ментора Делбрика, он је историју ратне вештине сматрао интегралним делом опште историје без које је није могуће разумети.[77] Поменутим схватањима Јовановић је остао веран и две деценије доцније када се изнова вратио овом проблему у чланку „Ратна вештина и њена историја" (1926).[78] Јовановић је наглашавао да војна историја има и научни, али пре свега практични значај будући да акумулира искуства ратовања у прошлости која су војсковођама неопходна за вођење савремених ратова, а отишао је и корак даље тврдећи да историја ратне вештине представља саставни део не само политичке већ и културне историје. Ипак, он је пресудну улогу у настанку и развоју војске и војне вештине приписивао држави и њеној сили. У том смислу, он је истицао да су историју

> „као науку која се бави постанком и развитком државе и њеним односима према другим државама, дакле као политичку, схватили... сви велики историчари почевши од Тукидида у старом веку до историчара најновијег времена. Држава је по своме постанку војничка, а по своме задатку борбена организација, па је зато разумљиво, што су ратови увек били од судбоносног значаја за државе и народе, а често и по целокупан културни развитак човечанства. Да нису Грци код Маратона победили Персијанце и сузбили њихову инвазију не само што не би било античке грчко-римске цивилизације него не би било ни данашње европске; да је у борби између Рима и Картагине ова изишла као побед-

76 С. Новаковић, Народна историографија у Француској, *Просветни гласник* 7 (1886), 341–347, 381–387, 419–425, 455–467, 495–504, 571–583, 675–685, 714–722.

77 Ј. Б. Јовановаић, *Увод у новију историју ратне вештине*, Београд 1905.

78 Ј. Б. Јовановић, Ратна вештина и њена историја, *Војни весник* 6/8 (1926), 2–6.

> ник, светом би завладала семитска култура; тако исто да Карло Мартело није сузбио арабљанску поплаву цела би Европа потпала под ислам и арабљанску културу. Поједине битке одлучиле су судбину држава, што је довољно познато из опште и из наше историје".[79]

Коначно, Јовановићева интересовања за настанак модерног историјског мишљења дошла су до пуног изражаја у његовом раду о Леополду фон Ранкеу. У огледу под називом *Ранкеово схватање историје* (1906) он је прецизно анализирао особености историјске мисли родоначелника научне историографије.[80] Истина, о Леополду Ранкеу се у српском културном кругу писало и много пре Јовановићевог огледа. Готово по правилу, то је било у контексту Ранкеове *Српске револуције* којом је он започео „увођење Србије у светску науку".[81] С обзиром на значај тог Ранкеовог младалачког дела, коме се враћао и допуњавао више пута током свог живота, сасвим је разумљиво да је оно привлачило ванредну пажњу српских интелектуалаца и да су се о њему оглашавали и највиђенији српски историчари и државници попут Јована Ристића, некадашњег Ранкеовог ученика, и Стојана Новаковића, преводиоца *Српске револуције* са немачког на српски језик.[82] Међутим, изостала је рецепција целине Ранкеовог монументалног историографског дела те је тек Драгољуб М. Павловић покушао да пружи заокружен увид у Ранкеову биографију и да је критички вреднује.[83] Особености „Ранкеовог схватања историје" први пут су на српском језику представљене у Јовановићевом истоименом огледу. Чини се да су разлози за то били сами по себи разумљиви – не само што је поседовао изразите склоности ка теоријским питањима историјске науке већ је, захваљујући своме школовању у Минхену и Берлину, био у прилици да се из прве руке упозна са немачком историографијом и њеним водећим представницима на прелому столећа, који су и сами баштинили Ранкеове теоријске и методолошке поставке. Имајућу у виду изразито једнострану и крајње површну рецепцију Ранкеовог историографског дела у српској историографији,

79 *Исто*.

80 Ј. Б. Јовановић, Ранкеово схватање историје, *Наставник*, књ. 17, св. 7–8 (1906), 300–310. =*Ранкеово схватање историје* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1906).

81 Н. Радојчић, Увођење Србије у светску науку, *Летопис МС*, 323/1 (1930), 29–43.

82 Видети: А. Митровић, Љубав и поштовање за Леополда Ранкеа. Прилог схватању научности Стојана Новаковића, у *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, ур. А. Митровић, Београд 1996,89–129; М. Ковић, Поговор: Леополд Ранке и његова *Србија и Турска у XIX веку*, у Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Нови Сад 2019, 659–673.

83 Др. Драг. М. П. Леополд Ранке. Поводом стогодишњице рођења његовог, *Дело* 8 (1895), 428–444.

Јовановић је у своме огледу истакао да је „веома потребно да се и наш свет упозна са Ранкеовим схватањем историје“, посебно имајући у виду да је

> „код нас одомаћено (па чак и код многих стручњака) погрешно и једнострано схватање историје, које је постало под утицајем природних наука и социјалистичких теорија. Нарочито је штетна била по историјску науку тежња, да се историја потчини методама других наука“.[84]

Јовановић је, наиме, имао на уму снажан уплив филозофије позитивизма на српску науку у другој половини XIX столећа. Будући да је своје погледе на историју и историјску науку изградио под непосредним утицајем немачког историзма, он је позитивистичке поставке о јединству научног метода сматрао посве неприхватљивим.[85] Наиме, иако то није експлицитно изразио, јасно је да је Јовановић усвојио једну од основних поставки историзма о постојању „номотетичких наука“, које проучавају свет природе и утврђују општеважеће законе, и „духовних наука“, које се баве питањима смисла, вредности и значења људских дела. Одатле је о покушајима утврђивања закона у домену историјског живота (што је сасвим у позитивистичком духу на прелазу столећа покушао да учини Божидар Кнежевић)[86] просуђивао као о послу „духовитих дилетаната“. У истом духу, он је потпуно одбацивао и покушаје материјалистичког тумачења историје. Из намере да се супротстави поменутим мисаоним струјањима, за које је сматрао да су дубоко погрешна а којима, нарочито када је реч о „прецењивању позитивизма“ и вере у неограничену моћ природних наука, „нико од позваних није покушао да стане на пут“ на Београдском универзитету, Јовановић је прегао да представи „Ранкеово схватање историје“.[87]

Јовановић је приказу Ранкеове историјске мисли приступио са становишта да он свој највећи допринос модерној историографији није пружио толико у методологији већ првенствено у заснивању историје као посебне научне дисциплине, којој је подарио особени

84 Ј. Б. Јовановић, *Ранкеово схватање историје*, Београд 1906, 4.

85 О утицају позитивизма на српску историографију видети: Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у 19. веку*, Сремски Карловци, Нови Сад 2005, 768–800. О историзму видети: F. Jaeger, J. Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung,* München 1992; М. Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд 2017, 31–42, 247–344.

86 Б. Кнежевић, *Принципи историје*, књ. 1: *Ред у историји*, Београд 1898; књ. 2: *Пропорција у историји,* Београд 1901. О Кнежевићу видети: Б. Милосављевић, Божидар Кнежевић: живот и дело, у *Историја српске филозофије. Прилози истраживању*, књ. 4, Београд 2019, 35–91.

87 Ј. Б. Јовановић, *Ранкеово схватање историје*, 5.

предмет проучавања – државу. Управо у томе је, према Јовановићевом мишљењу, и Ранкеов значај: „у схватању историје тј. у сазнању везе међу историјским фактима“, при чему је сматрао да га та чињеница чини једним „међу највећим историцима“.[88] Основу Ранкеовог схватања историје чинили су, како је са правом приметио Јовановић, одбацивање априористичке, спекулативне филозофије историје и истицање самосвојности сваког историјског раздобља које треба разумевати сходно његовим иманентним вредностима будући да је „свака епоха у непосредном односу ка Богу“. Коначно, Ранке је државе схватао као изразе „божјих мисли“ које стога представљају и основни предмет проучавања историје и које је могуће сазнати на објективан начин. Истичући да „држава није доктрина већ биће, индивидуалност, и да је она континуитет живота који спаја генерације и везује за себе“, Ранке је сматрао да државе представљају особене историјске индивидуалитете који поседују силу и чије међусобне интеракције људску историју испуњавају садржајем. Наиме, Јовановић је истицао да је Ранке настојао да емпиријски покаже „непосредан поглед на силу, ‘индивидуалну физиогномију’ коју сила има према своме положају, постанку, обиму и по своме урођеном генију, погодбе њене егзистенције, њено увећавање и круг њених интереса, и међу овима њену најважнију потребу, којој све остале морају служити: јачину споља и изнутра“.[89] На тим темељима Ранке је формулисао схватање о првенству спољне политике „не због неразумевања према социјалним и привредним проблемима“ већ првенствено због тога што се држава руководи борбом за самоодржање. Одатле је Јовановић нарочито истакао једну од средишњих Ранкеових идеја према којој „политичка историја и у њој спољна политика [стоји] у центру свеколиког историјског посматрања“.[90] Напослетку, он је сматрао да је Ранкеово разумевање историје (и првенства спољне политике!) доживело практичну потврду у Бизмарковим ратовима за уједињење и стварању Немачког рајха 1871. године. Прихвативши и сам „Ранкеово схватање историје“, Јовановић је у својим историјским радовима следио идеје немачког историзма, оставши им доследан целог живота.

Политичко деловање у редовима српских конзервативаца а затим и Први светски рат задуго су одвојили Јовановића од бављења историјским радом. Тек када се почетком двадесетих година XX века повукао из активног суделовања у политичком животу, Јовановић се, после паузе од готово деценију и по, изнова вратио историјским ис-

88 *Исто*, 4.
89 *Исто*, 9.
90 *Исто*, 10.

траживањима. Тих шест година, између 1924. и 1930, представљале су раздобље његове пуне афирмације на подручју историографије. Посвећен историографском раду, он је у другој половини двадесетих година објавио значајне и изразито иновативне чланке у реномираном *Архиву за правне и друштвене науке*, гласилу београдског Правног факултета, и на страницама неколико других листова и часописа.

Већ поменутим идејама о средишњој улози државе у историјском свету Јовановић се поново вратио након пуне две деценије у склопу својих ширих разматрања предмета историјске науке и њеног односа са другим друштвеним и хуманистичким дисциплинама. Први у низу чланака теоријског карактера објављених на страницама угледног *Архива за правне и друштвене науке* био је насловљен „Држава као предмет историје" (1926), у коме је на систематичан начин – анализирајући главне токове европске историографије од њених античких извориштa до почетка XX века – изнова изложио своје схватање о средишњој улози државе у историјском животу.[91] Указавши да су се и политичка и културна историја упоредо развијала од средине XVIII столећа, он је поново нагласио Ранкеов значај за конституисање историјске науке чији је предмет првенствено политичка историја. Не спорећи важност културе, Ранке је, међутим, културу свео на својеврстан додатак главном току политичке историје, чиме је, сматра Јовановић, „само формално успостављена веза између културне и политичке историје али се оне нису битно спојиле међу собом". Наглашавајући важност Ранкеовог суда да „количина независности одређује свакој држави њен положај у свету а у исто је доба приморава да све унутрашње односе уреди ради циља да се одржи", Јовановић је доследно доказивао да је једино „држава прави предмет историје". Тиме је потпуно прихватио схватања свога ментора Ханса Делбрика, који је тврдио да је „држава прапочетак... који све људске појаве обухвата и носи". То је уједно било становиште које је, упркос све снажнијим оспоравањима, и даље било преовлађујуће у главним токовима европске историографије прве половине XX века.[92]

Разматрања о држави као основном садржају историје, покретачу историјског збивања и главном предмету историјске науке навела су Јовановића да се ближе одреди и према конкурентским схватањима која су тежиште историјског истраживања настојала да преусмере на подручје културе и привреде. Том питању је посветио своје

91 Ј. Бл. Јовановић, Држава као предмет историје, *Архив за правне и друштвене науке* 4 (1926), 269–284.

92 G. G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd 2014.

међусобно комплементарне расправе „Проблем културне историје“ (1927)[93] и „Проблеми привредне историје“ (1928).[94] Као водеће представнике савремене културне историје он је означио Карла Лампрехта и Освалда Шпенглера. Исцрпно је представио Лампрехтов психологизам – тумачење целокупне историје са становишта социјалне психологије, то јест колективног душевног живота који детерминише појаве у домену економског, друштвеног, културног и политичког живота – и истакао да његова концепција историје није однела превагу у немачкој историографији, али да је ипак утицала на то да су историчари усредсређени на политички живот „морали извршити ревизију својих погледа и прошити интересовање на нова поља рада“ укључивши у своја истраживања, осим државе, и културу. Када је, пак, реч о Шпенглеровој „морфологији светске историје“, чију окосницу представљају успон и пад култура, Јовановић је, упркос уочених недостатака, процењивао да је његово дело „несумњиво једна од најзначајнијих духовних појава у овом веку“.[95]

И настанак привредне историје Јовановић је такође сместио у XVIII столеће, истакавши улогу француских просветитеља у њеном конституисању.[96] Исцрпно приказавши истраживања економске историје у XIX веку, која су се у немачким земљама највећим делом одвијала у оквиру Историјске школе националне економије, нагласио је допринос савремених историчара изучавању привредне историје – од Едварда Мајера, преко Михаила Ростовцева, до историчара капитализма Вернера Зомбарта и Макса Вебера. Јовановић није показао само изванредно и, у своје време, веома ретко познавање привредне историје и главних праваца у њеном истраживању већ је, следећи немачког историчара средњовековне привреде Георга фон Белова, иступио и са методолошким ставом о привредној историји као интегралном делу опште историје. Своје гледиште је темељио на процени да економистима недостаје неопходног историјског образовања како би феномене економског живота проучавали и тумачили као део ширег историјског контекста.

Разматрање места које у историји заузимају држава, култура и привреда логично је навело Јовановића да се одреди и према појави социологије, нове научне дисциплине која је у српским (и југословенским) оквирима почела да се конституише након Првог светског

93 Ј. Бл. Јовановић, Проблем културне историје, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2 (1927), 49–65.

94 Ј. Бл. Јовановић, Проблеми привредне историје, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2 (1928), 16–40.

95 Ј. Бл. Јовановић, Проблем културне историје.

96 Ј. Бл. Јовановић, Проблеми привредне историје.

рата.[97] Уочивши тежњу нове дисциплине да себи потчини остале друштвене науке, том проблему је посветио расправу „Историја и социологија“ (1926).[98] Указавши на неодређеност појма „друштво“, Јовановић је приказао развитак мисли о друштву од њених античких корена до времена конституисања социологије у XIX веку. Као најважније чиниоце који су утицали на појаву те дисциплине он је издвојио тзв. социјалистичку литературу, пре свега дело немачког економисте Лоренца фон Штајна, затим је приказао и основне идеје оснивача социологије Огиста Конта, као и неких од водећих протагониста социолошке мисли у XIX и почетком XX века: од Херберта Спенсера, преко представника социјалдарвинизма и географског детерминизма све до Макса Вебера, и формалистичког и психологистичког правца у социологији почетком XX века. Посве у традицији немачког историзма, Јовановић је одбацио позитивистичку усмереност социологије ка трагању за друштвеним законима и њену усредсређеност на колективне друштвене појаве. Сматрајући да није могуће утврдити друштвене односно историјске законе и да из историје није могуће одстранити улогу великих личности, Јовановић је закључивао да социологија, упркос својим амбицијама, није успела да се конституише као најегзактнија наука о друштву и историји. Признао је известан допринос социологије ширењу видокруга историјских истраживања на раније запостављене теме попут економских односа, правних институција, географских, психолошких и демографских чинилаца, али је, следећи Фон Белова, сматрао да социологија као посебна наука није могућа будући да се истраживањима „социолошких тема“ већ увелико баве друге друштвене науке, пре свих историја.

Напослетку, пажњу заслужује и Јовановићев однос према марксизму и његовом значају за историографију. Наиме, у својим теоријским расправама посвећеним предметном одређењу историјске науке он није могао да пренебрегне појаву марксистичког разумевања историје иступајући као његов доследни критичар. Као далеко најозбиљнији изазов схватању да је држава главни предмет историје Јовановић је сматрао марксизам, тачније његов економски редукционизам (свођење свих историјских појава на начин материјалне производње) и посматрање класних борби као суштинског предмета историје. Сматрао је марксистичко разумевање историје потпуно неутемељеним и доказивао да „Маркс за своје схватање није могао наћи потврде у историји“ те да је, стога, „врло мали број историјских дела која су заснована на материјалистичком схватању а са строго

97 Видети: M. Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, Novi Beograd 1982.

98 Ј. Бл. Јовановић, Историја и социологија, *Архив за правне и друштвене науке* 3 (1926), 161–180.

научног гледишта узевши нема ниједног". У том контексту, значајне су Јовановићеве оцене историјских радова првака немачке социјалдемократије Карла Кауцког и водећег немачког марксистичког историчара Франца Меринга: док је покушај Кауцког да настанак хришћанства протумачи са материјалистичког становишта сматрао не само неуспешним већ „донекле и комичним", Мерингов приказ немачке историје оценио је као „скроз тенденциозно дело".[99] Сматрајући да материјалистичко схватање историје због својих иманентних слабости није стекло научну релевантност, Јовановић је, ипак, признавао известан допринос марксизма историјској науци. У првом реду, издвајао је чињеницу да је политичка историја почела „да се интензивније бави друштвеним и привредним питањима неголи раније".[100]

Друго важно поље Јовановићевих научних интересовања биле су историја Европе те историја ратне вештине и, с тим у вези, нарочито личност Наполеона Бонапарте. Када је реч о првој теми, његову пажњу је већином привлачила политичка историја великих европских сила у новом веку иако је повремено чинио екскурсе и у ранија раздобља. Тако је и свој први објављени стручни рад, написан на темељу немачке литературе, посветио „установама старих Германа" (1902).[101] Било је то једно поглавље из планиране монографије посвећене „политичким установама средњега века".[102] То дело, међутим, никада није објављено, а Јовановић је тежиште свог даљег рада усмерио ка појединим питањима из политичке и војне историје новог века. Пажњу заслужују и његови радови посвећени историји Енглеске, нарочито рад о „постанку енглеске поморске силе",[103] док су радови о „опадању парламентаризма у Енглеској" те о енглеском државнику Гледстону првенствено публицистичког карактера.[104] Своје разумевање односа између великих европских сила у раном новом веку (као део такође планиране синтезе европске историје) Јовановић је, пак, изложио у прегледном раду под називом „Поглед на историју Новог века".[105]

---

99 Ј. Бл. Јовановић, Држава као предмет историје.

100 Ј. Бл. Јовановић, Проблеми привредне историје.

101 Ј. Бл. Јовановић, Установе старих Германа, *Дело* 24/3 (1902), 359–369.

102 *Исто*, 359, напомена 2. Средњовековној тематици он је посветио још само један научно-популарни рад о „средњовековном империјализму" те кратак фељтон посвећен Косовској бици: Ј. Бл. Јовановић, Средњевековни империјализам, *Раскрсница* 21–22 (1925), 40–44; Ј. Бл. Јовановић, Косовска битка. Прилог њеном бољем разумевању, *Правда*, 28. 6. 1930; 29. 6. 1930; 30. 6. 1930.

103 Ј. Бл. Јовановић, *Постанак енглеске поморске силе*, Београд 1911.

104 Ј. Бл. Јовановић, Опадање парламентаризма у Енглеској, *Недељни преглед* 9 (1909), 129–130; Ј. Бл. Јовановић, Гледстон, *Недељни преглед* 45–46 (1909), 665–670.

105 Ј. Бл. Јовановић, Поглед на Историју Новог Века, *Полет. Књижевни лист средњошколске омладине* 3–4 (1924), 88–97.

Бављење војном историјом Јовановић је започео још као студент и о тој теми је наредних деценија објавио неколико краћих радова. Ипак, Јовановић је још од студентских дана приљежно пратио литературу о француском војсковођи и државнику Наполеону Бонапарти и објављивао критичке приказе и краће радове.[106] Синтезу својих интересовања за најзначајнију личност европског револуционарног раздобља представио је у Наполеоновој биографији, јединој таквој не само на српском већ и на другим јужнословенским језицима. Као „бивши професор Војне Академије" Јовановић је средином 1925. године објавио књигу под називом *Наполеон I*.[107] Иако је истакао да ју је „наменио ширем кругу интелигентних читалаца" трудећи се да она „буде у исти мах и научна и што је могуће више популарна",[108] она је ипак била првенствено упућена „господи официрима".[109] Наиме, уочавајући да је у преводу на српски језик била доступна једино Наполеонова биографија из пера његовог савременика и пруског војсковође грофа Јорка од Вартенбурга,[110] Јовановић је настојао да својим делом попуни ту изразиту празнину и истовремено допринесе бољем упознавању српских војних кругова са Наполеоновим војничким и државничким умећем. Темељећи своју биографију на одличном познавању објављених извора и литературе на француском, немачком и енглеском језику, Јовановић је Наполеонове биографије конципирао на основу схватања о пресудној улози „великих личности" у историјском животу. Противан материјалистичком схватању историје које је „покушало да оспори значај личности у Историји", он је том биографијом покушао да покаже потпуну неутемељеност таквог становишта тврдећи да су „велике личности ако не пресудан а оно веома важан фактор у историји".[111] Сматрајући Наполеона једном од најзначајнијих личности светске историје, Јовановић је приказао његову биографију у тринаест поглавља – од Наполеонове младости на Корзици, година школовања, похода у Италију и Египат, преко проглашења Конзулства и Царства и ратова против коалиције европских сила, мира у Тилзиту и врхунца Наполеонове моћи

106 Ј. Бл. Јовановић, Napoleon I. Eine Biographie von August Faurnier, Wien, Leipzig, 1904, *Ратник* 3–4 (1905), 679–684; Ј.[ован Б. Јовановић], Friedrich Kircheisen, Bibliographie des Napoleonische Zeitalters einschliesslich der Vereinigten Staaten von N. Amerika. Berlin. E. S. Mittler 1908, *Српска војска*, 4. 1. 1909; Ј. Б. Јовановић, Наполеон I и Енглези, *Недељни преглед* 1 (1909), 12–14; 2 (1909), 27–31.

107 Ј. Бл. Јовановић, *Наполеон I*, Београд 1925.

108 *Исто*, 260.

109 *Службени војни лист*, 29. 8. 1925; *Службени војни лист*, 22. 12. 1925.

110 Ј. фон Вартенбург, Х. Д. Лудвиг, *Наполеон као војвода*, књ. I–II, Београд 1905.

111 Ј. Бл. Јовановић, *Наполеон I*, 3.

те похода на Русију и распада Великог царства, чувених „Сто дана", све до коначног пада и изгнанства у коме је провео последње године. Јовановић је истицао да је Наполеон „не само један од највећих војсковођа у ратној историји него и велики државник" и сматрао га је оснивачем модерне Француске, посебно имајући у виду да „садања Француска почива на оним политичким и друштвеним темељима које је Наполеон поставио".[112] Своје излагање је сместио у широки контекст француске и европске историје који је својим деловањем великим делом обележио управо Наполеон тако да је његова биографија истовремено и историја великих европских држава у раздобљу Наполеонове владавине.

* * *

Јован Б. Јовановић је преминуо у Београду 21. децембра 1930. године. У поводу његове смрти огласили су се његов дугогодишњи пријатељ и политички истомишљеник Живојин Перић те пуковник Ђорђе Ћирић, који су нарочито истакли Јовановићево широко образовање, ерудицију и иновативност на пољу историјских истраживања.[113] Међутим, упркос Перићевим и Ћирићевим похвалним речима, Јовановић је убрзо пао у заборав. Јовановићев положај у српској историографији, али и у култури, био је маргинализован због стицаја неколико чинилаца: у политичком погледу, он је, као убеђени обреновићевац, аустрофил и конзервативац, био оштар критичар не само политичког уређења успостављеног у Србији након Мајског преврата већ, доцније, и државно-правног централизма Краљевине СХС. У том смислу, он је био једна врста „антидржавног" интелектуалца. У социјалном погледу, Јовановић је, упркос своме патрицијском пореклу, након отпуштања из државне службе био „слободни стрелац" изван свих академских и државних институција и само захваљујући своме неуморном раду био је и даље присутан у српским научним круговима. Напослетку, својим особеним схватањем историјске науке, високом теоријском саморефлексивношћу и својим неуобичајеним интересовањима и темама истраживања (европска историја, теорија и методологија историјске науке), он није био прихваћен од главног тока српске историографије. Својеврсну потврду те чињенице пружио је Васиљ Поповић – професор опште историје на Филозофском факултету у Београду између два светска рата – који се

112 *Исто*, 257.

113 Ж. Перић, Др. Јован Б. Јовановић, *Архив за правне и друштвене науке* XXXIX (1931), 162–165; Ђ. Ћирић, Др Јован Б. Јовановић, *Војни весник*, 3. март 1931.

по ерудицији и познавању главних токова европске историографије једини могао поредити са Јовановићем. Наиме, Поповић у својој *Историји Новог века 1492–1815* (1941) није поменуо нити једно Јовановићево дело па чак ни његову биографију Наполеона, што је, имајући у виду његову препознатљиву акрибичност у навођењу извора и литературе, веома необична околност.[114]

Током социјалистичке Југославије Јовановић ни по политичком ни по историографском профилу није био близак владајућој комунистичкој идеологији. Напротив, његова „реакционарна" политичка уверења и „идеалистичко" разумевање историје представљали су оличење свега онога против чега се револуција борила. Стога не чуди то што су за њега знали тек ретки универзитетски професори широких интересовања попут, у првом реду, Радована Самарџића који га је помињао у својим огледима посвећеним „писцима српске историје",[115] и Чедомира Попова, који је Јовановићевог *Наполеона I* препоручивао студентима као додатну литературу.[116] Јовановићеве политичке делатности током Првог светског рата дотицали су се у својим радовима и Андреј Митровић и Љубинка Трговчевић. Међутим, тек више од шест деценија након Јовановићеве смрти, њега је изнова открио професор Ђорђе Станковић. Своја сазнања, али и дилеме о томе ко је био Јован Б. Јовановић изнео је 1994. године у чланку објављеном у новопокренутом *Годишњаку за друштвену историју*.[117] У Јовановићу је видео „модерног мислиоца из круга научне критичке школе у Србији почетком XX века, политички опредељеног као конзервативца", и сматрао га је родоначелником друштвене историје и историчарем „социјалних идеја".[118] Ипак, чини се да је Станковић – у своме одушевљењу Јовановићевом иновативношћу – њему приписао особине које овај, ипак, није имао. Наиме, упркос изванредног познавања савремене историографије и друштвене мисли која му је омогућавала да компетентно просуђује о различитим теоријским усмерењима у многим друштвеним наукама, за Јовановића би се, ипак, тешко могло рећи да је био представник једног облика *нове* односно друштвене историје. Интелектуално формиран у традицијама немачког историзма, Јовановић је историју, што показују његови радови,

114 В. Поповић, *Историја новог века 1492–1815*, Београд 1941.

115 Р. Самарџић, *Писци српске историје*, I–IV, Београд 1976, 1981, 1986, 1994.

116 Č. Popov, *Uvod u Opštu istoriju Novog veka. Skripta za studente istorije*, Novi Sad 1985.

117 Ђ. Станковић, Јован Бл. Јовановић и друштвена историја. Један заборављени путоказ.

118 *Исто*, 169–170; Ђорђе Станковић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, књ. 1, Београд 1996, 133.

изједначавао са политичком историјом. Истина, сматрао је да у њеним оквирима треба наћи простора и за привредну и културну историју. Закључујући поглед на дело Јована Б. Јовановића и његово место у историји српске политичке мисли и српске историографије, несумњиво је да је он био зрео политички мислилац и – заједно са Живојином Перићем – најсистематичнији представник српског конзервативизма почетком XX века. Истовремено, Јовановићеву научну личност одликовала су широка теоријска знања. Иако је деловао изван академских кругова, он је значајно допринео етаблирању „критичког правца" у српској историографији првих деценија XX века и ширењу њеног видокруга на теме из европске историје и теорије и методологије историјске науке.

ПРИЛОГ 1.
Југословенски покрет

Ништа се не може пребацити тежњи да се југословенски народи на пољу књижевности и уметности међу собом што боље упознају, и да по могућству један на другог утичу. Међутим, политичка страна тога покрета код нас се наивно прецењивала, и зато је потребно изнети све оне разлоге који политичку страну југословенског покрета представљају у неповољној светлости.

Сваки добар Србин мора сматрати за највећи политички идеал уједињење Српства, не само из амбиција које сваки народ од будућности мора имати, већ из чисто практичких разлога, ако хоћемо да се као држава и народ одржимо у свету. Тај је идеал веома велики, и треба веома много напорног рада, снаге, умешности и времена, па да се оствари. Самим тим што постоје две српске независне државе учињен је први корак у остварењу тога идеала. Онога дана када се Српство буде ујединило имаћемо нове и веће идеале. Свака паметна политика мора бити заснована на реалној основи: тежити прво ономе што је достижно и остварљиво. Колонијална политика Немачке царевине последица је немачког уједињења: Пруска не би имала ни потребе ни снаге да води колонијалну политику пре уједињења. Исто је тако наивно заносити се о некој југословенској држави пре него што буде било Велике Србије, јер је наивно и фантастично мислити да би се оно могло извести под вођством Србије, већ би било противно ономе што мисле југословенски политичари у Србији: извело би се помоћу и у оквиру Аустроугарске. С тога политичка страна југословенског покрета садржи у себи врло велику опасност.

Јужни Словени – Срби, Хрвати, Бугари и Словенци – живе подељени у пет држава: у Србији, Црној Гори, Бугарској, Турској и Аустроугарској, од којих су три чисто словенске. Државе су засебне индивидуалности, које теже самосталном животу јер у свету ништа не постоји за љубав другога. Ни Србија ни Бугарска ни Црна Гора неће пристати да за љубав ма кога другог принципа напусте свој самостални живот као држава, јер свака држава као и човек тежи да се одржи у свету. Између Шпаније и Португалије нема данас готово никаквих спорних тачака, по раси, језику и религији Шпанци и Португалци су веома сродни, па ипак између обе ове земље влада известан антагонизам и обе ове државе, не теже да се сједине, јер свака од њих тиме што је држава, тежи да очува своју индивидуалност. Год. 1830 одвојила се Белгија од Холандије, иако су у њима два сродна народа, којима би већи интерес био да су остали у заједници. У најновије доба имамо за пример Норвешку, која се одвојила од Шведске, с којом је дотле била у персоналној унији; Норвежани и Швеђани су два сродна народа по раси, језику и вери, политичког супарништва немају међусобно па су чак и ван утицаја интересне борбе великих сила, због чега би био оправдан и разумљив антагонизам између ове две скандинавске државе.

Када се има на уму да су југословенске државе у сфери утицаја великих сила, заинтересованих на Балканском полуострву онда се мора увидети да је нпр. антагонизам између Србије и Бугарске много јачи и од највећих наших жеља које би и најискреније биле да се ујединимо у једну државу, и да је нека vismaior унапред предестинирала тај антагонизам. Као што мањи новчани заводи, да узмемо један драстичан пример, зависе од великих банака тако и мале државе, поред све привидне слободе за потпуним самоопредељењем, зависе од утицаја великих сила, које се међусобно боре за првенство и обележавање сфере утицаја, и у ту своју борбу увлаче државе другог и трећег реда. Има више од сто година како су Русија и Аустрија поделиле Балканско полуострво у сфере својих утицаја: Русији је припала источна, Аустрији западна половина. Обично се говори и пише: па баш да се сломи утицај или завојевање од стране заинтересованих великих сила потребно је да се балкански народи сложе. Међутим, треба знати да нема примера у светској историји да су се мале државе могле сложити сопственом увиђавношћу пред јаким и великим завојевачем јер противник има увек сигурних средстава да такав споразум изигра. Бугарска, на пример, може претензије у Македонији да оствари без Србије и против Србије, и увек ће тежња за нечим позитивним и конкретним бити јача од апстрактне тежње за солидарношћу балканских народа.

Услед тога, дакле, што су Србија и Бугарска две засебне државе, то ниједна од њих неће да се одрекне права на засебан живот, а услед тога, што обе припадају засебним сферама утицаја великих сила, немогуће је међу њима направити споразум чак и кад не би било спорног објекта који би и у сваком случају био узрок антагонизму. Тај је спорни објекат Македонија, која је за Србију по свим резонима здраве и реалне политике питање живота или смрти. Захваљујући руској заштити, Бугари су се у Македонији толико учврстили и своје претензије на њу тако јако засновали, да је немогуће успети да се они мирним путем одреку својих претензија. Зато је споразум између Србије и Бугарске у погледу Македоније потпуно искључен, а докле год је тог спорног питања, далеко је и свака озбиљна помисао, да обе стране искрено теже стварању какве веће, југословенске, заједнице.

У погледу Хрвата и Словенаца који су у саставу Аустроугарске монархије, ствар не стоји боље. Код нас се иде у две крајности када је реч о Аустроугарској. Једни је сматрају као превелику опасност по Србију и Српство представљајући је као пионира пангерманског Drang nach Osten, док је други сматрају тако разривеном и слабом да ће се одмах по смрти Франца Јосифа потпуно распасти. Међутим су оба мишљења скроз нетачна. Аустрија није национална, већ чисто династична држава, творевина хабзбуршке династије, у којој немачки елемент утолико доминира уколико је културнији. Хабзбуршкој династији је принцип да одржи ранг својој држави без обзира над којим ће земљама и народима владати и интерес је саме монархије противан пангерманству, јер овај, долазећи из Немачке, природно тежи да аустријске Немце сједини Немачкој царевини и тиме уништи Хабзбурговце и њихову творевину. То сматрање Аустрије за носиоца пангерманства засновано је на незнању слично незнању простог света које не разликује Аустрију од Немачке већ Аустрију назива доња а Немачку горња Немачка. Тај страх од аустријског пангерманства нама су улили руски славенофили да би нас потпуно привезали за себе и тиме Србију спречили да води политику својих интереса, који су у ствари готово увек у супротности са руским тежњама на Балканском полуострву.

Исто је тако наивно мишљење, да ће се Аустрија ускоро распасти. Пре свега старе државе имају необичну отпорну снагу што се видело и на „трулој Византији“ и на „болесном човеку“, Турској. И разлози европске равнотеже говоре у корист одржања Аустроугарске монархије јер би за Енглеску и Француску пропаст Аустроугарске значила повећање Немачке и Русије, чиме би се равнотежа у свету из основа пореметила. Из тих ће разлога за велике силе непрестано важити Таљеранова изрека, да би Аустрију ваљало створити и када је не би било.

Ми Срби у Србији веома наивно и погрешно ценимо прилике у другим државама, јер ове судимо по нама. Пошто смо ми као држава млади и мали, ми немамо ни великих традиција ни великих ауторитета, па мислимо да је свуда у свету тако, па с тога погрешно оцењујемо прилике у Аустроугарској. Вековне традиције начиниле су готово све народе у Аустроугарској монархији лојалним поданицима Хабзбуршке династије, и борбе којима је монархија испуњена своде се на борбу народности међу собом: унутрашња политика у Аустроугарској, представља, како каже Сорел, европску политику у малом, циљ је монархије да одржи равнотежу међу народностима. Хрвати и Словенци су врло добри Аустријанци, јер их сем традиције и католичанство везује за Аустрију и хабзбуршку династију. У борби за „државно право" против Мађара Хрвати су увек тражили помоћ у Бечу где су је и добијали. Код нас се хрватско-српски споразум (Ријечка резолуција) погрешно схвата као неки успех јужнословенске идеје, међутим је он последица аустријске политике. Пошто су Мађари помоћу српске мањине владали у Хрватској, то је хрватско-српски споразум имао за циљ да и тај ослонац измакне Мађарима: отуда су честе банске кризе и банови се у Хрватској одржавају тешком муком и помоћу најреакционарнијих мера. Из овога излази да су Срби у Хрватској несвесно у служби аустријске политике према Мађарима. Да би сузбила сувишне мађарске захтеве, Аустрији неће ништа сметати да створи једнога дана једну југословенску круновину у обиму монархије као што су прошле године о томе говорили у листовима. У таквој једној круновини, Јужни Словени у обиму аустроугарске монархије имали би остварене све своје захтеве, јер, Аустрија као династичка држава не би имала ништа против тога и на тај начин створила би привлачну тачку и за остале Јужне Словене ван њених граница. Аустријски Јужни Словени, задовољни својим положајем у монархији, вековним традицијама везани за једну стару и велику државу, великим делом католици, тежили би тада да себи привуку и Србе на Балкану, што би са Босном лако успели. И тако југословенски покрет, управљен с наше стране против Аустрије учинио би да се она највише њиме користи и у ствари би штетио Србији зато југословенски покрет посматран са његове политичке стране није само наиван већ и врло опасан по будућност Србије.

Многи мисле, да би нас у нашим аспирацијама против Аустроугарске потпомагале Француска и Енглеска, које нису заинтересоване за територијалним освајањима на Балкану. Оне су међутим, као што знамо, из сопствених разлога за то да се одржи Аустроугарска монархија због принципа равнотеже у свету, и према томе, оне би нас

помагале само утолико да се Аустроугарска као савезница Немачке забави на једној страни, стварним пак добицима не бисмо се могли надати. Једина корист коју можемо помоћу „западних сила“ извући, јесте та, да се не допусти Аустрији да анектира Босну и Херцеговину.

* * *

Из свега довде реченог излази, да идеја о остварењу југословенске државе долази не само у област неостварљивих снова, него и да је директно штетна и опасна по Србију. Под претпоставком да је југословенска идеја и остварљива, питање је, да ли би је ми нашом снагом могли извести. Силна Енглеска, која данас готово господари светом има једног противника, Немачку, која тек у будућности може да јој буде опасна па да би га још у почетку сузбила прави читав низ коалиција не само у Европи већ и ван ње. Мала Србија, међутим, хоће да води борбу на свим фронтовима: и према Бугарској и у Македонији и према Аустроугарској. Ово и најобичнија памет увиђа да је ван наше снаге, и да се оваквим експонирањем долази у опасност да се изгуби и оно што је достижно. Једини и неопходни а у исто доба остварљив циљ српских тежњи треба да буде да Србија добије Македонију. У томе лежи не само будућност Српства него и питање опстанка Србије. Са каквим тешкоћама и каквим средствима има да се боримо у остварењу тог циља свакоме је познато. Ако је већ доцкан и не будемо успели кривица је до радикалне партије, која је претпостављала унутрашњу политику спољној, ову погрешно водила и српску војску растројила.

Недељни йреїлед 1/10 (1908), 164–165.

ПРИЛОГ 2.
Међународни положај Србије

Овако судбоносни тренуци у којима се данас Србија и Српство налазе, затекли су Србију без иједног савезника. Под општим утиском несреће, која је задесила Српство анексијом Босне и Херцеговине направљен је савез између Србије и Црне Горе; тај је савез сасвим природан и разумљив, само и тај једини савез долази као последица несрећног положаја обе српске државе, а не као резултат раније добро смишљене политике. Радикали, који већ више од пет година управљају Србијом јесу странка којој је главни циљ унутрашња по-

литика: то је, у осталом, карактеристика свих демократских странака у свету. Да оставимо на страну то, што су се радикали у унутрашњој политици показали неспособни, већ да се задржимо само на резултатима њихове спољне политике чија је последица садашњи међународни положај Србије. На првом месту мора се нагласити да радикали нису имали апсолутно никакве сметње у вођењу ни спољне ни унутрашње политике, јер онај фактор, круна, који би им могао правити сметње или кориговати њихов рад, био је у апсолутној немогућности да то учини. Нова династија после 29. маја није била у земљи учвршћена нити је имала какву већ постојећу своју странку, на коју би се могла ослонити, а једини стуб сваке династије, војска, подељена је услед завереника и завереничког питања у два логора, тако да владар није могао рачунати на војску, факт, који је од битне важности за стварање парламентарног режима у Србији.

Владар је дакле, из тих разлога, морао безусловно да целокупну власт уступи странкама, и странке, које су имале већину у скупштини могле су владати апсолутистички. Најгоре је у целој овој ствари то што је спољна политика, која је у свима државама у рукама владара, изгубила континуитет и постала зависна од унутрашње.

Не може се рећи, да радикали немају никаквог правца у спољној политици. Они су одмах по своме оснивању постали русофилска странка, и у русофилству заменили либерале. Њихове су везе с Русијом одмах још у почетку постале тесне и интимне, јер је Русија хтела да радикале употреби као оруђе за борбу против краља Милана, који је после Берлинског мира напустио русофилску политику. Да би пак своје тежње у унутрашњој политици остварили радикали су тражили помоћ на страни и нашли је у Русији, и зато су били увек принуђени да воде спољну политику по жељи Русије. Већ самим тим што су представљали русофилство у српској политици после оноликих разочарења наших са Русијом, после Санстефана и Берлина, и после очигледно јасне тежње руске на Балкану за стварањем што веће и што јаче Бугарске, радикали су у почетку изгубили резон за вођење реалне и остварљиве спољне политике. Том руском утицају има се приписати што су радикали истакли за програм своје спољне политике солидарност са Бугарском, и стали ударати у некакве сентименталне жице против антибугарске политике краља Милана. Није то проста случајност што је једна од главних тачака радикалског програма била установљење народне војске уместо стајаће баш у доба кад је установљена била стајаћа војска у Србији; стајаћа је војска најсигурнија потпора монархије и најбоља гаранција за остваривање спољашњих задатака државних: Русија и радикали подједнако су имали рачуна да

се против тога боре; радикали и из разлога унутрашње политике и као приврженици Русије, ова пак, што је тадашња спољна политика била у супротности према руским тежњама на Балкану. Обреновићи су врло добро знали крајње тенденције радикала, па су увек, кад год су морали чинити уступке радикалима, поглавито због спољних утицаја, гледали да спољну политику и војску сачувају од радикалског утицаја. Промена од 29. маја 1903. учинила је да су радикали добили потпуну власт у сваком погледу и да судбина Србије зависи од радикала. Радикали су одмах отпочели са својим бугарофилством и експерименти у том правцу не само да нису довели ни до каквог резултата већ су оставили рђав утисак и на шире слојеве народа који нису могли пре тога да из сентименталних разлога схвате антибугарску политику краља Милана. Пошто као руски савезници нису могли ни смели да се приближе силама Тројног савеза, радикали из обзира према Русији нису смели да одлучно приђу ни Енглеској, најјачој светској сили, и поред свега што је Русија рђаво прошла у рату са Јапаном. Начин на који су они решили завереничко питање само је једна палијативна мера у регулисању односа према Енглеској.

Пошто је промена од 29. маја осигурала владавину радикалима услед раније поменутих разлога, радикалима није много ни било стало до вођења спољне политике. Они су се посветили унутрашњој политици и то личној и ситничарској какву Србија никада није запамтила, као да је Србија потпуно обезбеђена од свих спољних незгода и као да је постигла све своје задатке, па сита освајања ништа више не жели. Да се пак не би показали неверни према Русији, радикали су отпочели водити некакву југословенску и „словенску“ политику; која нема никакве реалне подлоге, без икаквог изгледа на стварне успехе пошто су оне силе на које би се могле наслонити, Енглеска и Француска безусловно за то, да се одржи целокупност Аустроугарске, пошто је то услов за равнотежу у Европи. И док су се све велике силе међу собом груписале, докле су све државе на свету правиле савезе међу собом, Србија је, захваљујући радикалској политици, остала потпуно усамљена, без икаквог формалног савеза. Забринут свет они су тешили тиме што на политичком небу нема ниједног облака, као да је политика астрономија, која може тачно предвидети да ће се те и те године, тога и тога дана у толико и толико сати и минута појавити каква комета, и док се цео паметан свет спрема за све евентуалности дотле су се у Србији бирали кметови и распуштале скупштине, и једино благодарећи мотивима друге врсте, недељивој жељи за ликвидацијама и провизионима, извршено је наоружање војске, те се колико толико створило уверење да је за безбедност државе нешто учињено. Само сваки паметан државник и политичар зна да за ваљаност војс-

ке и безбедност државе помоћна техничка средства нису од искључиве важности. Оно што у ствари чини војску снажном и способном радикали су пропустили учинити због својих политичких рачуна: намерно нису хтели да створе јединство у војсци јер би се тиме ојачала монархија чега се они боје, пошто је при досадашњим приликама њихова владавина обезбеђена; веће војне буџете за повећање кадра нису могли тражити јер би тиме губили у популарности, пошто су раније сами викали против војних буџета, повећање рока службе и стално држање војника под заставом нису хтели извести да би се умилили народу, који, поред свих изврсних услова за доброг војника, нерадо иде у касарну. Али је најважнији разлог тај, што радикалима није било ни стало до добре војске, нити војску сматрају за сигурно средство за остваривање спољних задатака, претпостављајући доброј војсци одушевљење, које ништа не кошта а то је стога што они претпостављају унутрашњу политику спољашњој, што су целокупним својим досадашњим радом показали.

Тако су радикали за све време своје владавине у новом режиму дотле довели да Србија буде усамљена у свету, и доследни тој свој политици, отишли су чак толико далеко да прекину односе и са другом српском државом, Црном Гором. Анексија Босне могла се и извршити само у добу када су радикали у Србији на власти, јер је она углавном последица несрећног међународног положаја, у коме се Србија налази, благодарећи радикалској политици. Несумњиво да овај спољни фијаско значи и пропаст радикализма у Србији, што радикали врдо добро и сами увиђају па теже да патриотским декламацијама забашуре своје неуспехе. Само није право да Србија плаћа цех радикалски.

Недељни йреīлед 1/28 (1908), 451–453.

ПРИЛОГ 3.
Странке и парламентаризам у Србији

У свим европским културним земљама политичке странке засноване су на сталешким, религијским, економским, националним или династичким супротностима које постоје у појединим државама. Ове су супротности врло велике, и већином потичу још из ранијих векова. У погледу сталешком племство, грађански сталеж, сељаци и радници представљају врло велике супротности, и ова сталешка подвојеност продукт је вековног диференцирања и пошто сваки сталеж има своје традиције и засебне интересе, природно је, да странкама, које носе сталешки карактер, морају припадати људи истог сталежа.

Готово у свим европским државама религија је била један од најважнијих фактора у политичкој борби, па због тога још и данас постоји груписање у странке по конфесији. У Немачкој је на пример католички Центрум једна од најважнијих странака. Услед тога што економске разлике стварају велику провалу међу људима и пошто економски фактор у садашње доба нарочито карактерише друштвени живот то и економске разлике моћно утичу на стварање странака: капиталисте, велики поседници, средњи сталеж и фабрички радници припадају различитим странкама заснованим на великим супротностима. Већина европских држава нема хомогено становништво у погледу националном и због тога многе се странке заснивају на националним супротностима: Аустроугарска је најкарактеристичнији представник државе са народносним странкама, а такве странке имају још Немачка, Енглеска и Русија. У понеким земљама постоје још и династичке странке као што су доскора били Гвелфи у Немачкој, а и сада још орлеанисти и бонапартовци у Француској.

Од свих ових супротности, које представљају принцип, у Србији не постоји ни једна. У Србији не постоје сталешке разлике ни формално ни стварно, и Србија је у том погледу демократска земља као мало која друга у свету. Религијских разлика у Србији такође нема; сем неколико хиљада Јевреја и странаца, цео је народ источнопрославне вере, припада дакле оној цркви, чија је нарочита карактеристика да је од свога почетка потчињена држави, не заступајући засебне, држави често, непријатељске тежње, као католичка црква. Економске су супротности у Србији тако мале, да о њима не може бити говора: у Србији нема ни великог поседа, ни „високе финансије“ нити фабричког радничког пролетаријата, већ је огромна маса становништва, скоро деведесет одсто, сељак, и мали поседник је типски представник економског стања земље. Националних разлика у Србији такође нема, што је такође један од ретких случајева у свету. Династичке разлике постојале су формално у Србији до 1903. али су у ствари још 1858. г. престале, само су и оне представљале неодређеност и колебљивост да се не могу сравњивати са на пример династичким странкама у Француској.

Према свему довде реченом, у Србији не постоји ниједан разлог, који у културним европским земљама утиче на стварање политичких странака. Па ипак, поред свега тога у Србији постоје странке, које носе имена западњачких странака, странака које представљају принципе. Једна скроз сељачка држава – јер и онај мањи проценат варошана и чиновништва произашао је у недавној прошлости из сељака са којима је и даље у непосредној вези – са становништвом, које готово целокупно има исте економске, верске и националне интересе,

исте погледе на свет и живот, има неколико странака, у које, судећи по именима, у другим земљама припадају различите економске и друштвене класе, са веома супротним интересима и погледима. На западу конзервативцима припада аристократија и сељачки сталеж, либералима буржоазија, социјалистима фабрички раднички пролетаријат. Најбољи пример како у Србији нема тих великих супротности и како цео свет има исте погледе јесте тај, што кад наступе елементарне непогоде забринутост обузме не само сеоско и паланачко становништво, већ и Београд, који ипак представља унеколико контраст према осталој Србији.

Српске странке, посматране са европског гледишта, представљају један велики nonsens. Понеки су већ увидели и признали ову контрадикцију у нашем политичком животу, али ипак не иду толико далеко да споре баш сваки разлог политичкој подвојеностп, већ допуштају могућност постојања двеју странака у Србији: једне либералне и једне социјалдемократске које представљају различите супротности.[119] Не зато што је број радника, који сачињавају социјалдемократску странку у Србији мали, већ и тај мали број радника не представља фабрички раденички пролетаријат, прави кадар социјалдемократије, не може се допустити raison d'etre ни социјалдемократској странци у Србији. У Француској је опажено да многи фабрички радници не прилазе социјалистима, и када је томе испитан узрок, да се врло велики број радника регрутује из сељачког сталежа, а сељак остаје и даље конзервативан иако је напустио своје занимање, па се дошло до уверења да прави социјалисти могу бити тек деца фабричких радника, рођена као пролетери. Нити је Србија индустријска земља, нити у њој влада прекобројност у радничкој снази, нити је код нас у питању „минимум за егзистенцију", па према томе код нас не може ни социјалдемократска странка бити оно што је у Немачкој или другим индустријским земљама, и марксистички социјализам преживео се и у својој отаџбини, а код нас је просто смешан. Видети као социјалисту Ужичанина (а они сачињавају гро наших социјалиста), који пева уз гусле јуначке песме и чува традиционалне обичаје, значи видети карикатуру социјалисте: он иде у социјалисте из оних истих разлога из којих се одмеће у хајдуке или ступа у жандарме. С истим правом са којим наше социјалисте имају свога „класног" представника у Нар. Скупштини, могла би и разна певачка, гимнастичка

119 Др Драг. Аранђеловић, *Улоīа судије у јавном живоīу*: „У ствари овде се полази од програма а не од стварних друштвених прилика јер по том принципу, могло би у Србији бити и двадесет странака, када би било толико различитих програма."

и хуманитарна друштва тежити да буду заступљена у Нар. Скупштини. Уосталом, у практичној политици наши социјалисти сами себе демантују тиме што иду под руку са фузионашима, који су по мишљењу самосталаца конзервативна и реакционарска странка.

И по своме називу наше странке представљају противречност. Један скроз сељачки народ, а сељак је у свим земљама и свима ступњима културе, најконзервативнији елемент, има странке, које носе називе које у другом свету ничега заједничког немају ни са сељацима ни са конзервативизмом. Не само по свом сталешком положају већ и по својим целокупним погледима на свет огромна већина српског становништва нема ничега заједничког са принципима које наше странке бар по своме западњачком називу треба да заступају, и једноме би Европљанину морало изгледати чудно и смешно, да један сељак, који има своју кућу, и коме закон заштићује пет дана ораће земље, може нпр. бити радикал, исто онако као што би нама било смешно, да чујемо каквог Швабу да запева: „Ја сам Србин, српски син!“ Код нас се тврди да је огромна маса нашега народа радикал али када се анализирају целокупни назори нашега народа о држави, владару и вери, види се да не само нема ничега заједничког са теоријским радикализмом већ да је скроз конзервативан, као и сваки други земљораднички народ, штавише, може се рећи да је патријархалан, што је за један степен јаче од конзервативизма. Како је наш народ по имену постао радикалан, и како су код нас постале радикалне и уопште „слободоумне“ теорије, писано је унеколико у нашем часопису, а и у доцнијим бројевима биће о томе говора.

По нашем народу и по друштвеној конституцији наше државе сви су услови да у Србији буде форма владавине веома снажна монархија, готово апсолутистичка. С једне стране земљораднички патријархалан народ који у владару гледа домаћина једне велике задруге која се зове држава, с друге стране скроз демократска друштвена конституција иду на то, да моћ владарева буде што јача. Демократија и апсолутизам иду руку под руку кроз све векове и код свих народа: шпански и француски краљеви у борби противу феудалне аристократије имали су најјачу потпору у нижим сталежима, а само су аристократије биле у стању да ограниче владара као што је то било у европским државама XIV и XV века и у Енглеској. Историја зна само за две јаке демократије: атинску у старом веку и Француску у садашњости, али су оне само зато јаке што су имале снажне аристократске традиције. Само је снажна аристократија имала реалне снаге да ограничи владара: зато су се владари увек служили народом да сузбију аристократију или да се ње ослободе, а демократија је увек

избацивала апсолутисте; то је појава која се сусреће у целој историји света.

Код нас је уверење да је улогу аристократије узела на себе интелигенција. Међутим интелигенција сама собом не представља никакав сталеж са реалном силом, већ је она у Србији нешто најслабије, пошто су код нас интелигенција и чиновништво синонимни појмови, а чиновници су свуда у свету најзависнији ред људи, јер су потпуно зависни од врховне власти. У модерној централистичкој држави чиновник је само слуга врховне извршне власти, најмање моћан да он ограничи ту врховну власт, која га може у свако доба уклонити. Једино доба у коме су наше унутрашње прилике биле такве, да се владар могао ограничити јесте Први устанак. Војводе или господари: Јаков Ненадовић у западном крају Србије, Миленко Стојковић и Петар Добрњац у источном крају Србије управљали су војском и народом својих крајева у којима су подигли устанак исто онако као што је Карађорђе располагао војском и народом у Шумадији, тако да је Карађорђе био само primus inter pares. Пошто су господари имали реалну силу у рукама, то су они могли конкурисати Карађорђу, и њихов однос према њему потпуно подсећа на однос великих феудалних сењера према своме сизерену. Међутим кнез Милош ослободио је поново Србију без учешћа великих војвода, опасне је такмаце одмах уклонио с пута, и у почетку је успео да створи централистичку и демократску државу и да владалачки ауторитет јако уздигне. На основи коју је кнез Милош поставио развијала се данашња Србија.

Поред свега тога што је кнез Милош створио централистичку државу и уздигао владалачку моћ, и поред свега тога, што је Србија демократска земља без икаквих друштвених, економских и религијских супротности, као што смо раније видели, ипак се у њој води страсна партијска борба и успевало се да се владар ограничи. Партијска међусобна борба са гледишта унутрашње политике може се једино објаснити као лична, борба клика и онда на место партија имамо фракције. Радикали и уопште „слободоумни“ људи дефинишу ту борбу као борбу владара са својим апсолутистичким претензијама против народа који у борби за своја права и широке слободе тежи да ограничи владара. Из досад поменутих разлога види се да је овако формулисање нетачно, јер као што је речено, народ је по себи патријархалан, демократија и апсолутизам иду једно с другим, а интелигенција, ма како била истински задојена идеалима за „народна права“ и „широке слободе“ сама нема реалне силе да ограничи владара. Истина, ми смо видели за ово сто година да је историја Србије била испуњена борбом за уставност и парламентарност, видели смо

абдикације, прогонства и убиства владара, наилазимо дакле на један проблем, који изгледа да се може објаснити одомаћеном формулом радикалском, међутим видели смо, да су сви разлози унутрашње политике противни таквом објашњењу.

Тај се проблем може једино решити када се објасни спољном политиком. Ми морамо целокупну нашу унутрашњу политику посматрати с једног другог, вишег, гледишта, а то је гледиште утицаја спољне политике. Највећи немачки историчар Ранке, чије се схватање историје тек у најновије време потпуно утврдило, посматра целокупну општу историју са гледишта спољне политике. Спољна политика утиче чак и на унутрашњу структуру, па према томе и на политику великих сила, мада је овде утицај спољне политике на унутрашњу и унутрашње на спољну мање-више узајаман, међутим је утицај спољне политике код малих држава од пресудне важности и унутрашња историја малих држава само је рефлекс великих спољних утицаја. Мада је Србија млада држава и према томе без великих традиција, ипак би по нашим унутрашњим приликама владарски ауторитет био довољно јак да не допусти ниједно ограничење своје моћи. Али је спољни утицај тај фактор који је допринео да се владарска власт у Србији ограничи. Још од Првог устанка па све до данас Русија је тежила да се владарска власт у Србији ограничи, јер је Русија у тој тежњи полазила од сасвим основане претпоставке: да ће владар имати увек више државничке увиђавности да схвати прави државни интерес, па пошто би вођење политике српских интереса сметало руским тежњама на Балкану, то је било потребно, да се владарска власт у Србији ограничи и Србија принуди на вођење политике по рускоj жељи или да се просто остави да се забавља својом унутрашњом политиком. Отуда су све струје против владара, које су у прво време потекле услед недовољно учвршћеног ауторитета и под реминисценцијама на велике војводе из Првог устанка, а доцније услед уношења либералних теорија у Србију, наилазиле увек на потпору и наслон у Русији. Излишно је ређати појединости из српске историје у XIX веку па да се ово увиди: довољно је прочитати ма коју историју и догађаје посматрати са ове тачке гледишта, па да овакво схватање будо јасно. Поред Русије и Турска је, као суверен Србије, све до 1858. имала исто тежње, и Први је српски устанак извојеван интервенцијом споља. Колико су елементи унутрашње политике били слаби да сами својом снагом ограниче владара види се по томе, што је државни савет, тело које је по уставу од 1838. делило са кнезом власт и ограничавало га, био састављен из саветника, чију је непокретност гарантовала Турска и Русија: саветници тога доба нису црпели своју моћ из народа, већ од

туђина. Кад год је владар у Србији под повољним стицајем спољних прилика био у стању да се ослободи руског утицаја, његова је моћ била врло велика, временом је и ауторитет владарев растао у колико је Србија постајала модерном државом, али је владарска власт нарочито постала снажна установом стајаће војске, која је у свим монархијама најјачи стуб владареве моћи.

Монархија је у Србији представљала припцип независности државне споља и тежњу да створи снажну државу, способну за успешно вођење спољне политике и остваривање српских националних задатака. Пошто су српске аспирације усмерене и на Македонију, коју је Русија увек сматрала за сферу свог, односно бугарског утицаја, и пошто би Србија као снажна војничка држава, с наслоном на какву велику силу, непријатељски расположену према руској балканској политици, била велика сметња руским тежњама, то је био разлог, што се Русија увек старала да владарску власт у Србији ограничи и Србију примора на вођење политике у складу са руским интересима, и оне струје, које су се у борби против владара наслањале на Русију биле су принуђене да воде русофилску политику. Тако у Првом устанку видимо да Русија помаже велике војводе у борби за превласт са Карађорђем, а под кнезом Милошем све људе и покрете, који су тежили да ограниче његову власт, ове до устава 1838, којим је кнежева власт била потпуно ограничена. Прва партија у Србији која је носила европски назив била је либерална, и као што сам назив каже, да тежи за слободама, морала је постати русофилском, да би остварила своје тежње.

Обично се узима година 1880. као доба настанка политичких партија у Србији и то не без разлога, јер су тада основане две нове странке: напредна и радикална, народ формално подељен на три разне партије, које би са европског гледишта посматране представљале три битне супротности у нашој унутрашњој структури. Либерална странка, која је дотле била на власти, иако је водила ратове из којих је Србија изашла територијално увећана, постала је била услед стицаја спољних прилика немоћна, пошто је тадашњи кнез Милан, разочаран Русијом, напустио русофилску политику, коју је либерална странка водила. Уместо либерала дошли су били напредњаци, који су водили аустрофилску политику, а радикали, који су били с напредњацима заједничка опозиција либералима постали су русофилска странка. Као што је поменуто, радикализам као такав нема ничега заједничког са конзервативним погледима огромне масе српскога народа, али је ипак у једној тачци био близак погледима народним, а то је у политици наслона на Русију, јер народ гледа у Русима једнокрвну и једно-

верну браћу, и моћног заштитника. Борба коју је краљ Милан водио с радикалима није у ствари била борба због разлике у унутрашњој политици, јер би се на крају крајева краљ Милан као апсолутиста нашао на истом терену с радикалима који су демократе, већ борба између краља Милана и Русије, којој су радикали верно служили. И Зајечарска буна[120] је резултат ове борбе; она је у исто доба и доказ како је апсурдан устанак народа у централистичкој и милитаристичкој држави. Од тога су доба радикали на све до данас остали русофилска странка, црпећи своју снагу у Русији. Иако су у унутрашњој политици за време Обреновића радикали постали опортунисте, јер је тада моћ владарска била јака у Србији, ипак су радикали остали оруђе руско, и Обреновићи су увек, када су били принуђени водити русофилску политику, морали доводити радикале на власт, мада су знали њихову основну тежњу. У Србији су уопште могуће само две владе: русофилска и антируска, и партије су долазиле на владу према томе, какву су спољну политику заступале и какву је политику владар био принуђен водити. Странке, које нису представљале нарочит правац у спољњој политици или које нису имале везе са спољним утицајем, нису могле ни долазити на власт, што најбоље иде у прилог тврђењу, да партијска подела у Србији према унутрашњим тежњама нема стварне подлоге, већ да је принципијелна разлика међу странкама заснована на супротностима у спољној политици. Тако либерали који нису постали антируска странка, а којима су русофилство преотели радикали нису више ни могли доћи на власт, да самостално управљају, и Ристић који је био мудар државник, насео је на покушај што је при крају намесништва довео либерале на власт: 1. април му је ускоро показао немогућност водити русофилску политику мимо радикала. И убиство краља Александра је последица утицаја спољне политике, јер је он при крају своје владавине тежио да се еманципује од Русије којој је после своје женидбе био пришао.

29. мај 1903 довео је нову династију и показао, да војска, најпоузданији наслон монархије, није више сигурна, и услед расцепа у војсци владар је изгубио једно од најјачих средстава своје моћи. Спољни утицај, уништен владарски ауторитет и расцеп у војсци оне-

120 Радикали се поносе овом буном, међутим она је сраман жиг на челу радикалне странке, и да је друкчији морал у Србији они не би смели ни помислити да њоме парадирају. Пре две године два нар. посланика из Тимочког округа јавно су се узајамно оптуживала, да су добијали новац из Бугарске за подизање буне. Штета је што су онолике жртве пале, које нису биле свесне крајњих намера својих вођа, али је жалосно за морал српски, што су прави кривци и данас још, на срамоту Србије, вође и прваци радикалне странке и управљају судбином ове државе.

могућили су стварање парламентарног режима у Србији, који је иначе, према нашим унутрашњим приликама, апсолутно немогућ. И у Енглеској, која је имала све унутрашње услове за парламентарни режим, овај је могао превласт добити тек кад је дошла нова династија, прво оранска а после хановерска, које нису биле у земљи учвршћене и које су за свој долазак имале да захвале избору парламента. Тако је 1903. стварањем парламентарног режима, који у исти мах значи свемоћ русофилске радикалне странке, Србија приморана да води политику по жељама Русије, која никад није истински била наклоњена идеји Велике Србије.

Из досадашњег кратког излагања излази, да се унутрашња политика у Србији у ствари није водила у „знаку" борбе између владара и народа, већ између владара, као представника идеје самосталности Србије и њеног самоопредељења у спољној политици, и Русије, која је из својих политичких рачуна на Балкану тежила да то спречи. Према нашој унутрашњој структури све политичке теорије, које иду на то да се владар ограничи и држава децентралише, остале би и даље голе теорије без изгледа да постану стварност, да није спољног утицаја, који помаже остваривање тих идеја. Сам народ, за чији се рачун бајаги води та борба не добија ништа, јер по природи наших унутрашњих прилика, добијамо уместо апсолутизма на престолу апсолутизам партијских вођа; некад је био Вучић, а сада је Пашић апсолутиста у Србији.

*

Из овога не излази да је апсолутизам сам по себи идеална форма владавине: он је просто последица наших друштвених прилика, и да није спољних утицаја, немогуће би га било заменити каквом другом формом владавине. А пошто за парламентаризам у самој земљи народу не постоје битне погодбе, већ он долази као продукт спољног утицаја, који тежи да Србију ограничи у њеном политичком самоопредељењу, то он не може бити ни симпатичан а најмање се сматрати као идеална форма владавине. Погрешно је тврдити да сва зла у нашој унутрашњој политици потичу од апсолутистичке форме владавине, и да је томе лек парламентарна форма владавине, јер из, искуства видимо да није тако: та зла потичу од многобројних наших мана чему није лек форма владавине већ истински морал и политичко васпитање.

Недељни йреīлед 1/32 (1908), 515–520.

ПРИЛОГ 4.
Нова странка

I

Преговори између националаца и напредњака за образовање нове странке, застали су на питању о Горњем дому. Напредњаци сматрају да су учинили велику жртву попуштајући националцима у питању о демократизму и општем праву гласа, а као накнаду за то траже да и националци са своје стране учине уступак на питању о Горњем дому.

Пошто се ова три питања сматрају као веома важна, држим да неће бити излишно мало се опширније задржати на њима.

Националци су се већ од раније декларисали као демократска странка и стога много полажу на то да се нагласи демократски карактер и нове заједничке странке.

Предикат демократски, додат имену ма које странке у Србији, по мом је мишљењу плеоназам. Демократији је супротност аристократија, а пошто је наша друштвена конституција скроз на скроз демократска, то је потпуно излишно назвати странке демократским. Ако се пак мисли да се изразом „демократски“ представља супротност апсолутизму то је онда непознавање најобичнијих друштвених и историјских појава. Апсолутизам и демократија иду једно с другим: или је апсолутизам створио демократију или је демократија изазвала апсолутизам. Ришеље, Мазарен и Луј XIV уништивши моћ феудалне аристократије у Француској, у исти мах учинили су краљевску власт апсолутном и створили су јаку демократију.

Цезаризам Наполеонов био је могућ само с тога, што је после велике револуције Француска постала потпуно демократском државом. Што је наше друштвено уређење демократско, дело је кнеза Милоша који је у клици угушио тежње војвода за стварањем аристократије; то је у исти мах дало могућности кнезу Милошу да буде апсолутиста. Сем ових, има још много примера из старе и нове историје из којих се очигледно види како су демократија и апсолутизам у тесној међусобној вези. Наравно да под апсолутизмом не треба једино и искључиво подразумевати владара. Један од највећих заступника демократије, Жан Жак Русо, чије су политичке идеје силно утицале на духове у XVIII веку и биле међу најважнијим узрочницима револуције, био је и највећи поборник апсолутизма. Он је, додуше, захтевао државу основану на принципу народног суверенитета али држава је, по њему, манифестација воље већине народа и све што се противи

вољи већине народа требало је уништити. У овој нетолеранцији он је захтевао чак да се смрћу казни сваки који не исповеда државну религију. Колико је у томе била толеранција и либералнија апсолутна монархија XVIII века најбољи је пример изрека Фридриха Великог, да он допушта свакоме да буде „блажен по свом фасону!".

Из ових неколико примера, колико ми је било могуће навести их у обиму једног новинарског чланка, види се да је назив „демократска странка" у Србији излишан. Прво, стога што у Србији не постоје привилеговани сталежи, као у многим европским државама; друго, стога што демократија не представља супротност апсолутизму, и у колико је у Србији било апсолутизма, било га је баш због тога што је наше друштво конституисано на демократској основи.

Што се тиче друштвеног уређења наш је народ, видимо, демократски, али у души својој већина народа, коју сачињавају сељаци, скроз је патријархално-конзервативна. Народ је пренео појмове из задружног живота на државу; у њој гледа проширену задругу, а у владару старешину те велике задруге што се зове држава. Дух је нашег народа, дакле, конзервативан, а и сви су земљораднички народи уопште, без обзира на ступањ културе, конзервативни.

Овде се може с правом учинити примедба: кад је наш народ конзервативан, како су га могли радикали придобити за себе?

На ово питање ја сам у једном чланку *Недељної їреїледа* дао одговор. Не својим политичким идејама, које би биле у духу народном, него су радикали придобили народ агитацијама сасвим друге врсте, према којима је народ предусретљив и поверљив. Као што се народ, у простоти својој, радије поверава буџаклијама адвокатима и бабама лекарицама, тако се и у политици повео за радикалским агитацијама које су биле у духу буџаклија адвоката и чувеног народног лекара Живка Травара, и које су у врло лабавој вези са апстракцијама из демократско-радикалског програма.

Када би националци и напредњаци, као нова странка, хтели ићи већ утрвеним путем морали би се служити, радикалским методом агитације, чиме би дали рђаву сведоџбу и о својој умној и моралној вредности.

А настаје питање, да ли би, народ баш и пошао за њима, пошто се већ једном разочарао у радикале. Колико су лекови Живка Травара помогли туберкулознима да се излече и нероткињама да роде, толико су исто радикалски рецепти о слободи, благостању и уједињењу Српства помогли народу. Једанпут преварен, ма колико иначе био наиван, народ се неће дати и по други пут ухватити на исти лепак. Нова странка нема потребе да буде демократска, а срамота је да буде

демагошка, него треба да буде државна странка, којој ће бити salus publica suprema lex.

Србија је много патила и изгубила од тога што није имала довољно смелих људи који би отворено указали на недостатке од којих наше друштво пати и високо уздигнули заставу државних интереса према којима лични и партијски интереси треба да устукну.

Јер само онда када се буду државни интереси истакли над личним, Србија ће постати истинска држава која ће с успехом моћи одолевати свим притисцима споља и остваривати свој национални задатак. Ако је икада згодан момент да једна странка изађе отворено и куражно са једним правним државничким програмом, тај је момент сада када је цео свет за време анексије увидео сву штетност радикалских недржавничких и демагошких програма.

Ако српски народ има услова за самосталан живот и бољу будућност, он ће поћи за једним државничким програмом, а ако нема, неће му помоћи никаква нова демократска странка.

II

Сматрајући себе као демократску странку националци су унели у програм и опште право гласа, а недавно су и у Нар. Скуштини изашли са предлогом да се Устав у томе правцу измени.

Овакав један захтев као тактичка мера не би могао рачунати на какав особити ефекат, јер у пракси готово постоји опште право гласа у Србији, а известан број оних који га немају, много се не отимају за то право.

Опште право гласа сматра се као важна тачка у програму демократских партија, нарочито у земљама где је бирачко право јаче ограничено. Међутим, захтев за општим правом гласа није искључиво демократске природе, већ су га и конзервативни државници често пута истицали. Тако је Бизмарк увео у Немачкој опште право гласа за немачки Рајхстаг као средство којим ће сломити партикуларистичке тежње немачких кнежева. У најновије време аустријски цар захтева да се у Мађарској уведе опште право гласа, да би на тај начин сломио моћ мађарске аристократије и плутократије.

У модерним државама, у добу опште војне обавезе, тежња за општим правом гласа није неоправдана. Кад је сваки дужан да буде војник на своме је месту, да има права да може бирати народне посланике. У тој тачки напредњаци и националци треба да се сложе, али ипак са извесним ограничењем. Да се не би ишло у демагогију, која је при оваквим приликама готово неизбежна, било би и у корист

државе а и у корист народа завести плурални систем, на форму белгијског. Гласачи који су испунили извесне услове могу имати и више од једног гласа. Тако нпр. ко плаћа непосредног пореза више од 100 дин. може имати два гласа, и у тој скали ићи до извесне границе: ко је свршио какву стручну школу има један глас више, и ко факултет два гласа више; ко је заузимао велике политичке положаје да има и зато права на један глас више. Наравно, да у томе не треба претеривати, већ одредити једну границу до које се сме ићи тако да један гласач који је испунио све готово погодбе може у најбољем случају имати нпр. десет гласова.

Овом би се мером дало интелигенцији више могућности да учествује у државним пословима, и народ научио да више цени интелигенцију него до сада. Да је потребно да интелигенција буде што више заступљена у нар. представништву признају и сами радикали.

Што се тиче Горњега дома не може се апсолутно тврдити његова корисност или штетност.

Као најважнија функција Горњег дома сматра се одржавање равнотеже између круне и парламента; Горњи дом, треба да умањи сувишну надмоћ парламента према круни и да спречи круну од апсолутистичких прохтева према парламенту. Оваква функција Горњег дома могућа је само у земљама које имају феудалну аристократију. Та аристократија која представља реалну моћ није ни народ а није ни круна, има своје засебне интересе и од круне и од народа, а у исто доба има моћи и да те интересе брани, и стога представља нешто треће, оделитог фактора у политици. У земљама где нема те аристократије, ако је круна слаба ништа јој неће помоћи Горњи дом било да чланови његови долазе било по вољи владаревој, било по вољи народној. Ако долазе по вољи владаревој, не представљају ништа јако пошто је и владарева моћ слаба, ако пак вољи народној, они су само прост додатак парламенту, који је већ сам по себи јачи од круне. Ако је обрнут случај, то јест владар јачи од скупштине, Горњи дом ничим не увећава његову моћ ако проистиче из избора владаревог, а ако проистиче из избора народног, он представља оно исто што је и Народна скупштина, која је слабија од круне.

По битној својој функцији Горњи дом би нам, према реченом, био непотребан; позивање на то, да га готово сви народи имају, није довољан доказ његове неопходности, јер га неки народи имају из традиције, а неки угледањем на Енглеску.

Међутим, не значи да је Горњи дом апсолутно за одбацивање, јер има доста разлога због којих би га ваљало увести.

Кад би у Горњи дом улазили људи са нарочито строго одређеним квалификацијама, а по могућству у што већем броју по праву, на основу свога политичког положаја или каријере (бив. министри, посланици на страни, заслужне војсковође), дало би се прилике многим људима да учествују у државној управи, који би иначе, остављени да се сами помоћу избора протуре у скупштине, били ван учешћа у државним пословима. Из целе наше историје у XIX веку знамо, да су све насилне промене и потреси у Србији долазили од незадовољних политичара, који су били сасвим одстрањени из државних послова. На овај начин, пак, дало би се прилике свим политичарима од вредности да могу без преврата и завера употребити своју активност продуктивније у корист земље.

* * *

Из довде реченог излази да је за напредњаке и националце излишно, па чак и недостојно, да новој странци нарочито истичу демократски карактер јер би тиме показали да желе ићи стопама радикала, а и са гледишта политичке тактике сумњиво је да би демократизам имао тако атрактивну снагу после досадашњег разочарења народног у радикале. У погледу општег права гласа нова би странка могла примити захтев националаца за општим правом гласа али би још боље било уз то завести плурални систем.

Што се тиче Горњег дома, око тога не би требало правити нарочито питање али би требало тежити да се питање о Горњем дому по могућности реши тако да тај дом буде представник најбољих и најсолиднијих елемената које је Србија у стању дати на политичком пољу.

Правда 7/282 (1910), 1; 7/283 (1910), 1.

Мира Радојевић

УЛОГА САМОСТАЛНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ У ПРОПАГАНДИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕЈЕ (1905–1914)

Велики допринос популарности југословенске идеје након Мајског преврата 1903. године, не само на подручју Краљевине Србије него и у југословенским покрајинама Аустроугарске, дала је Самостална радикална странка, чије је залагање за стварање југословенске заједнице умногоме превазилазило тадашње политичке тежње других партија и група. Штавише, у већини историографских радова о историји југословенства истакнуто је да је у Краљевини Србији била прва која је у свом програму поменула југословенско име и то као једну од важнијих његових тачака. Истовремено, наглашавана је њена историјска одговорност, нарочито у годинама у којима се већ наслућивао успешан исход процеса југословенског уједињења, а још више доцније, када су кризе прве југословенске државе показивале дубину српскохрватских супротности. У том контексту, самостални радикали су оптуживани да су зарад остварења југословенског идеала потискивали своја национална осећања и изневеравали интересе српског народа. Иако разноврсни историјски извори потврђују да се може говорити и о оваквим појавама, доношењем таквих уопштених закључака о политичкој улози самосталаца били би пренебрегнути како сложени историјски услови у којима је до њих долазило тако и велике појединачне разлике у погледима које су заступали најистакнутији страначки прваци. И једно и друго пак упућује на идејна лутања, еволутивне фазе, међусобне оштре дискусије, спорове са неистомишљеницима, поготово из круга најближих сарадника Николе Пашића, заблуде и потоње одрицање од илузија.

Одвојивши се од своје „старије радикалске браће“, самостални радикали су се као посебна политичка снага први пут појавили на скупштинским изборима у јулу 1901. године, протестујући тиме не против страначког програма него против опортунистичког пона-

шања дела страначког вођства у време атентата на екс-краља Милана Обреновића (1899), пристајања Радикалне странке на „даровани" Априлски устав краља Александра Обреновића, слагања са увођењем Сената и дводомног представничког система, напуштања борбе за опште право гласа, самоуправу и народну војску, улажења у „фузију" са Напредном странком, дотадашњим политичким противником, и одустајања од других важних начела. Њихово незадовољство страначким шефовима тиме је добило и формални израз. Како су касније тумачили своју одлуку, њихова странка створена је „из једне узбуне савести", против неначелности бившег вођства и једног режима који је био више сраман него насилан.[1]

С обзиром на такве разлоге иступања из матичне странке, нови програм донели су тек 1905. године, најавивши њиме да ће тражити сопствени политички пут. У програмском погледу су се отуд кретали између залагања за поштовање старих радикалских принципа и потребе да постану модерна политичка партија, која ће своју различитост у односу на радикале показати другачијим програмом, прилагођеним савременом добу, потребама Србије и европским узорима. Доносећи га, декларисали су се као странка радикалне демократије или грађанске левице, која се организује да би радила на

> „свестраном унапређењу и усавршавању Српског Народа, у смислу што веће слободе личности, што јачег друштвеног морала, што пространијег распростирања знања у све слојеве народне, што потпуније политичке равноправности и грађанске једнакости, а све у тежњи да наш народ постигне своје националне и друштвене идеале".

Већина захтева потицала је из старе радикалске борбе с почетка осамдесетих година XIX века, с тим што су поједине тачке претрпеле делимичну модификацију или биле допуњене. Највеће промене учињене су у погледу спољне политике, будући да су се самостални радикали заложили да она буде вођена у складу с народним тежњама, међу којима су навели: заштиту политичких и економских интереса државе и народа, развијање слоге и сарадње са суседним државама и „сродним народима", одржавање добрих односа с другим земљама, стварање политичког и економског савеза с балканским народима,

---

1 Ј. М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд s.a., 375–413; Р. Л. Кнежевић, Љубомир Давидовић, *Сиоменица Љубомира М. Давидовића*, Београд 1940, 10–11; М. Грол, Човек и политичар, *Сиоменица Љубомира М. Давидовића*, 32; М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939, 12; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1990; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 54–60.

заснованог на девизи „Балкан балканским народима“, и неговање „духа југословенске заједнице“. Као потпуно нов, овај последњи захтев сматран је важном прекретницом у опредељивању српских странака за југословенску идеју. Немогуће га је, међутим, одвојити од српског питања, идеала о ослобођењу целокупне српске нације и уверења да ту историјску мисију треба да преузме постојећа српска држава. Јер, одмах уз помињање југословенске заједнице, истакнути су далеко јасније образложени национални циљеви:

> „Да се нарочито одржава и јача културна заједница и помагање раскомаданих и неослобођених делова Српства, и да се живо буди свест о народном јединству у удаљеним покрајинама српским, које су изложене навали страних елемената – све у тежњи да Србија, као Пијемонт Српства, учини све што је кадра за уједињење свију делова Српскога Народа“.[2]

Најважнији циљ је самим тим и за Самосталну радикалну странку представљало остварење националних идеала, који су се после 1903. године чинили остварљивијим него у ранијем раздобљу, тим пре што су управо тада малтене једновремено нестала три омражена режима: династије Обреновић у Србији, бана Куена Хедерварија у Хрватској и Бењамина Калаја у Босни и Херцеговини. Како је готово целокупним подручјем насељеним Јужним Словенима завладало другачије политичко и национално расположење, нови замах добила је и идеја национализма, оживљена још у време Уједињене омладине, када је развијана као романтичарски покрет који је будио националну свест и енергију. Према Слободану Јовановићу, у српском народу је једино та идеја имала имала „чврсту и стамену“ традицију, неговану вековима и довољно снажну да народу, владарима и политичким странкама пружи „надахнуће за велике подвиге“. Осим тежње за „европеисањем установа“, национално јединство чинило је други њихов велики циљ, те је чак и краљ Милан, успевши да „прегори Босну“, остао националист када је била реч о македонском питању.[3] Обновљени почетком XX века, национализам и национална политика добили су нов замах и нове садржаје, чему је допринела и југословенска идеја. У њеном пропагирању је тих година било много романтизма, али су је њени заступници проповедали као основу националног опстанка, пре свега у сучељавању с претећим моћним царствима, али и у стремљењу ка модерној европској држави. Јован Цвијић је тих година наглашавао како окретање Србије ка западу и југу није било

2 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991, 317–322.

3 С. Јовановић, нав. дело, 367, 370–371.

само тежња династије, „владаоца који јагми земљу и тако проширује своју власт и ојачава силу“ или тежња неке класе, војничке и племићке, „која тиме добива већи значај и веће титуле“, већ „бесвесно јака мисао и воља целог једног народа“.[4] Како би ово детаљније објаснио, цитирао је и једног свог савременика из Енглеске, по чијим је речима Србија пре балканских ратова била „опкољена земља“, а њено становништво „ухапшен народ“.[5] У том смислу, југословенска идеја сматрана је могућим решењем и тумачена као историјска реалност, постепено израстајући у идеологију доба које је покушавало да споји национализам и демократију.

Према тумачењу Милана Грола, једног од млађих чланова Самосталне радикалне странке и једног од најубеђенијих присталица југословенства, тадашње југословенско опредељење није имало ничег заједничког са романтизмом Људевита Гаја, бискупа Штросмајера и кнеза Михаила Обреновића. Њихова уверења су поштована, али је оно код млађих генерација „нагонским осећањем самоодржања“ израсло у „стварну снагу, у готовост на пожртвовање, у револуционарну делатност“. Онда, међутим, када је покрет доживљен као историјска неопходност, његов је морал постао догматичан. Романтизма, према томе, није било у идејама, „свирепо реалним“, будући да им је извор чинило осећање националне угрожености, него у „религиозном узнесењу“.[6] С таквим тумачењима слагао се и Божидар Божа Марковић, његов страначки саборац и подједнако убеђени присталица југословенства, који је истицао да нови југословенски покрет, снажнији и успешнији од свих претходних, није био спонтан, сентименталан и романтичан, те да су му главне одлике биле „продирање у масе“, демократизам и реализам.[7]

Прерастајући почетком XX века из елитног у масовни,[8] национализам је добијао нове вернике и тумаче, међу којима је у јавности, превасходно у млађим генерацијама, са све више одобравања и усхићења прихватано мишљење Јована Скерлића, чувеног књижевног критичара и историчара књижевности, који је Самосталној радикалној странци приступио неколико година након њеног стварања. Сјајан писац и вешт говорник, али без прагматичног политичког и

4 Ј. Цвијић, *Геоīрафски и културни īоложај Србије*, Сарајево 1914, прештампано у: *Говори и чланци*, II, Београд 1921, 30.

5 Ј. Цвијић, *Излазак Србије на Јадранско море*, Београд 1912, прештампано у: *Говори и чланци*, II,, 14.

6 М. Грол, *Из īредратне Србије*, 153–154.

7 Б. В. Марковић, Омладина у југословенском покрету, *Јуīословенска демократска лиīа*(1) Париз 1919, 16.

8 М. Екмечић, *Стварање Јуīославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 475.

страначког искуства, Јован Скерлић је веровао у историјску нужност и успех југословенске идеје, одбијајући упозорења о непостојању услова за реализацију, о преурањености и примесама романтизма. Поставши њен постол, истицао је да су постојале суштинске разлике између национализма из ранијег и из савременог доба, при чему није увек могуће одредити када је говорио о српској националној идеји, а када о југословенској, те да ли је под „новим национализмом" подразумевао југословенство. Али, у свом великом заносу, писао је о „ветру живота", који је „моћно духнуо нашим земљама", подижући чела и исправљајући леђа. Пророчки гледајући у блиску будућност, упозоравао је да „*човечанство улази у један од оних безумних вртлога када се у потоцима крви мењају границе држава и будућност народа*" (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.), петстогодишња царства „крхкају као црвоточна дебла" и сваки народ страхује за своју сутрашњицу. По његовом мишљењу, српски народ је осигурање за себе могао наћи у југословенству, јединој реалној нади за опстанак и слободу.

> „*Данас су наши видици мрачнији, ужи и нижи*", тврдио је Јован Скерлић, „*и свако јасно види да је потребно прво истрајати и живети као народ* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.)... Национализам новога нараштаја не треба узети у уском смислу једног политичког правца, ни у смислу оног романтичарског, антизападњачког, и више вербалног национализма од пре пола века. Нови национализам је вишег реда и ширих видика; он је у ствари *животни нагон једне за живот способне расе* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.), самоодбрана једног снажног националног организма, манифестација неодвојивог права једног народа да живи својим животом и да буде господар своје судбине, високо осећање солидарности која у једну складну целину сједињује све нараштаје и све делове једнога народа. То није онај стари, традиционалистички и фаталистички национализам, који је живео у сновима о прошлости, сву наду стављао у европске катаклизме које никако нису долазиле и веровао да ће спас доћи од састанка царева и конгреса дипломата. Нови национализам значи веру у себе, ослањање на своју сопствену снагу, 'отказ свему сужањском' и у себи и око себе, поуздање у стару и вечну истину да 'у ствари слободе има се само оно што се узме'. Тај национализам самопоуздања и индивидуалног и општег напора могао би за своју девизу узети речи старога Лукијана Мушицког: '*Тешко мени без мене!*' ... *Нови национализам је рационалан, реалистички и демократски*... (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.) он није ствар маште но свести и разума, не вајкање за оним што је било и прижељкивање онога што се снива, но оно што може да буде и што је корисно да буде; не некултурна и непаметна мржња на 'Трули Запад', но свесна амбиција да српско-хрватски народ као равноправан и слободан члан уђе у велику заједницу модерне цивилизације. Нови национализам је у свом реализму демократски и

> социјалан, не за љубав звучних речи и лепих формула, но *зато што се ослања на широке масе народне, које су извор снаге нације, и што за свој природни циљ сматра пуно, материјално, интелектуално и морално подизање тих темеља и стубова нације*(истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). Нови нараштај показује ведрију главу, здравију душу и јачу вољу. Млади су чвршћи и мужевнији; то су људи од воље и акције; они не стоје и плачу крај реке живота, но се бацају у њену матицу. То су сејачи и жетеоци једне велике жетве... Најзад, а то је практички тако важно да би се могло ставити на прво место – одлика је новога нараштаја што је дубље и доследније усвојио идеју народног јединства српско-хрватског но што је то био случај код ранијих нараштаја. Оно што је некада била једна тврдња филолога и историчара, платформа појединих политичких странака, више једна лепа жеља но жива стварност, то је код најмлађег нараштаја аксиома од које све потиче, први члан његовог символа вере. Остављајући на страну прошлост, верску подвојеност, традиције и предрасуде, млади у свом реализму полазе од једне просте чињенице: да једанаест милиона људи говоре једним језиком и имају једну душу, и да никакав *distinguo*, филолошки, антрополошки, теолошки, или политички, не може од једног направити двоје. Са изузетком Босне и Херцеговине... у свима другим крајевима српско-хрватским, омладина се осећа као једна национална целина".[9]

Цитирани чланак Јована Скерлића, објављен у *Српском књижевном гласнику*, својеврсној легенди српске и југословенске периодике, постао је неформални програм све бројнијих присталица југословенске идеје. Тумачена тако страсно, са напуштањем прошлости, из које су узимане само најбоље мисли и традиције, с потпуним окретањем ка будућности, с вером у себе и без страха пред моћнима, она је постала *вјерују* како српске тако и југословенске омладине. У Краљевини Србији прихватала ју је већина „напредних" интелектуалаца и политичара, а Београд је почетком XX века постао седиште југословенског окупљања, у који су, по сећању Пера Слијепчевића, сви Југословени, посебно ђаци, ишли „као на ћабу". То је била њихова оријентациона тачка, „најаче огњиште југословенског спремања", пример и углед.[10] Београд и словенски југ уопште запљуснути су таласом југословенских манифестација различитих врста: конгреса, конференција, уметничких изложби, узајамних ђачких посета, професионалних окупљања лекара, новинара и уметника.[11] По речима

9 Ј. Скерлић, Наш нови нараштај, *Српски књижевни гласник*, XLII (2), 16. мај 1934, 101-105. Видети и: П. Булат, *Јован Скерлић као националиста*, Скопље 1924, 8-9.

10 П. Слијепчевић, Омладина и Сарајевски Атентат, *Нова Европа* XI (18), 21. јун 1925, 544.

11 Видети: М. Васић, Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник* XIII (2), 16. септембар 1904, 107–115; Ф, Живео југословенски краљ, *Српски*

Милорада Екмечића, тако масовно организовани конгреси представљали су „инструмент првог великог интегрисања југословенске интелигенције“.[12]

Са мноштвом интелектуалаца у својим редовима, пријемчивим за нове идеје и жељним да Србију учине модерном европском државом, самостални радикали пронашли су себе у југословенском покрету. Више него штампа, њихова приватна преписка открива бројност веза које су успоставили са српским и хрватским политичарима из Аустроугарске. Чувајући те контакте од сазнања аустроугарске полиције, најчешће су се састајали са представницима Хрватско-српске коалиције. Љубомир Љуба Стојановић, шеф странке од 1905. до 1912, имао је један од таквих састанака са Франом Супилом на Ријеци, 1905. године.[13] Из њихове доцније преписке види се да су повремени курири у преношењу писама били Јосип Смодлака, Богосав Мажуранић и друге личности.[14] Љуби Стојановићу су писали и други научници и политичари: Нико Жупанич, који је већ био у Србији, Валеријан Прибићевић и Лука Смодлака.[15] Јован Жујовић, један од најистакнутијих људи у вођству странке, био је у контакту са Франом Поточњаком, који је долазио и у Београд.[16] Честих долазака у Београд сећао се и Јосип Смодлака, говорећи након Првог светског рата о томе као о покушајима „измиривања“ и „удруживања“, али и о једном „јаловом“ послу приликом кога му је стални сарадник био Милан Грол.[17] Постојећи извори не омогућавају детаљније утврђивање обима и карактера тих веза, али сугеришу да су највероватније биле чешће и садржајније од онога што се може видети из делова појединачних преписки.

књижевни гласник XIII (4), 16. октобар 1904, 307–312; Б. Поповић, Прва Југословенска Уметничка Изложба (1), *Српски књижевни гласник* XIII (6), 16. новембар 1904, 463–471; Б. Поповић, Прва Југословенска Уметничка Изложба (2), *Српски књижевни гласник* XIII (7), 1. децембар 1904, 533–547; Б. Аџемовић, Хрватска и српска студентска омладина уочи балканског рата, *Гласник СИКД „Његош“* (8), децембар 1961, 98–100.

12 М. Екмечић, нав. дело, 492.

13 Писмо Франа Супила, Ријека, 7. липња 1905 (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.954/4).

14 Писма Франа Супила (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.954/1, 12.954/2, 12.954/3).

15 Писма Ника Жупанича, Валеријана Прибићевића и Луке Смодлаке (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића, 12.404, 13.226, 12.978).

16 Писмо Јована Жујовића из Дубровника, 17. јануар 1906 (Архив САНУ, Заоставштина Љ. Стојановића,12.398/2).

17 Писмо Јосипа Смодлаке, Сплит, 29. октобар 1928 (Архив САНУ, Заоставштина Н. Стојановића, 10.745/2).

Осим тога, приметно је да су међу самосталним радикалима постојале разлике превасходно у начину на који су промовисали југословенство, као и у избору пропагандних метода, на шта су свакако утицали појединачни темпераменти. Неједнака је била и снага уверења у остварљивост овог програма, с чиме је била повезана у историјским изворима видљива, мада повремено тешко доказива чињеница, да су неки од од њих имали јача национална осећања и да нису помишљали на могућност да српство, у случају да дође до стварања заједнице, буде „утопљено“ у југословенству. Југословенство Боже Марковића, младог професора Правног факултета у Београду, било је, на пример, смиреније од оног које су исповедали Јован Скерлић и Милан Грол. Док је он био стрпљиви радник на једном широком националном задатку, њих двојица били су верници југословенске идеје, прихватајући је као догму. Говорећи о Јовану Скерлићу, Милан Грол је написао да се бунио против свих догми у уметности и у животу, а завршио „догматизмом једне револуционарне националне идеје“, у времену које је наметало окупљање народних снага, праволинијску идеологију и духовну дисциплину.[18] И сам је пак био такав.[19]

Без обзира на међусобне разлике, бројни самосталци, међу којима је било више универзитетских професора, у политичком погледу блиских страначки неангажованим интелектуалцима, организовали су студентско-научне екскурзије, настојећи да млађе академске генерације што боље упознају и Србију и друге крајеве у којима су живели Јужни Словени. У таквим су приликама остваривани контакти с различитим личностима, али познати историјски извори не допуштају свеобухватнији увид у њихову садржину и остварене резултате. Штавише, углавном се своде на кратке, „успутне“ информације. Према једној тврдњи *Словенскоī јуīа*, на пример, Божа Марковић се лично познавао са готово свим „јужнословенским радницима“ и „пропутовао све јужнословенске крајеве по неколико пута“.[20] Слично овоме, сећања Милана Грола сведоче да је Божа Марковић у то време био један од „најбољих познавалаца проблема и људи у националној радњи изван Србије“.[21] Павле Поповић, такође професор Београдског универзитета, спомињао је сусрете које је имао са непознатим нам личностима из Мађарске,[22] а Никола Станаревић је оставио успомене

18 Двадест и пет година од Скерлићеве смрти, *Срīски књижевни īласник* LIX (1), 1. јануар 1940, 71.

19 Видети: М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014.

20 *Словенски јуī* (13), 25. март 1912.

21 М. Грол, *Из īредраīне Србије*, 121.

22 Архив Југославије, збирка Ј. Јовановић Пижон, 80-38-522/523.

на заједнички одлазак у Загреб у априлу 1905. године. Према његовом сећању, група српских и бугарских студената отпутовала је тамо у време православног Ускрса, предвођена Јованом Скерлићем, Божом Марковићем, Павлом Поповићем, Милом Поповићем и другим присталицама југословенства. Поред студената, на скупу су са хрватске стране учествовали посланици Хрватско-српске коалиције, на челу са Иваном Лорковићем и Светозаром Прибићевићем. Међу књижевницима, посебно активни били су Иван Ђалски и Антун Густав Матош. Један од говора одржао је Стјепан Радић, будући вођа хрватске нације, а на великом састанку, одржаном у башти „Коло", говор Јована Скерлића „произвео је бурно одушевљење и свестрано одобравање". Велики проповедник југословенства, убеђен у успех идеје коју је заступао, завршио га је стиховима: „Стојте као стене у суморној ноћи, очекујте зору која мора доћи".[23] Како су приметили сведоци догађаја, његова „способност вере и уливања вере другима"[24] засенила је друге српске професоре, далеко мање веште говорнике.

Углавном исти круг самосталних радикала и њихових политичких истомишљеника међу интелектуалцима из Србије и из југословенских покрајина Аустроугарске подржао је издавање *Словенскоī јуīа* и његову политичко-пропагандну делатност.

Словенски јуī је 1902. године као ђачко друштво основала група страначки неопредељених студената са Велике школе. Следеће године, у новембру 1903, појавио се и први број њиховог листа под истим називом и са две главне пароле: „Јужни Словени уједините се" и „Револуција у неослобођеним крајевима". Национални циљ започетог покрета било је стварање најпре савеза Србије, Бугарске и Црне Горе, а потом свих Јужних Словена, јер су ту „једину, спасоносну идеју" наметали „једнакост језика, културе, просвете, привреде, закона и обичаја, а при том заједнички интереси".[25] У његовом програму је отуд истакнуто изричито противљење националном шовинизму, ма са које стране он долазио. По речима Боже Марковића, ново доба у Србији почело је тек када је тај покрет заживео.[26]

Врло брзо, већ 1904. године, успех покрета постао је очигледан. Студенти су организовали више конгреса српске и бугарске омладине, конгрес целокупне југословенске омладине, први југословен-

23 Н. Станаревић, *Усīомене*, I, 14–15 (необјављен рукопис похрањен у Архиву САНУ).

24 Двадесет и пет година од Скерлићеве смрти, 72.

25 Нав. према: Д. Јанковић, *Србија и јуīословенско йиīање 1914–1915. īодине,* Београд 1973, 36–37.

26 B. Marković, Omladina u jugoslovenskom pokretu, 16.

ски омладински концерт, прву југословенску уметничку изложбу.[27] Ширећи акцију, у помоћ су позвали сву српску интелигенцију и затражили „савет старијих".[28] Најбољи помагач и најбољи сарадник постао им је Јован Скерлић, „један од првих и најважнијих твораца новога идеалног југословенског покрета у Србији".[29] У марту 1906. године, студенти су, у жељи да југословенска идеја буде што популарнија, предали читаоницу „својим старијим друговима", углавном самосталним радикалима.[30] Следеће године, у јуну 1907, извршено је стапање клуба и листа, који је, често се борећи са материјалним тешкоћама, престао да излази неколико месци раније.[31] Нови председник клуба и уредник листа постао је Божа Марковић.[32] Уз њега, оснивачи су били и други професори Београдског универзитета – Јован Цвијић, Богдан Поповић и Јован Скерлић, а са њима и више самосталних радикала – Љуба Стојановић, Јаша Продановић, Љубомир Љуба Давидовић и други, чиме је Самостална радикална странка добила моћно средство у пропаганди југословенске идеје.

У том смислу, ново уредништво је у првом броју нове издавачке серије упутило читаоцима проглас о преузимању клуба, читаонице и листа „са свим потраживањима и дуговањима", уз напомену да бивши власници и уредници, у случају да дотадашње гледиште о спољној и унутрашњој политици буде изневерено, поново могу преузети уређивачка права. Нова управа се тиме обавезала да ће лист и даље уређивати

> „у правцу у коме је и до сада уређиван, говорећи о свима догађајима на нашем Југу са своја два начела: југословенске узајамности, када је реч о међусобним односима наших народа и спољној политици уопште, и демократским принципима, када је реч о унутрашњем уређењу појединих југословенских покрајина".[33]

27 Видети: Д. Јанковић, нав. дело, 38.

28 B. Marković, Omladina u jugoslovenskom pokretu, 17.

29 *Одјек* (10), 3. мај 1914.

30 B. Marković, Omladina u jugoslovenskom pokretu, 17; *Одјек* (65), 15. март 1906; Д. Јанковић, нав. дело, 44.

31 Студенти су се чешће жалили на недостатак новца потребног за редовно и квалитетно издавање листа. То се види и из писама које су Љубомир Јовановић Чупа, његов уредник, и Љубомир Нешић упућивали Јовану Цвијићу (Писма од 9. и 30. августа 1905, Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 13.484/873-2, 13.484/1.365-4).

32 Према једном писму Љубомира Јовановића, председника омладинског клуба, студенти су, одлучивши да своју организацију предају старијима, председништво најпре нудили Јовану Цвијићу, у то време вероватно највећем научном ауторитету (Архив САНУ, Заоставштина Ј. Цвијића, 14. 460-IV-а-37).

33 *Словенски југ* (1), 13. октобар 1907.

Према „Правилима“ клуба и читаонице, донетим јуна 1907. године, *Словенски југ* имао је циљ да шири југословенску идеју, а „у даљој будућности“ и идеју „балканске узајамности и организовања рада у томе смислу“.[34]

Залажући се за такве идеје, доносио је текстове о збивањима у Бугарској, Хрватској, Далмацији, Славонији, Словенији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Македонији и Старој Србији, не престајући да представља омладински југословенски покрет. Сарадници су му били омладинци из свих југословенских покрајина, а низом јавних предавања, одржаваних у Београду, о приликама у југословенским земљама упознавани су и шири слојеви народа. Истовремено, *Словенски југ* је покушавао да организује целокупну југословенску омладину, те су и његовом заслугом у Београд долазили омладинци „са свих страна“, састајали се, упознавали са омладином из Србије, „обавештавали се, дискутовали и спремали за рад у народу“. Осим тога, одржавајући редовне недељне састанке, успео је да постане „југословенски семинар, у коме се учило југословенском национализму“ и израсте у прву „националистичку организацију, која се распростирала на цео Словенски Југ“.[35]

Све време истичући да је Аустроугарска због својих планова на Балкану најопаснији непријатељ ослобођења Срба и других Јужних Словена, *Словенски југ* ју је у бројним чланцима отворено оптуживао, а најогорченије на почетку Велеиздајничког процеса који је покренула 1908. године, као увод у проглашење анексије Босне и Херцеговине. Отворила га је као један од најважнијих у низу сличних којима се, осећајући опасност од културног и политичког интегрисања Југословена и тражећи оправдање за анексију, обрачунавала са националним покретима. Аустроугарске власти су у том циљу најпре публиковале памфлетску брошуру Ђорђа Настића, којом је оптуживана Српска самостална странка у Хрватској с једне, а Србија с друге стране за организовање револуционарне делатности у југословенским покрајинама Аустроугарске. Уз брошуру је била прикључена копија *Револуционарног статута* Милана Прибићевића, официра-пребега у српској војци од 1904. године и сарадника *Словенског југа*, као и неколико писама његове браће, све са намером да их представи као „превратнике који кују планове о комадању Хабсбуршке Монархије и оснивању велике федерације јужнословенских народа“. Државни тужилац Милан Акурти оптужио је 53 Србина, са Адамом Прибићевићем на челу, да су,

34 *Словенски југ* (1), 13. октобар 1907.

35 B. Marković, Omladina u jugoslovenskom pokretu, 17.

> „стојећи било непосредно а било посредно, у свези са политичким друштвом ‘Словенски југ’ у Београду, којему је сврха да – под видом ‘ослобођења’ те државног, политичког, социјалног, народносног и културног уједињења Југославена – пропагира те узгоји и проведе у краљевинама Хрватској, Славонији и Далмацији те Босни и Херцеговини, мисао велико-српске државе, а онда да се подигнућем свеопће револуције у овим земљама и, уз војену снагу Краљевине Србије и Кнежевине Црне Горе, ове краљевине и земље отргну од Аустро-Угарске монаркије и присаједине Краљевини Србији, и тако створи једна српска држава под жезлом Краљевине Србије Петра I Карађорђевића”.[36]

Словенски југ се најпре придружио одбрани оптужених у Велеиздајничком процесу, оспоравајући тврдње о тајној, превратничкој акцији против Двојне монархије. Проглашење анексије Босне и Херцеговине и независности Краљевине Бугарске, међутим, као два тесно повезана догађаја, проистекла из аустроугарских антисрпских намера, процењивао је са становишта утицаја на реализацију српских националних циљева и будућност јужнословенског јединства. У складу с тим, позивао је на свеопшти рат Јужних Словена против Аустрије, не штедећи при томе ни Бугарску, мада је оштрицу критике неупоредиво више усмеравао према бугарским владајућим круговима него према бугарском народу, Истакавши да су оба догађаја била заснована на „егоистичним побудама“ с обе стране, непотписани аутор једног великог уводника, највероватније Божа Марковић, трудио се да код читалаца изазове што већи револт и што тежи утисак.

По мишљењу уводничара, Бугарска је проглашење своје државне слободе везала за „неверничку и антисловенску политику“, помажући

> „са недостојном услужношћу једног ниског роба, убилачке намере једне освајачке државе, која са сваком стопом на Балкану шири зону ропства и тираније, и још јаче убија сваку илузију на слободу код већ потчињених јужних словенских народа“.

Док бол због анектирања две „најлепше српске покрајине“ и последица које ће имати по словенство на Балкану прожима све крајеве од Љубљане до Македоније, речено је, Бугари прослављају своју не-

36 Видети: *Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adama Pribićevića i pedeset dvojice drugova radi zločinstva izdaje*, Zagreb 1909; *Veleizdajnički proces*, Zagreb 1909; *Велеиздајничка йарница у Заїребу. Говор Јаше Томића извесйиоца народноī збора*, Нови Сад 1909; К. Драгосавац, *Усйомене на „велеиздајнички“ йроцес*, Нови Сад 1911; J. Lakatoš, *Među „veleizdajnicima“*, Zagreb s.a.; А. Прибићевић, Хрватско-српска коалиција, пр. В. Ђ. Кресић, *Зборник о Србима у Хрваїској* (4), Београд 1999, 325–373; К. Милутиновић, Хрватско-српска коалиција, *Исйорија сриског народа*, VI-1, Београд 1983, 459–469; М. Екмечић, нав. дело, II, 486–487.

зависност купљену по цену српских суза, „по цену два нова ископана гроба“, страха и очајања целокупног „југословенског племена“, од српске обале Тимока до Јадранског мора и с обе стране Вардара. Јужни Словени би се први радовали бугарској независности да није била купљена тако „издајнички“, „невернички“ и „татарски бездушно“, на рачун њихових живота и њихове слободе. Да је следила другачији пут, „достојан словенског племена“, и да је самосталност, која јој је по правди и припадала, добила на такав начин, Бугарска би постала саборац у заједничкој ствари, „снажан ратник уз ратника за југословенску солидарност“, а њена би независност донела општу радост Словена у њиховом заједничком историјском циљу. Оно што је добијено од Аустрије требало је да проистекне из ревизије Берлинског уговора, којом би бугарски интереси били уклопљени у праведне захтеве Јужних Словена, који је требало да наступе заједнички, као „тужиоци у лепој солидарности једне расе“. Званична Бугарска, међутим, одабрала је други пут, поступајући као „слуга“, као „црнац у једном прљавом и разбојничком делу“. Захтевајући објашњење и изражавајући бол Срба због бугарског издајства, уводничар *Словенскоī јуīа* ипак је ту застао и направио разлику између бугарског народа и бугарских владајућих кругова, трудећи се да од непријатељства сачува барем будуће односе. Највећу одговорност пребацио је на „туђинску убилачку политику“ и краља Фердинанда, такође „туђина“, који „никад није осетио лепоту и велики смисао југословенства“. Вођен неодољивом владалачком амбицијом и не обазирући се на морал, „који треба да је светиња свакој словенској држави“, он је био спреман да за круну прода све, укључујући интересе бугарског народа. Њу је и добио, али као „бедан процентни ћар“, који му је Аустрија бацила „као слузи за једно издајничко и злочиначко дело“.

Ублажавајући овим осуду Бугара, *Словенски јуī* је тим оштрије нападао Аустрију, не мирећи се с анексијом као свршеним чином, без страха најављујући освету и почетак рата за словенску слободу. На његовој првој, црвеном бојом штампаној страници, мржња према Хабзбуршкој царевини достизала је врхунац, уз позив на што скорији обрачун и узвикивање ратних поклича:

> „Ми... велимо: ово је тек почетак једног крвавог дела. Аустрија је увек узимала туђе земље не знајући за славу на бојном пољу. Она је одузимала слободе народима немајући у својој историји ниједну победу... Аустрија не значи народност, на против то је апсурд сваког национализма, то је само један тирански милитаристичко бирократски режим против свих народности. Али кад се народи дигну у своју одбрану са својим милионима синова, тај се режим мора да сруши. Он се држи само док својом тиранијом тешко притискује главе робова. Али сваки

роб тежи за својом слободом, његово срце јаче почне да бије, његове мишице стану јаче да дршћу, и кад устане и подигне главу, сваки режим тираније пада под његовим ногама".

Главе је требало да подигну и Јужни Словени, свесни да анексија Босне и Херцеговине није окончана ствар, већ оно што ће тек отворити „једну крваву битку". Србија је пак имала велику историјску дужност да поведе ту борбу против Аустрије. Њена југословенска пропаганда требало је да се чује са њених топова и пушака, њу су „братски" чекали савезници у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Хрватској и Славонији, Далмацији и Словенији, њен „крвави барјак" морао је пронети слободу Јужним Словенима.

„*Рат Аустрији*", узвикивао је *Словенски југ*, „*што пре рат Аустрији, по сву цену рат Аустрији! Наша југословенска пропаганда данас је, заиста, револуционарна. Нису више од потребе речи, већ храбрости и крви, много храбрости и много крви за једно велико историско дело свих јужних Словена. Уједините се јужни Словени у рат против Аустрије!* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.)."[37]

У националној узбуни изазваној анексијом Босне и Херцеговине настала је и Народна одбрана, организација српских националиста чијем су деловању самостални радикали такође дали знатан допринос.[38] То се односи и на период после признања анексије, на коју је српска влада била принуђена у марту 1909. године, када су добровољачки одреди били распуштени, а Народна одбрана морала да револуционарну акцију барем привидно замени културном.[39] Њен програм је потом, све до поновног формирања чета пред балканске

37 *Словенски југ* (39), 28. септембар 1908.

38 Архив Југославије, фонд Централни пресбиро, 38-107-245; Ј. М. Јовановић, *Беч није знао* (Државни архив Србије, фонд М. Павловић Крпа, 1.014); Народна библиотека Србије, Рукописно одељење, Р 558/IX/661; Seton Watson, Ko je odgovoran za ubijstvo Franje Ferdinanda?, *Nova Evropa* XI (14-15) 11. мај 1925, 431; Č. A. Popović, Organizacija 'Ujedinjenje ili smrt' ('Crna Ruka'). Uzroci i način postanka, *Nova Evropa* XV (12) 11. jun 1927, 396-405; H. Hinković, *Iz Velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927, 242-243; *R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespodencija 1906-1941*, I /1906-1918, Zagreb – London 1976, 345-347; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914-1920*, Београд 1986, 153; М. Екмечић, нав. дело, II, 496; П. Поповић, *Из дневника*, пр. Б. Љ. Поповић, Београд 2001, 35.

39 O Народној одбрани више: Č. A. Popović, nav. delo, 401-402; Č. A. Popović, Rad organizacije 'Ujedinjenje ili Smrt' (Granični oficiri), *Nova Evropa* XVI (5), 11. septembar 1927, 143-144; Ч. А. Поповић, Рад организације 'Уједињење или смрт' (Припремање за Балкански рат), *Нова Европа* XVI (10-11), 26. новембар 1927, 312-315; Č. A. Popović, Banjalučki proces, *Nova Evropa* XX (12), 11. decembar 1929, 364-375; П. Слијепчевић, Омладина и Сарајевски атентат, *Нова Европа* XI (18), 21. јун 1925, 546; М. Екмечић, нав. дело, II, стр. 494-497.

ратове, имао више кључних додирних тачака са *Словенским југом*. На основу одредаба програма из 1911. године, и она се, уз бројне друге задатке, бавила снажењем националне свести, одржавањем веза са српским народом изван Србије и држањем предавања.[40] Према Ситону Вотсону, у њој су тада све већи утицај имали „млађи јавни радници, идеалисте", какви су били Јован Скерлић, Божа Марковић и Милан Марјановић, чланови и истомишљеници Самосталне радикалне странке. Народна одбрана је у то време радила на сузбијању неписмености, ширењу просвете, трезвењаштва и хигијенског васпитања, отварању читаоница по селима и варошицама, а изнад свега на буђењу интересовања за национална питања на целокупном југословенском подручју. Мада у њеном програму није било ничег тајног, такав рад доводио ју је у неизбежне сукобе са аустроугарским властима, будући да је у држави с мешовитим становништвом „сваки национални покрет морао бити у неку руку субверзиван". Упркос томе, Народна одбрана је, према тврдњи Ситона Вотсона, била потпуно другачија од „Црне руке", чији је рад носио „печат тајанствености и терора".[41]

Не улазећи у питање прожимања Народне одбране и „Црне руке", као ни њихових суштински истоветних националних циљева, без обзира на различитост коришћених метода и путева, може се рећи да је национално-културни део програма Народне одбране одговарао ономе што је, под утицајем самосталних радикала и групе страначки неангажованих српских интелектуалаца, радио *Словенски југ*, пропагирајући њене задатке и залажући се за њихово прихватање широм српства.[42] Обема организацијама заједничко је било то што су преко културне акције тежиле остварењу национално-политичких циљева и што нису скривале непријатељство према Аустрији, сматрајући је највећом препреком како ослобођењу неослобођених делова српства и сабирању свих Срба унутар једних државних граница тако и слободном развоју Јужних Словена. За Милана Прибићевића, истакнутог сарадника *Словенскоī југа*, у једном од извештаја аустроугарског посланства у Београду речено је, на пример, да у Народној одбрани има најважнију улогу и да у сваком броју листа, користећи „шифру М. П.", пише „великосрпске чланке" о Босни и Херцеговини, Хрватској, Далмацији и Словеначкој. Према истом извештају, Милан Прибићевић је организовао све Србе (учитеље, професоре и свештенике) који су из Аустроугарске долазили у Србију и оспособљавао их за „великосрпску пропаган-

40 *Народна одбрана*, Београд 1911.

41 R. W. Seton-Watson, Ko je odgovoran za ubijstvo Franje Ferdinanda, 431.

42 Б. Марковић, Видовдански данак Народној одбрани, *Словенски југ* (24), 9. јун 1912.

ду". Аутор извештаја веровао је и то да Народна одбрана служи као „веза за сва тајна удружења у Србији".[43]

У истом тону о *Словенском јуīу* и другим организацијама и удружењима из Србије говорило се и током Фридјунговог процеса, одржаног децембра 1909. године у Бечу, будући да је лист помињан као најважнији посредник између српске владе и првака Хрватско-српске коалиције.[44] Председавајући суда је том приликом у низу провокативних питања постављаних сведоцима из Србије тражио да Љуба Давидовић, тадашњи шеф Самосталне радикалне странке, одговори да ли му је познато да је *Словенски јуī* на дан проглашења анексије Босне и Херцеговине објављен црвеном бојом и са позивом на рат.[45]

Завршетак процеса на којем је пред целом Европом обелодањено да се Аустроугарска, у тежњи да оптужи српску владу и Хрватско-српску коалицију, служила фалсификованим документима, подигао је углед Краљевине Србије и умножио присталице југословенске идеје. Као уредник *Словенскоī јуīа*, Божидар Марковић се потрудио да што боље искористи срамоту којој је Аустроугарска била изложена и добит коју је из целе ситуације могло да има српско и југословенско питање.

Према његовим речима, у Бечу је пред поротом и пред целим културним светом расправљано питање јавног, а не приватног карактера између неколицине укључених лица. Своју недужност доказивале су Хрватско-српска коалиција, оптуживана за велеиздајничко држање, и Краљевина Србија, која јој је у томе наводно била подстрекач. Проф. Фридјунг и његови помагачи веровали су да опстанку аустријске монархије прети опасност од те две стране и од југословенске идеје која долази из Србије. Према томе, Коалиција је на процесу била тужилац само по имену, јер су Србија и она оптужбама из Аустрије доведене у позицију нужне одбране. Прави предмет процеса била је сама југословенска идеја, која је „од увек... била баук за Аустрију". Изрекавши ово, Божа Марковић је хабзбуршку царевину оптужио за непријатељско држање према Словенима, доказујући оправданост и легитимност идеје југословенства. По њему, њену појаву је својим држањем сама Аустрија изазвала, али она није угрожавала опстанак империје. „За иоле доброг познаваоца Аустрије", писао је, превратничко схватање југословенске

43 Нав. према: Ј. М. Јовановић, *Беч није знао*.

44 Видети: К. Милутиновић, „Хрватско-српска коалиција", 469–476. У том је раду наведена и најважнија литература о овом питању.

45 *Србобран* (266), 5 (18), децембар 1909. Више: М. Радојевић, *Научник и йолиīичар. Полиīичка биоīрафија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, 96–103.

идеје било је једноставно објашњиво. С обзиром на то да је у потпуности била бирократска држава, Аустрија се никад није потрудила да упозна народе који су у њој живели, а камоли да стекне њихову љубав. Нити им се приближила нити их је сматрала својима, не сматрајући да треба да води пријатељску политику. Уместо тога, све време је према њима била неповерљива и изразито непријатељски расположена, а да би их контролисала, служила се чиновништвом, полицијом и разноликом агентуром, која је званичне државне власти обавештавала о тежњама и намерама њених народа. Како су сви извештаји до којих је долазила добијани од сумњивих људи и били не само нетачни већ и лажни, сасвим је било разумљиво што Аустрија није знала право стање ствари и што је целокупан њен однос морао бити погрешан. На исти начин добијала је обавештења и о југословенској идеји, што се као показало на бечком процесу, на коме су коришћени „документи" фалсификовани у аустријском генералштабу и од стране „најмеродавнијих личности". По његовим речима, само је Аустрија могла бити у таквој заблуди да не види праву вредност компромитујућих хартија. Више од тога, из њих је, као и из свих других њима сличних, стекла уверење да је југословенска идеја револуционарна, те да да сваки појединац, као и свако удружење које се за њу залаже, истовремено ради на рушењу аустријске монархије. Такво уверење је на процесу у Бечу било толико јако да је узалудан био труд Хрватско-српске коалиције и сведока из Србије да докажу да је југословенска идеја легална и да југословенски народи, као и сваки други „раскомадан" народ, имају заједничке опште интересе, „без икакве штете по безбедност и опстанак монархије". Немогуће је такође било доказати да *Словенски југ*, као клуб и лист, служи само тој, легалној југословенској идеји, да не представља некакво „револуционарно гнездо и опасност по аустријску монархију". Идеја југословенства изашла је из процеса као победник, јер је оно што је до тада било сумњичено и представљано мистериозним постало „јасно, разумљиво и допуштено" за цео културни свет и за Аустрију саму. Ако она, пак,

> „изврше наук из овога процеса и одиста учини крај ери клеветања, ако се она приближи својим народима и ако непосредно од њих буде сазнавала све што јој треба, тек ће тада видети и то, да југословенска идеја ни у колико не угрожава опстанак њен. Она ће тада видети да и наш клуб и наш лист раде само јавно, да сав наш рад сваки па и она може пратити. Ако све то Аустрија буде учинила, тек ће онда увидети колико је до сад била на погрешном путу, јер је извесно да чак ни она не може сматрати за забрањен рад на културном зближењу и уједињењу јужних словена".

У том смислу, Фридјунгов процес имао је за југословенску идеју не само велик већ и пресудан значај.[46]

Двадесетак година доцније, Божа Марковић је написао да је то био први тријумф југословенске идеје, јер су се Срби и Хрвати први пут вратили као победници са „заједничког бојишта", што је био „велики знак за заједничку будућност".[47] Јасно је, међутим, било да је целокупно његово тумачење Фридјунговог процеса и југословенског покрета било засновано на поразу који је Аустроугарска том приликом претрпела и да је било тешко поверовати у тврдњу да југословенска идеја не угрожава њене темеље. Не само што је годину дана раније, због анексије Босне и Херцеговине, српски народ преко *Словенскоī јуīа* позиван на рат против Аустрије него је из свеукупног развоја догађаја било јасно да Двојна монархија према Србији води све агресивнију политику, да представља најопаснијег противника и да је трајан мир немогућ.

Упркос томе, у јавној речи се инсистирало на тврдњи да примарни циљ југословенства чини тежња за зближавањем и јединством Јужних Словена. *Словенски јуī* је отуд много пута понављао да ће понајвише радити на међусобном упознавању свестраног живота југословенских народа – политичког, економског и друштвеног – и пропагирању идеје њиховог културног заједништва. Јер,

> „Као год и сви други народи, исто тако и југословенски, имају права на своје културно јединство. То им право не може нико порећи, јер у идеји њиховог културног јединства лежи и њихов спас".

Такво јединство пак није било остварљиво без дубоког међусобног познавања. Осим тога, ни идеја културног јединства није била нова у историјском искуству, будући да се у прошлости јављала више пута и да ниједном није проглашавана нелегалном. Самим тим ни у том јој тренутку није могло бити одузето „право на опстанак" нити је такав рад могао бити оквалификован као „злочин". Сасвим супротно, требало му је допустити да се слободно развија и организује како у Београду, тако и у Загребу, Сарајеву, Софији, Љубљани и на Цетињу. Према новом програму *Словенскоī јуīа*, управо су ови градови наведени као национални, политички и културни центри Јужних Словена, „*народа исте расе, истоī или сличноī језика и прошлости, исте судбине и истих интереса*" (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.), повезаних у историји, садашњости и будућности.[48]

---

46 Б. Марковић, Југословенска идеја и Фридјунгов процес, *Словенски јуī* (5), 19. децембар 1909.

47 Б. Марковић, Масарик и Југословени (С политичког гледишта), *Т. Г. Масарик*, Београд – Praha 1927, 355.

48 Б. Марковић, Прва реч, *Словенски јуī* (1), 21. новембар 1909.

Слажући се с таквим уређивачким правцем, у *Словенском југу* су, уз самосталне радикале, сарађивали бројни интелектуалци и књижевници. Штавише, у многим случајевима је тешко поуздано одредити ко је од њих био страначки организован, а ко је само усвајао политичке погледе. Милан Ракић је приложио три чланка о арнаутској обести и терору у Старој Србији,[49] а својим су се текстовима оглашавали и Јован Цвијић, Љуба Стојановић, Јован Дучић, Исидора Секулић, Јован Ђаја, Коста Стојановић, Милан Прибићевић, Јован Скерлић. Због значаја листа новчано га је умногоме помагала Београдска општина, која му једод новембра 1909. до краја априла 1911. године уплатила 7.040 динара. Након претплате, која је у истом периоду износила 8.366 динара, то је била највећа сума која је пристизала *Словенском југу*.[50] Помоћ је правдана постојањем читаонице за грађане чије би посебно отварање изискивало много веће издатке, али је могуће и да је иза Београдске општине стајала српска влада чијој су националној политици одговарали циљеви листа. Каквим су све нитима били повезани појединци, политичке странке, влада, установе и организације истраживачи тешко да ће се у изворима моћи потпуно разјаснити.

У том контексту и *Словенски југ* је стајао на становишту да је Србија неспорни центар југословенства, поготово његовог западног дела, „привлачна снага и уточиште за све оне Југословене који су жељни слободе".[51] У полемици с новосадском *Заставом*, на пример, по чијем је писању „све и сва" у „некултурној Србији" био Милан Прибићевић, којег је она стога називала апостолом, београдски лист јој је одговарао:

> „Србија је мала земља, па је рад Милана Прибићевића – и ако је мали – познат у Србији добро, а исто тако и то, да је он један од оних наших људи, који су најдубље убеђени у Србијину културну снагу, у њену надмоћност данас, у свему, па и у култури, *над свима* осталим српским и хрватским крајевима. То разуме се, не значи да у Србији не треба радити на културном дизању. Треба радити у њој, али *још више, може бити, у свима другим српским и хрватским крајевима, не искључујући ни Војводину, за коју је давно прошло време када је представљала културно надмоћнију снагу од Србије*..." (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). Јер, таква каква је у савременом тренутку, Србија „радом своје науке, уметности, својих многих и разних друштава и установа, својих партија, листова и појединаца, па чак и своје владе и дипломације, представља један велики и широки Словенски југ"...[52]

49 Б. Марковић, Милан Ракић и *Словенски југ*. Из мојих успомена, *Српски књижевни гласник* LIV (6–7), 16. јули – 1. август 1938, 502–505.

50 *Словенски југ* (22), 25. мај 1911.

51 *Словенски југ* (26), 23. јун 1912.

52 *Словенски југ* (13), 25. март 1912.

Разјашњавајући односе између Србије и Војводине, између „србијанства“ и „војвођанства“, *Словенски јуī* је и у бројним другим приликама изражавао уверење о снази и отпорности националног и државног организма, који је, упркос политичким кризама које су га потресале, крупним замасима градио будућност, преузимајући водећу улогу међу Јужним Словенима и Србима посебно. Слично као *Застави*, новосадском *Српству* је одговарао како је Србија Пијемонт српства од када постоји, поручујући му да јој не може одузети право да брине и пише о приликама у Војводини. Уредништво је при томе истицало да у националном раду, коме сви треба да служе, за *Словенски јуī* не постоји ни „србијанство ни војвођанство“, него му је „све то српско, све наше“, као и да управо из таквог схватања извире његова „света дужност“, да брине и пише „о свима нашим крајевима и приликама, па и војвођанским“.[53]

Као и у овом цитираном делу полемике с новосадском штампом, тако је и у другим чланцима, брошурама и штампаним говорима у којима је пропагирана југословенска идеја видљива терминолошка нејасноћа, с обзиром на то да се истовремено говорило и писало о „југословенском народу“, „југословенским народима“, „српско-хрватском народу“, „народу Срба и Хрвата“, „Јужним Словенима“, „Југословенима“, „нашем народу“, „нашем српском народу“, „нашем српско-хрватском народу“... Паралелна употреба различитих назива неретко је била присутна у истим чланцима, што се може тумачити као још један доказ да идеја југословенског заједништва није била довољно разрађена ни у теоријском ни у прагматичном смислу, те да ни најгорљивији њени заступници нису били сигурни може ли се говорити о једном или више народа.

Независно од тога, Самостална радикална странка је путем јавног ангажовања интелектуалаца из својих редова упорно проповедала најпре идеју јединства Срба и Хрвата, а тек потом Словенаца и Бугара. Божа Марковић и његови истомишљеници су у готово сваком броју *Словенскоī јуīа* понављали његове задатке, наглашавајући да ће „југословенски народи“ успети да се одупру „навали непријатеља само тако, ако се буду наслонили један на другог“, увидели своје заједничке интересе и културно се ујединили. Посебни апели упућивани су студентској омладини, уз савет да што боље упозна живот и прилике у југословенским крајевима. Међу начинима да се то постигне дат је и предлог да сваки студент, из било ког југословенског национално-културног центра, током школовања упозна сва три постојећа југословенска универзитета – у Београду, Загребу и Софији, проводећи на њима барем по један семестар или школску

53 *Словенски јуī* (13), 25. март 1912.

годину. Као добар пример за угледање навођено је искуство немачких студената, који су управо тако чинили, увиђајући одласцима на универзитете широм Немачке да су сви они „прво Немци па онда Баварци, Саксонци, Пруси итд".[54]

Истовремено, истицање идеје културног јединства све је чешће помињано као први корак у продубљивању њиховог заједништва, усмереног у политичком правцу.

> „Данашње покољење поборника југословенске идеје", писало је у једном од уводника, „води рачуна о двема основним тенденцијама нашег доба: о *индивидуализму* и *демократији*. Стога је и поставило као далеки, политички идеал федерацију аутономних југословенских провинција, а као непосредни, практични циљ поставило је *солидарност*, културну и духовну заједницу, која много значи и за данашњи политички положај свих Југословена, па чак и за опстанак већ постојећих самосталних југословенских држава. Тако схваћена, југословенска идеја је не само један политички идеал за одушевљене и егзалтиране људе, но у исти мах и систем једне реалне, практичне политике, стављене само на ширу основу".[55]

Ово „реално југословенство", с циљевима постављеним за садашњост и пројектованим за будућност, било је у најдиректнијем судару с унутарњом и спољном политиком Аустроугарске, ма колико се Божа Марковић с другим самосталним радикалима трудио да докаже како идеја југословенства није била опасна по опстанак царевине. То је било тим очигледније што је Хабзбуршка монархија приказивана као „мрачна и мистериозна" држава у чијој је традицији било да се служи притисцима, насиљем и свим средњовековним методама, лажима и фалсификатима, шпијунажом и праћењем политичких противника, прогањањем читавих народа и њихових вођа. Из велеиздајничких процеса излазила је унижена, као држава чијој дипломатији „нико честит" није могао веровати, али која је и даље била спремна да се послужи истим бруталним средствима. И после срамних пораза, могла је да отвара сличне процесе, ако јој „устреба окупирати или анектирати још коју јужнословенску покрајину или ако треба придавити Србе или Хрвате", будући да „речи *морал* нема у аустриском речнику". Нарочито погубна била је њена политика према Србима, који су у сучељавању с њом најгоре пролазили. За Аустрију су од досељења у југословенске крајеве били само „бесправно робље које је приношено на жртву, чим је имала свршити какав недопуштен посао". Из истог разлога, покушавала је да их Хрватима представи као „опасан елеменат по саму Хрватску".[56] Према свим својим словенским народи-

54 Б. Марковић, Југословенској академској омладини, исто.

55 *Словенски југ* (35), 27. август 1910.

56 *Словенски југ* (14), 3. април 1910.

ма непрестано је примењивала исту политику међусобног завађања, служећи се једнима против других, не би ли их лакше држала у покорности. Управо зато, свака национална политика била је неспојива с њеним политичким назорима и циљевима, а сваки заједнички рад с њом немогућ и унапред осуђен на пораз и превару. Политика коју је требало да воде Југословени и она коју је водио Беч биле су у основи различите. То су била „два сасвим различита система", због чега сваки покушај да пактирају не само да није користио народној политици, него се увек окончавао на њену штету. У таквој позицији Југословена према Аустроугарској јединy наду за успех могло је дати превазилажење њихових међусобних неспоразума, зближавање и уједињавање у борби против заједничког непријатеља.[57]

Руковођен идејом „збијања редова" и учвршћивања међусобне солидарности као услова опстанка Јужних Словена, *Словенски јуī* је оштро иступао против појава шовинизма како на хрватској тако на српској страни, нарочито се старајући да се не уноси завада између Срба и Хрвата. У том смислу је настојао да пошаље поруке читаоцима широм словенског југа.[58] Упутства и упозорења давана Србима била су слична, али су имала и своје специфичности. Карактеристичан је уводник објављен пред видовдански празник 1912. године, у коме је истакнута тежња за стварање народног фонда потребног ради остварења циљева Народне одбране, као једне у низу обједињених акција *Словенскоī јуīа* и ове организације. Њихова заједничка предавања, на којима је говорено о раду клуба и југословенској идеји, одржавана су широм Србије (Лесковцу, Врњцима, Нишу, Обреновцу),[59] а пратиле су их и друге заједничке манифестације. Апелујући на све Србе да фондовима Народне одбране приложе колико им могућности допуштају, лист је позивао на општу националну мобилизацију, постављајући питање њеног успеха као услов националног опстанка.

> „Још само неколико дана", истакнуто је, „па ће доћи Видов-дан, дан велики, свечан, поносан и тужан, дан пун вере и наде. То је дан, када ће се извршити гласање и пребројавање национално свесних Срба.
>
> Одиста не може се замислити лепша идеја, но што ју је Народна Одбрана прошле године о Видов-дану предложила Српском Народу, идеја: да се створи један велики народни фонд за циљеве Народне Одбране.

57 *Словенски јуī* (34), 21. август 1910.

58 Према извештајима поднетим на Петој редовној годишњој скупштини, *Словенски јуī* је 1911. године штампан у 3.000 примерака. У унутрашњости Србије имао је 1.482 претплатника, у Београду 940, а у иностранству 254. *Словенски јуī* (22), мај 1911.

59 Извештај Боже Марковића на Петој редовној годишњој скупштини *Словенскоī јуīа* (исто). Писмо М. Прибићевића од 21. фебруара 1910 (Народна библиотека Србије, Р 632/I/60).

Наш народ очекују велики задатци, много већи но и један други. Сви смо ми свесни, да нам оваквима, какви смо данас, нема опстанка. Мали, раскомадани, недовољно просвећени, ни културно још неуједињени, нећемо моћи издржати ни један јачи насртај непријатеља, који нам може загрозити и ово слободе и добра што га имамо. Ми идеалишемо вековима, упиремо погледе и уздишемо за слободом и уједињењем. Али све то нећемо дочекати ако будемо само желели и идеалисали. Историја великих, срећних и напредних народа треба да нас научи, како се стварају народни идеали, како се постаје слободан, уједињен и просвећен. До остварења ових идеала, дошли су народи радом, великим и напорним радом; радом у коме је учествовао сваки, без разлике и без изузетка сваки. Тај рад није тренутан, већ тражи много времена и жртава. Треба приготовити претходно све што је потребно за остварење великог народног дела, те у одсудном тренутку принети на жртву све. Мора се, дакле, бити свестан тога, да у овом раду у народу нема нити може бити позваних и непозваних, надлежних и ненадлежних...

Данас је и најмањем Србчету познато, колико Народна Одбрана дела на развијању и прибирању народне снаге, на јачању и снажењу како духовном тако и физичком и материјалном. Народна је Одбрана својим радом досад непрестано имала пред очима то, да сваког Србина направи националним радником, зидаром наше опште среће...

За циљеве Народне Одбране потребне су велике материјалне жртве, и те жртве мора народ да поднесе, ако жели своју бољу будућност. Та се жртва од народа тражи једаред у години, о Видов-Дану. Тога дана сваки Србин без изузетка, био богат или сиромах, треба да приложи Народној Одбрани. Не много, колико ко може. Треба имати на уму, да није у питању колико ко даје, већ *колико њих дају* (истакнуто у оригиналу – прим. М. Р.). Потребно је, да на ово национално гласање и пребројавање изиђу сви Срби, јер ће само то бити знак, да је Србин свестан својих дужности и задатака.

Више од пет векова се на Видов-Дан туговало, плакало и палиле воштанице. Од прошле године, то је дан знаменит, велики, дан наде и вере, дан када сваки својој отаџбини треба да приложи нешто.

Пред Видов-Дан управљамо ово неколико речи свима Србима и потсећамо их на дужности, уверени да ће овогодишњи Видов-Дан најбоље показати колико Србин има разлога да верује у своју бољу будућност.

На посао сви, на посао сваки и то што се више може..."[60]

У времену у којем се веровало да на силу може бити одговорено једино истом методом, позиви на националну мобилизацију били су праћени приношењем личне жртве за успех националне идеје. Уводничар *Словенскоī јуīа* истицао је отуд како

„српству праве слободе нема све дотле док не заричу српски топови и не загрокћу српске пушке, док Срби, сви и свуда, не свикну ићи за

60 Б. Марковић, Видовдански дарак Народној Одбрани.

> Српство у бајбоке као на народно весеље, све дотле док број оних који су за српство били у бајбоку не буде већи од оних који нису били".[61]

Верујући да је разумела потребе и жеље свог времена, Самостална радикална странка је покушавала да спољнополитичку опасност Србије, стешњену између два царства, превазиђе ширим политичким смеровима. Идеја националног ослобођења и југословенство из тог су се разлога доиста чинили као услов опстанка нације, упркос томе што југословенски покрет у Србији још увек није могао да битније утиче на практичну државну политику, као ни на званичну политику постојећих партија.[62] Истовремено, ослушкивано је шта жели Европа и којим се правцима упућују њени планови. У осигурању својих националних интереса, у тежњи за ширење и омеђивање једног већег простора, као гаранта слободног развитка, српска политика је обраћала пажњу на значај који су мале дунавске државе – а Србија због свог географског положаја на првом месту, добијале у политици Западне Европе. Из тога је рођена нада да она своје националне интересе може „солидарисати" са западноевропским интересима, те да јој може „испасти за руком да од својих националних питања начини европско питање".[63]

Самостална радикална странка веровала је у успешан исход такве политике, сматрајући да ће он бити утолико реалнији уколико Србија осигура што више савезника, било да је реч о великим савезницима било о националним покретима унутар Аустроугарске. У том контексту поуздавало се и у југословенску идеју, уз занемаривање постојећих разлика између Јужних Словена, уз пренаглашавање онога што је спајало и уз неопрезно сагледавање проблема. Самостални радикали су много говорили о заједништву и југословенским идеалима, али су у националном погледу сви они били Срби, убеђени да вођење југословенске политике представља најпречи српски интерес. У том су смислу тек тешка ратна искушења, нарочито после војног слома у јесен 1915. године, најближи контакти с југословенским емигрантима из Аустроугарске, европски узори и некритичка нетрпељивост према Николи Пашићу довели до тога да појединци међу њима ставе знак једнакости између српства и југословенства.

---

61 *Словенски југ* (13), 25. март 1912.

62 Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985, 101.

63 Ј. Цвијић, *О националном раду*. Предавање одржано у „Колу Српских Сестара" 18. фебруара 1907, Београд 1907, 10.

Александар Животић

УЈЕДИЊЕЊЕ И ПОБУНА. ЦРНА ГОРА ИЗМЕЂУ СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА

Успешан завршетак балканских ратова поново је ставио на искушења традиционално крхке и бремените односе између две српске краљевине – Србије и Црне Горе. Брза победа над Турском, а затим и Бугарском у крвавом међусавезничком рату донела је Србији и међународни престиж и посебан положај на Балкану. Након победа у два узастопна балканска рата Србија је потврдила своју улогу Пијемонта и центра окупљања Срба и Јужних Словена. Насупрот њој, Црна Гора је показала низ слабости своје државне организације и потпун недостатак ресурса и идеја за вођење амбициозније националне политике. У том погледу, свака идеја о будућем уједињењу српских држава изазивала је подозрење на Цетињу јер је краљу Николи било сасвим јасно да би у том случају представљао слабију страну, што би последично довело у опасност положај његове династије, па и саме Црне Горе. Први проблеми су избили у вези с одређивањем граничне линије. Сукоб поводом појединих тачака разганичења, у основи мало значајан, реметио је међусобне односе и остављао врло неповољан општи утисак. Ипак, на црногорску иницијативу, чији је циљ у основи био да предухитри могућност уједињења, започели су преговори о унији између Србије и Црне Горе. Током преговора вођених на прелазу 1913/1914. разговарало се о могућности стварања уније, што је подразумевало да би у том случају обе државе сачувале своју независност, док би династије биле равноправне. Заједничка питања би се тицала спољне и одбрамбене политике и финансија. Иако је у новонасталим околностима било очигледно да Црна Гора не може да рачуна на сигуран самостални развој, стари краљ Никола је инсистирао на апсолутном очувању црногорске државне самосталности. На другој страни, ни званични Београд није журио с уједињењем или стварањем уније зазирући не само од краља Николе и његових

могућих акција, већ и од могуће претеће акције Аустроугарске. Друго спорно питање се тицало изградње железничке пруге ка Јадрану, којој је Србија одавно тежила настојећи да себи осигура сигуран и поуздан излаз на море. Једна од битних поука у вези са превладавањем економске зависности из доба Царинског рата с Аустроугарском тицала се потребе повезивања са светским тржиштима преко мора. Како су Србију током балканских ратова велике силе спречиле да изађе на море преко Северне Албаније, то је питање железничке везе с морем било директно условљено њеним будућим односом с Црном Гором. И у том погледу је Црна Гора имала другачије виђење. Србија је из економских и војних разлога тежила траси која би водила преко Северне Албаније до Сан Ђованија ди Медуа, док је Црна Гора инсистирала на железничкој вези преко Бара. Српска влада је нудила да једним краком повеже Бар и албанску луку, али црногорској влади таква варијанта није одговарала. Почетак Првог светског рата је оставио по страни започете разговоре о стварању државне уније и изградњи јадранске железничке пруге.[1]

Избијање Првог светског рата је привремено смирило постојеће сукобе. Црна Гора ће већ на самом почетку рата стати уз Србију. Краљ Никола ће издати проглас, у коме позива све Црногорце да следе позив „два остарела седа српска краља“ и да се одазову позиву, понављајући све оно што је раније више пута изречено о његовим српским уверењима. На иницијативу црногорске владе, посебно на инсистирање краља Николе биће предузете мере за стварање заједничког ратног плана. На тај начин се дошло до нивоа међусобне сарадње који је подразумевао да кроз заједничко координирање и вођење ратних операција практично дође до извесне унификације. Иако до тога није дошло на формалном нивоу, на суштинском свакако јесте. Сем тога, за спровођење у дело заједничког ратног плана, с обзиром на то да црногорска војска није имала оспособљен кадар за вођење операција широког замаха стићи ће на Цетиње и посебна српска војна делегација која је била упућена из српске Врховне команде. Генерал Божа Јанковић који је командовао Трећом армијом у балканских ратовима и био слављен као ослободилац Косова ће бити начелник Штаба Врховне команде, а низ српских официра заузеће најзначајније положаје у Врховној команди црногорске војске. Сем тога, Србија ће одвојити из својих скромних материјалних одвојити

1 Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, Нови Сад 2001, 382; М. Милићевић, *Пруга ка Јадрану: кратка историја железничке кампање Србије за продор на Јадранско море*, Лепосавић 2007; А. Животић, *Путникова школа ратне вештине. Главни ђенералштаб Војске Краљевине Србије 1903–1914*, Београд 2019, 343–362.

доста наоружања, војне опреме, муниције и другог ратног материјала за попуну потреба црногорске војске. Шта више, преузеће и целокупну црногорску војску на своје материјално и новчано издржавање. Поред тога, Србија и њена влада ће на себе преузети и обавезу да Црној Гори дају значајну новчану своту сваког месеца за издржавање војске и финансирање њених ратних потреба. Сем тога, у јесен 1914. године, сходно самом ратном плану али и обезбеђеном степену јединства, биће вођене заједничке операције на простору Источне Босне. Операције су успешно вођене, али су морале бити обустављене у јеку Битке на Дрини зато што је главнина војске морала да се повуче због притиска аустроугарских снага на главнину српске војске на Дрини. О резултатима тог заједничког рада говори чињеница да су практично чеони делови заједничких трупа стигли до предграђа Сарајева, што је у значајној мери утицало на исход даљих војних операција. Међутим, само затишје на фронтовима крајем 1914. године довешће и до одређених размирица између Србије и Црне Горе, нарочито везано за саму улогу краља Николе који се трудио да води политику која је у многим елементима није била усаглашена са заједничким циљем. Пре свега, радило се о његовој одлуци да без сагласности савезника заузме Скадар, што је наишло на противљење како савезника, тако и српске владе. Пошто је краљ Никола остао при својој одлуци, генерал Јанковић је поднео оставку сматрајући да се ради о чину који директно квари постојеће односе са савезницима. Уместо њега, на ту дужност је постављен пуковник Пешић, његов дотадашњи помоћник. Међутим, радило се о потезу који је у значајној мери нарушио будуће односе. На известан начин радило се о уводу у екскалацију проблема крајем 1915. и почетком 1916. године, приликом повлачења српске војске преко севера Црне Горе и Албаније, при чему Црна Гора није ометала напоре српске војске и владе, али је дошло до неслагања због односа црногорског владара према будућим корацима две српске државе суочене с војним поразом. Сам краљ Никола је одбио и понуду и могућност да изађе из земље са одређеним бројем војника иако је у самој војсци постојало расположење за такав корак. Сем тога, предузео је мере које су по својој природи представљале акт поништавања његовог владарског легитимитета, али и свега онога што је Црна Гора учинила током претходне две ратне године. Чињеница да се определио за напуштање земље уз капитулацију пред непријатељем после две године успешног ратовања бацила је сенку на њега као личност, отворила спорна питања његове раније изразито апсолутистичке владавине и створила простор за деловање његових политичких непријатеља, посебно оних који су потицали са рубних делова црногорске краљевине. Црногорска

војска је положила оружје, а један мањи део се повукао са српским јединицама на Крф. Тај део црногорске војске представљаће нуклеус најжешћих присталица уједињења Србије и Црне који ће својим политичким радом на Крфу, у Солуну и унутар саме српске војске пресудно утицати на будући развој догађаја.[2]

Велика савезничка офанзива на Солунском фронту, која је започела средином септембра 1918. године, поставила је пред уморну, проређену и непрекидним шестогодишњим ратовањима исцрпљену српску војску тешке и велике задатке. Понета крилима победе на Добром пољу, требало је да упорном борбом, надљудским залагањем и брзим наступањем оствари ратне циљеве Краљевине Србије. Од ње се није очекивало само да ослободи окупирану отаџбину већ и да ратни програм српске владе оличен у чврстом опредељењу да заврши националну мисију ослобођења и уједињење српског народа и „поробљене јужнословенске браће" спроведе у дело. Оптерећена међусавезничким уговорима склопљеним током рата, српска влада је на формирање граница будуће државе могла да утиче једино снагом дипломатије ослоњене на фактичко стање на терену које је зависило од начина и брзине наступања српских јединица. У очекивању мировне конференције која је требало да одреди границе југословенске државе и утврди њено место у међународној заједници, страхујући од могућег неповољног развоја ситуације по интересе Краљевине Србије и јужнословенских народа од клаузула тајних уговора и међусавезничких договора и обећања, српска влада је од своје измучене војске очекивала да брзином продора и силом свог прослављеног оружја на бојним пољима „исцрта" контуре нове државе, заштити југословенски простор, спречи деобу националних територија и својом чврстином и одлучношћу заштити аргументе српске владе пред интересима, захтевима и ултиматумима великих сила.

Изузетно важно место у процесу окупљања и уједињења српских и југословенских земаља имала је Црна Гора. На том географски невеликом, саобраћајно неприступачном и неповезаном простору укрштало се неколико важних политичких, геополитичких и војних питања. Црна Гора је несумњиво представљала српску државу, али су посебности њеног историјског развоја оличене у изградњи њене државности и посебних политичких и војних структура, обликовале посебност с којом се рачунало, али се сматрало да ће на таласу свеукупног

2 О заједничким операцијама српске и црногорске војске 1914–1915. опширније: Ђ. Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Београд 1966; М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд 2008; Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива. Мемоарски записи*, Београд 2015; *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд 1954.

националног обједињавања бити елиминисана. На другој страни, њен рубни положај у односу на центар националног окупљања и релативно дуга и у војном и географском смислу изузетно неповољна гранична зона према албанској држави за коју се очекивало да ће у првим послератним данима бити конституисана, а њене границе одређене и утврђене, давали су Црној Гори посебан значај стратегијског нивоа за српску владу и војску. Посебни интереси које је Италија имала на том простору, проистекли из обећања која су јој дале силе Антанте Лондонским уговором из априла 1915. године, уводили су Црну Гору у орбиту италијанских интереса и чинили је поприштем окршаја између српске владе која је тежила националном уједињењу и Италије за коју је Црна Гора имала посебно место у остварењу зацртане политике заокружења интереса на Јадрану и непосредном балканском залеђу јадранског басена. Укљештена између италијанског присуства у Албанији, које је српска влада настојала да ограничи, и далматинског дела јадранске обале, на коме је српска страна ултимативно тежила да заустави италијанско продирање, с јаким италијанским династичким утицајима, Црна Гора је у процесу српског и југословенског уједињења била једна од кључних тачака будућег српско-италијанског сусрета и сукоба. Зато се од српске војске очекивало да из Црне Горе потисне аустроугарске снаге, омогући повратак и политичку делатност присталица безусловног уједињења, помогне им да остваре превласт над политичким противницима и сузбије евентуалне покрете и побуне против директног сједињења Србије и Црне Горе. Уз то, српска војска је морала чврсто да поседне будућу граничну линију с албанском државом и да се ефикасно супротстави било каквом покушају упада албанских наоружаних група на територију будуће југословенске краљевине. У односу на Италију, од српске војске се захтевало да се одлучно супротстави било каквом виду италијанске војне интервенције и да на самом терену води борбу против разгранате мреже италијанских агената.[3]

Из тог разлога је у јеку победоносне савезничке офанзиве на Солунском фронту формиран посебан одред који је имао врло специфичан задатак да избије на Јадранско приморје, заузме Скадар и наступањем дуж јадранске обале осигура улазак тог простора у састав

3 О односу Италије према Црној Гори, њеним интересима на Балкану и утицају на ток и исход уједињења Србије и Црне Горе опширније у радовима Драгољуба Живојиновића: *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd 1970; *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996; *Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998; *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД 1914–1918*, Београд 2000; *Крај Краљевине Црне Горе. Мировна конференција и после 1918–1921*, Београд 2002.

будуће југословенске државе. Новоформиране Скадарске трупе, касније преименоване у Јадранске, нису биле бројчано јаке. Чинио их је један пешадијски пук с једном артиљеријском батеријом и једним коњичким ескадроном. Међутим, њихов задатак је далеко превазилазио њихову јачину јер су имале задатак стратегијског значаја. Управо је њихов командант, у тренутку постављања на дужност још увек пуковник Драгутин Милутиновић[4], као официр изузетног командантског дара и искуства у командовању мањим самосталним снагама, али и дипломатске вештине показане на просторима Албаније и Русије у ранијем периоду, представљао готово идеалан избор за вршење те изузетно специфичне дужности. Сем тога, Милутиновића је за ту осетљиву и одговорну дужност препоручило и изузетно поверење које је у њега и његове способности имао начелник Штаба Врховне команде војвода Живојин Мишић, али и претходно искуство. Наиме, Милутиновић је прилично солидно познавао Црногорце, прилике међу њима, њихов менталитет и најистакнутије војне команданте, пошто је у Другом балканском рату, као командант Тимочке дивизије другог позива, у борбама код Криволака ратовао заједно с Црногорском дивизијом, која је упућена у помоћ српској војсци[5], а 1914.

4 Драгутин Милутиновић (Белошевац, Крагујевац, 28. IX 1865 – Београд, 5. I 1941). Питомац 17. класе Ниже школе Војне академије и Николајевске генералштабне академије у Петрограду. До балканских ратова обављао командне дужности у пешадији закључно са положајем команданта пешадијског пука. Био начелник одсека у Оперативном одељењу Главног ђенералштаба, начелник штаба дивизијске области и редовни професор Војне академије. На челу Спољног одсека Главног ђенералштаба био од 1901. до 1902, а Извештајног одсека Главног Ђенералштаба од 1906. до 1909. године. У балканским ратовима био командант Тимочке дивизије другог позива. У Првом светском рату командовао Шумадијском дивизијом другог позива, Албанским трупама, Вардарском дивизијом, Резервним трупама и Подофицирском школом у Бизерти, Првом добровољачком дивизијом у Русији и Јадранским трупама. После рата делегат Владе на Цетињу, инспектор пешадије, канцелар краљевих ордена и члан Војног савета. Пензионисан 1927. Истакнут војни писац, историчар и теоретичар (ВА, Досијеи персоналних података, кутија 1121, досије 101, *Лични и службени односи и оцене Драгутина Милутиновића*). Опширније о биографији генерала Милутиновића: А. Животић, Ђенерал Драгутин Милутиновић (1865–1941). Војник и историчар, *Војноисторијски гласник* 1 (2015), 41–60; Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива Народне војске у рату 1914–1915*, Београд 2015, 13–29.

5 О заједничком ратовању српске и црногорске војске у Другом балканском рату опширније: Д. Милутиновић, *Тимочка дивизија другог позива народне војске у I и II балканском рату*, Београд 1926; В. Максимовић, *Битка на Брегалници 17–25. јуна 1913. год*, Београд 1926; Ж. Павловић, *Битка на Брегалници*, Београд 1929; В. Божовић, *Црна Гора у Другом балканском рату са Бугарском 1913*, Београд 1932; М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955; С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, I–II, Београд 1968.

године је, у својству команданта Шумадијске дивизије другог позива, заједно са црногорском Санџачком војском ратовао на простору источне Босне. Из обе ратне епизоде потицало је и лично познанство и обострано поверење са сердаром Јанком Вукотићем, највиђенијим црногорским официром. Уз то, као командант српских трупа у Албанији током лета 1915. године, одлично је познавао прилике на том терену, па га је и то квалификовало за специфичну дужност у Црној Гори и делом у Албанији.

Регент Александар је Драгутину Милутиновићу пред одлазак на дужност јасно нагласио да се простор мора осигурати од Италијана и по сваку цену спречити повратак краља Николе у Црну Гору. Потукавши остатке аустроугарске 47. дивизије, Милутиновићев одред је ослободио Скадар, а потом у сарадњи с црногорским устаничким снагама и целу Црну Гору. Успешно обавивши задатак ослобођења Црне Горе и тиме спечивши улазак италијанских снага на тај простор, обезбедио је и уједињење Црне Горе са Србијом, односно њен улазак у новоствореву југословенску државу.

Први дани живота у новој држави донели су и прве невоље. Присталице некадашњег црногорског краља Николе и противници уједињења подигли су побуну у Црној Гори почетком 1919. године. Нагомилане тензије и изражене страсти између присталица уједињења – „бјелаша“ и противника – „зеленаша“ ескалирале су у прави оружани сукоб током „Божићне побуне“.[6] Ђенерал Милутиновић је у таквим условима настојао да утиче преговорима, уз минимално ангажовање војних снага, на смиривање и стварање услова за прелазак на мирнодопски начин живота. На тој дужности је остао до формирања Зетске дивизијске области 14. јануара 1919. године. Тиме су Јадранске трупе престале да постоје пошто је команда Зетске дивизијске области настала преформирањем ранијег штаба Југословенске дивизије.[7] Расформирање састава којим је командовао за ђенерала Милутиновића није означило крај боравка у Црној Гори пошто га је нова влада, ценећи његов допринос смиривању ситуације, војни и политички ауторитет, али и изузетно познавање политичких и безбедносних прилика у Црној Гори, одредила за свог посебног делегата на Цетињу.[8]

---

6 О уједињењу Србије и Црне Горе, Подгоричкој скупштини и „Божићној побуни“ опширније Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; *Прилози изучавању црногорског националног питања*, Никшић 1987; *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1987; и Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Титоград 1969; *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981.

7 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988, 71.

8 ВА, ДПП, кутија 1121, досије 101, *Лични и службени односи и оцене Драгутина Милутиновића.*

Иако је по својој природи био изузетно политички, војно и историографски интригантан и на моменте контроверзан, сам улазак српске војске у Црну Гору и њено деловање на простору „Српске Спарте", изузев појединих сегмената анализираних у радовима Влада Стругара[9] и Милета Бјелајца[10], нису представљали предмет посебне историографске анализе. Залагањем и трудом старије генерације историчара, место и улога српске војске у процесу уједињења Србије и Црне Горе разматрани су у оквирима превасходно ширих студија о природи процеса уједињења и положаја Црне Горе у политици великих и регионалних сила. Изузетно изворно фундиране, аналитички темељне, убедљиве и јасне у описима главних историјских процеса, студије проистекле из пера Димитрија Дима Вујовића[11], Новице Ракочевића[12] и Драгољуба Живојиновића[13] трасирале су путеве даљих истраживања деловања српске војске у бурним догађајима у Црној Гори крајем 1918. и првих дана 1919. године. Такође, велики корпуси објављених документарних извора у великој мери су олакшали истраживачке напоре и каналисали путеве архивских истраживања.[14] Сећања и изворни текстови савременика, често обавијени неиз-

9 Vojna zaštita jugoslovenskih zemalja u danima ujedinjenja 1918. godine, *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1991), 11–76.

10 *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988.

11 *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; *Црногорски федералисти 1919–1929*, Титоград 1981; *Прилози изучавању црногорског националног питања*, Никшић 1987; *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1987.

12 *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Титоград 1969; *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903–1914*, Титоград 1983; *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981.

13 *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd 1970; *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996; *Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998; *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД 1914–1918*, Београд 2000; *Крај Краљевине Црне Горе. Мировна конференција и после 1918–1921*, Београд 2002.

14 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, I–XXXII, Београд 1924–2016; *Југословенска држава и Албанци*, I–II, прир. Љ. Димић, Ђ. Борозан, Београд 1998, 1999; *Дипломатска преписка српске владе 1917. год. Збирка докумената*, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 1991; *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, прир. Д. Јанковић, Б. Храбак, Београд 1976; *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, I–II, prir. D. Janković, B. Krizman, Beograd 1964; *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929. Dokumenti*, tom I (novembar 1918 – avgust 1919), prir. Š. Rastoder, Podgorica 2005; *Balkanski ugovorni odnosi. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnoj granici, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II tom (1919–1945), prir. M. Stojković, Beograd 1998; *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Студија и грађа*, Београд 2010; *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1920). Зборник докумената*, том I: Војна заштита отаџбине, прир. В. Стругар, Београд 2011–2018.

бежним наслагама политичких уверења и опредељења савременика, оживљавали су прохујалу епоху и објашњавали пориве и побуде учесника збивања, осветљавајући дух минулих времена онако како су га његови аутори видели и доживели. Савременици у учесници догађаја, попут Јанка Спасојевића[15], Светозара Томића[16], Лазара Рашовића[17] и Новице Радовића[18], у својим сећањима и размишљањима објективно нису могли да се одвоје од своје природе и својих уверења, старији историографи нису могли да се издвоје и заштите од утицаја времена у којем су живели на поједине њихове закључке и погледе, док је део млађих историчара, стварајући у временима свеукупне дезинтеграције заједничке државе и преиспитивања историјске свести, заузео став који је у основи често оптерећен њиховим личним политичким уверењима условљавао поглед на суштину уједињења Србије и Црне Горе и улоге српске војске у том процесу. Тиме су многи резултати мукотрпног рада ранијих генерација историчара оспорени, закључци за које се сматрало да су „непомерљиви" измењени, а историографска наука је претрпела силне ненаучне ударе који нису имали упоришта у постојећим историјским изворима. Зато смо одлучили да у светлу историјских извора, првенствено војне и дипломатске провенијенције представимо улогу српске војске у бурним дешавањима у вези са уједињењем Србије и Црне Горе, трудећи се не само да реконструишемо њен рад и активности у Црној Гори већ и да у целини сагледамо различите димензије „Црногорске експедиције" српске војске у финалу Великог рата.

Сматрали смо да је историографска анализа деловања српске војске у судбоносним моментима по стварање уједињене српске и југословенске државе неодвојива од извора проистеклих радом њених команди, јединица и установа, па смо свој истраживачки пут започели у пребогатим фондовима Војног архива. Документи настали радом Штаба Врховне команде[19], Команде Друге армије[20] и Команде Јадранских трупа[21] помогли су нам да поставимо чврсту основу анализе и осликамо проблеме, дилеме, муке и стрепње српског врховног командовања у погледу домена, али и исхода наступања српске војске кроз Црну Гору, да сагледамо основне задатке, начине деловања и изазове са којима се српска војска сусретала у Црној Гори, да објаснимо поједине догађаје и мотиве самих актера, али и

15 *Црна Гора и Србија (како је извршено њихово уједињење)*, Париз 1919.

16 *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Београд 1929.

17 *Црна Гора у Европском рату*, Подгорица 2016.

18 *Црна Гора на савезничкој Голготи*, Пећ 1938.

19 Војни архив (у даљем тексту: ВА), пописник 3.

20 ВА, пописник 4/ II.

21 ВА, пописник 7, кутије 43 и 44.

да делимично разјаснимо поједине спорне и контроверзне догађаје и епизоде српских војних активности у Црној Гори током критичних дана стварања заједничке државе. Управо та врста историјских извора нам је омогућила да отклонимо неке од историографских заблуда и објаснимо поједине личне мотиве, пориве и анимозитете.[22] Многи лични фондови похрањени у Архиву Српске академије наука и уметности и Архиву Југославије, као што је посебно важна оставштина команданта српских трупа у Црној Гори генерала Драгутина Милутиновића[23], српског председника владе Николе Пашића[24], црногорског политичара Пера Шоћа[25], српског политичара и дипломате Јована Јовановића Пижона[26], корисно су допунили изворе настале радом државних органа, посебно Двора[27], Делегације Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу[28] и Министарства иностраних послова новостворене краљевине[29], у којима су се доносиле судбоносне одлуке по будућност српског народа и његове државе.

У хронолошком смислу одлучили смо да своју анализу омеђимо тренутком отпочињања савезничке офанзиве на Солунском фронту и последичним формирањем Скадарских, касније званих Јадранских трупа српске војске намењених за вођење војних операција на тлу Северне Албаније и Црне Горе и почетка фебруара 1919. године, кад су, након сламања Божићне побуне у Црној Гори, расформиране Јадранске трупе као посебан оперативни састав и кад је започело образовање Зетске дивизијске области као највише војнотериторијалне команде у Црној Гори. То је представљало својеврстан увод у прелазак српске војске и црногорских добровољачких трупа на мирнодопски начин рада, уз њихово прерастање и преображај у саставне делове војске новостворене југословенске краљевине. Сматрамо да тај хронолошки оквир обухвата период оперативног деловања српских војних снага у Црној Гори и њиховог рада на плану обезбеђења услова за уједињење Србије и Црне Горе према замислима српске владе и њој блиске групе црногорских политичара, интелектуалаца и политичких активиста.

---

22 ВА, Досијеи персоналних података (у даљем тексту: ДПП)

23 Архив Српске академије наука и уметности (у даљем тексту: АСАНУ), Оставштина Драгутина Милутиновића, 11441, 11443, 11450.

24 АСАНУ, Оставштина Николе Пашића 14924; Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 143 – Никола Пашић (у даљем тексту: 143-НП)

25 АЈ, фонд 94 – Перо Шоћ (у даљем тексту: 94-ПШ)

26 АЈ, фонд 80 – Јован Јовановић Пижон (у даљем тексту: 80-ЈЈЖ)

27 АЈ, фонд 74 – Двор Краљевине Југославије (у даљем тексту: 74-ДКЈ)

28 АЈ, фонд 138 – Делегација Краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу (у даљем тексту: 138-ДКСХСМКП)

29 АЈ, фонд 334 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (у даљем тексту: 334-МИПКЈ)

I
ГОВОР ГАВРА МИЛОШЕВИЋА НА ЦЕТИЊУ 28. НОВЕМБРА 1918.

Говор
ГАВРА МИЛОШЕВИЋА предсједника цетинске омладине одржан 28 новембра 1918 год. приликом дочека команданта Јадранских трупа пук. Драгутина Милутиновића и његовог штаба!

Господине команданте,

Боже мили свијетла празника отпочео би поздрав Игуман Стеван. И заиста никада свјетлијег празника, нити је било нити ће бити за наш народ. Данас се љубе Црногорски Соколи и Бијели Орлови! Данас лепршају у братском загрљају снажним крилима, на висинама Ловћена! Данас се за вјечна времена спајају у уједињавају, да их више никад и никаква сила неће раставити.

Сјени Косовских великана озаравају све наше душе а бесмртни дух Карађорђа и Његоша лебди изнад свију нас. Час душевног узбуђења и расположења, када ријечи запињу у грло, као слаб изражај осјећања, а сузе радоснице теку саме!

Ми Црногорци Омладинци Вас Бијели Орле, дочекујемо овде, пред кућом у којој се је родио витез и јунак Регент Александар. Дочекујемо Вас Команданте Јадранских трупа, са осјећајем спајања и уједињавања Бијелих Орлова и Црногорских Соколова у једно, као што је баш у овом дому Зорка Црногорка, спојила и ујединила двије народне династије Карађорђевића и Петровића!

Ми Црногорски омладинци ношени идејама и мислима бесмртног Његоша подрављамо Вас и Ваше јуначке трупе, као пионере југословенске мисли и идеје, као вјеснике вјечите слободе, као творце моћне Краљевине Југославије!

Ми ведра чела иступамо пред Вас а отвореним срцем примамо у братски загрљај с изјавом да завјетну мисао наших прађедова уједињење Црне Горе и Србије а преко тога уједињење свих Југословена; за нас је свети аманет који ћемо по цијену живота очувати и одржати!

Ми у Вама видимо дух легендарне Црне Горе; које је вјековима грјела и коначно сагорела, да би Ваше намучене и смрзнуте жиле отоплила, да коначно довршите завјетну Косовску мисао уједињење и ослобођење свих из свију крајева једнокрвних синова народа нашега!

Ми видимо како Вас та завјетна мисао носи напријед кроз све кланце и богове, кроз борбе и буре, кроз Голготу ка сигурном циљу – остварењу Велике и Моћне Југославије!

Ваша крила одморите; јер ћете подмађени нашим топлим осјећајима добити снаге и замаха за остварење вјековних снова!

Ми Црногорски Омладинци подрављајући Вас, молимо да изразите Врховном Команданту Њ. В. Краљу Петру I изразе наше непоколебиве вјерности и оданости; па у то име кличем:

Да живи Њ. В. краљ Петар I Карађорђевић

Да живи Њ. Кр. Височанство Регент Александар

Да живе побједоносне Јадранске Трупе

Да живи командант Милутиновић!

АСАНУ, 11443/8.

II
ГОВОР ГЕНЕРАЛА ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА НА ЦЕТИЊУ 28. НОВЕМБРА 1918.

Господине предсједниче Омладине

Драга браћо Црногорци!

Братске и искрене ријечи предсједника Омладине дубоко су се урезале у моје срце. Ја и нијесам ништа друго могао ни помислити него такав истински осјећај родољубивих срца поносне Црне Горе. Оне Црне Горе, које је вјековима била луча слободе напаћеног нашег народа!

У овим најсвечанијим моментима братимљења синова Црне Горе и Србије, који су на бојним пољанама крваво се вјековима везали, моје срце дрхти од узбуђења, што ми је у дио пало, да је са поносним сојем Његошевим, на овом историјском мјесту и пред овим историјским домом у Вашем се братском загрљају налазим и што Вам доносим исто тако искрене и топле поздраве све земље Србије!

Ја и војници који су само вршили своју дужност према Краљу и отаџбини, захвални су на овако топлим поздравима и ми ћемо заједнички наставити остварење наших завјетних мисли!

Црна Гора и Црногорци вјековно су били учитељи нашег народа у томе како се поштује чојство и јунаштво и све што смо ми у свом легендарном ходу учинили; то смо од Вас браћо Црногорци научили!

Црногорски Омладинци су достојни следбеници оних славних предака Црне Горе, који су вјековима одјекивали својим џевердарима из ових сурих кршева, не да прошире своју њиву, већ да ослободе поробљену браћу! И Ви Омладинци данас родољубиво изражавате

истинске осјећаје према тим моментима који су наступили а које су вјековима очекивале генерације!

У име слоге љубави братства и велике заједнице јужних словена Живјели браћо Црногорци; Живјели Цетињани, Живјели Његушани!

АСАНУ, 11443/8.

III
ПИСМО БОЖА ДРАШКОВИЋА ЛУКИ СТАМАТОВИЋУ ОД 16. ДЕЦЕМБРА 1918.

ДРАГИ ЛУКА,

Ево данас добих наређење од Цетињског одбора, које гласи тачно овако у препису:

„Петак у јутро у 5 сати ријешио је да осванемо на Цетиње Чевљани и Бјелице имају прекинути телеграфску и телефонску везу између Чева и Цетиња, Чева и Данилова града, а тако треба да преградите колски пут, да се спријечи саобраћај аутомобилима. Морате се спојити са Цуцама и сви под команду капетана Крста Поповића да се спојите са Његушима и Ћеклићима. Треба оставити летећу пошту на Симуњу, Трешњево, Бату, Мулиново, Почивало и Чекање. Његуши треба, да прекину телеграфску и телефонску, везу између Цетиња и Котора и да преграде колски пут за саобраћај аутомобилима, како ово подузеће не може остати у тајности то ће требати при кретању напријед вршити добро осигурање извидницама. Начин хране оставља се вашој увиђавности. Ваша је задаћа када се спојите на Чекање да наступате ка Цетињу и да посједнете џебану баичку, да оставите ту заштитницу, па да се под прикрићем јаких извидница приближите вароши и да се посједне италијанска легација, затим тамница, музика и кућа Миша Поповића, па аустриска легација у којој се сада налази српска команда.

Налазећи се на Кабао: Граница наше лијево крило Богишин Крш кап. Марко Радуновић а на ваше .....лабораторија.....
.....кап. Ђуро .....
дошле у додир ма с ким.....
кретање сваки саобраћај.....
неби поједини умакили..... да
што више муницију ..... као
очи чувати..... сјекира, котлова и

мажица, те по вашој увиђавности узмите. Нека се људи што боље обују и обуку. Строга послушност и тишина као и тајност подузећа осигураће наш успјех. Са војводом Ђуром дођите у везу и кажите му за овај уговорени дан и извјестите ме о његовим одговору као и о пријему овога. Ти ћеш са капетаном Крстом уредити ову ствар и ово нека вам до вићења служи као упуство у сваком случају. Чекам одговор, нарочито шта ће рећи војвода. Ја са Команима и Загарчанима немам везе с тога остављам теби да даш глас. Ако војвода Ђуро или Милутин..... каквих од оправданих разлога да одложи ствар одмах ми кажите. С Његушима држите везу, –Командир Петар Ломпар.

Ево Лука учините све могуће да што јачи кренемо пут Цетиња и препоручите М. Вучинићу, да не пусти Брђане на нас. Био сам у Ријечку нахију војска је страшно одушевљена има је више од двије и по хиљаде без Катуњана.

С поздравом капт.
Ђ. Драшковић с. р.

папр. до...
16-XII-1918. г.

Вјерно преписао са оригинала
који се налази код окружног начелника на Цетиње.
Гавро Милошевић с. р.

АСАНУ, 11441/1, Прилог II

IV
ПИСМО СВЕШТЕНИКА СТЕВА ДРЕЦУНА МИТРОПОЛИТУ МИТРОФАНУ БАНУ ОД 18. ДЕЦЕМБРА 1918.

Повјерљиво

Ваше Високопреосвештенство.

Прочуо сам да се у велико ради да се изведе неки преокрет у земљи. Циљ је: ултиматум Србијанцима да напусте Црну Гору, проклamовање независности Црне Горе у границама до овог рата и сазив народне скупштине према Уставу на Цетиње, која ће донијети решење оће ли и под којим условима ступити Црна Гора у југословенску заједницу. Главни вођа покрета су: Јован Пламенац, војвода Ђуро Петровић и Милутин Вучинић. Већина народа изгледа да је незадовољна са одлуком подгоричке скупштине, за то што је Црна Гора припојена Србији, а није као засебна јединица ушла у југословенску

заједницу. Како чујем већина народа по свима племенима придобивена је за преокрет.

Почетак акције очекује се ових дана од прилике у идући петак 21. овог мјесеца. Одлазак г. Јована Пламенца с Цетиња за Црмницу биће знак за почетак акције. Покретачи се надају сигурном успјеху.

Имају неке везе са иностранством преко Скадра. Рачунам, да се ствар од Вас држи у тајности, те сам сматрао за дужност да Вам оволико учиним до знања, ако што буде, да се знадете наћи. Све ово о чему Ви пишем казао је повјерљиво Јован Пламенац једноме моме рођаку а овоме куму, а овај мени. Пошто сте Ви с Јованом били ваздa у добрим одношајима, мислим, кад би се Ви с њим лично виђели прије него оде с Цетиња, да ако што има од овога у ствари, да не би од Вас затајио, јер зна да сте Ви вјерно и ревносно служили четрдесет и више година Господару и овој земљи.

Што се мене лично тиче ни у што се не мијешам већ пазим искључиво своју дужност пазећи са стране на развој догађаја.

Одани Вам
Љуботињ 18/XII-1918. Поп Стево Дрецун

АСАНУ, 11443/7

V
НАРЕЂЕЊЕ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ОД 20. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
Обр. 727
20. децембра 1918. г.
Цетиње
у 20 час.

З А П О В Е С Т

Пошто су извесна заведена оделења Црногораца јавно манифестовала тежњу да изазову нереде у Црној Гори и да прекину саобраћај између Цетиња и Котора, с једне, и између Цетиња и осталих градова Црне Горе, с друге стане, те да на тај начин омету дотурање животних намирница пред Божићне празнике, – то сам се решио да

војничким мерама васпоставим ред и омогућим отпочето пребацивање брашна и осталога из Котора у унутрашњост Црне Горе. – Како се на висовима око Цетиња одржавају извесне, слабе групе науоружаних људи, који своје намере још нису открили, то

Н а р е ђ у ј е м:

1. – да се из трупа, које се сада налазе на Цетињу, одмах формира „которска колона", у коју ће ући: 1. и 3. чета 2. батаљона II. југослов. пука, два митраљеза митр. оделења 2. батаљона II. југосл. пука, и један заплењени топ. За команданта ове колоне одређујем заступника команданта 2. батаљ. II. југосл. пука, пешад. капетана 1. кл. г. Мил. Николајевића, који ће имати задатак да, одмах по пријему овог наређења, формира своју колону, у колико то дотле не буде учињено, и крене се с њој у правцу Котора ради васпостављања телеграфске и телефонске везе са Котором и ради обезбеђења саобраћаја на друму Цетиње – Котор. При наиласку на издајничке и пљачкашке гомиле командант ове колоне настојаваће да их путем савета и опомена склони на разилажење и покорност, и ако у томе не буде имао успеха, употребиће силу за извршење овде изложеног задатка. Ради овога колона ће одмах их Цетиња маршовати са обзебеђењем и у распореду, који ће заједмчити извршење задатака.

2. – да капетан II. класе г. Лака Антуновић одмах, по пријему овог наређења, формира „ријечку колону", у коју ће ући: омладинска чета града Цетиња, Народна Гарда која се сада налази на Цетињу, два митраљеза митраљ. оделења 2. батаљ. II. југосл. пука и један заплењени топ. Чим формира колону, капетан г. Антуновић кренуће је на Ријеци са истим задатком, који је дат „которској колони", и поступаће на исти начин.

3. – да кап. 1. класе г. Милан Димитријевић формира, одмах по пријему овог наређења, резерву, у коју ће ући: 1. чета, 3. батаљ. II. југосл. пука и два митраљеза митраљешког оделења 2. батаљ. II. југосл. пука и искупиће је у парку аустријског посланства, где ће очекивати даље наређење.

4. – да начелник округа цетинског г. Љ. Гломазић прими под своју команду окружну жандармерију и мјесну полицију, уреди је и одмах по пријему овог наређења пошаље под командом поузданих официра четири побочнице за осигурање бокова, и то:

а. – једну, од 25 људи, на Кабао;

б. – другу, од 25 људи, на Депозит и даље на куће Касома;

в. – трећу, од 25 људи, на Јабуку;

г. – четврту, од 20 људи, на Бокову и Косијерима.

Остатак жандармерије и мјесне полиције држаће кап. Гломазић искупљен у згради окружног начелства и употребљаваће је за патролирање по вароши; за спречавање пљачке и за одржање реда уопште.

5. – све старешине стараће се о одржању реда појединаца, о уредној исхрани и снабдевању муницијом.
6. – Исхрана свих јединица вршиће се из војне станице на Цетињу до васпостављања везе са Котором, када ћу издати нарочито наређење.
7. – за одржање везе између појединих колона и побочница бринуће се дотичне старешине и стараће се да се веза помоћу ординанса и патроле стално одржава;
8. – команданти колона, капетан Милан Димитријевић и начелник окружни слаће ми извештаје непосредно у аустр. легацију;
9. – све остале установе остаће на својој редовној дужности, а начелник окружни предузеће мере да се избегну искупљења по улицама и неред у опште;
10. – све придолазеће добровољце искупљиваће начелник окружни и извештавати ме о њиховом броју свака два сахата;
11. – извршењу овог наређења приступити одмах по пријему;
12. – даља неређења издаваћу према развоју догађаја, због чега ми се благовремено обраћати.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

VI
ПИСМО КРСТА ПОПОВИЋА КОМАНДАНТУ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ОД 22. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команди Јадранских Трупа

Цетиње

Усташки Одбор час има у прилог под /1 упутити тој Команди препис одлуке усташке војске Цетињског блока упућене Извршном Обору на Цетиње, с препоруком да се иста изволи удостојити особите пажње од стране Команде.

Истовремено се напомиње, да би Команда својим потчињеним трупама издала сходно наређење за посве мирно понашање и ни у

ком случају мијешања у унутрашњи развој наших догађаја напоменутих у поменутој одлуци односно програму.

У име Одбора
Бајице 22. дец. 1918. Капетан Крсто Поповић

Препис за Команду
Јадранских Трупа Цетиње

Извршном Одбору

Цетиње

Скупштина одржана у Подгорици у дане 11. и тек. мјесеца новембра 1918. г., сазвана је против уставних одредаба наше земље а највише против воље апсолутне већине црногорског народа, што је дало повода да се – против скупштинске одлуке којој сте Ви извршни органи – дигне покрет и устанак у Црној Гори.

Већ су прошла два дана, да се престолница Цетиње налази у опсади да стране неколико хиљада усташких чета, које с нестрпљењем очекују да чим прије уђегну у престолницу Цетиње, те својим уласком успоставе стање које достојно одговара црногорском имену и будућој држави Југославији.

Да би се избјегло пролијевање братске крви, које – ако потече – историја неће памтити, потписати устачки одбор, нашао је за сходно да Извршном Одбору упути изражај воље црногорског народа у сљедећем

Програму:

1. Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправна са осталијем покраинама у једну велику Југословенску Државу без никаквих унутрашњих политичких граница, – облик владавине остављамо да пуноважно ријеши редовно изабрана скупштина свијех Југословена (конституанта) чему ћемо се срдачно покорити.

2. Ми тражимо претходно, да један народни суд пронађе кривце за све догађаје, који су бацили љагу на нашему оружју и да тек онда чиста и ведра чела приступимо овој великој Југословенској заједници, којој су наши предци најстарији и највернији заточници били;

3. Тражимо анулирање скупштинске одлуке у Подгорици, и нове слободне изборе за Црну Гору, чији ће изасланици ријешити пуноважно све наше садање домаће послове и послове, те привремено представљати Црну Гору унутра и изван.

За извршење рада на горњем програму усташке трупе сјутра (нећеља) 23. тек. мјесеца умарширати ће у престолницу Цетиње, а ради успоставе будућег реда запосјести ће сва надлештва у коју свр-

ху с наше стране бити ће очуван најбољи ред, те са овим – преко Вас – опомиње војска која се сада налази у Цетињу, да са своје стране не би изазивала пролијевање братске крви, у ком случају сматрали би се одговорним чланови тог Одбора, а ми са своје стране дајемо часну ријеч да ће како живот тако и имовина сваком бити загарантована сем случаја ако будемо нападнути.

У име Одбора
Бајице, 22. децем. 1918. Капетан Крсто Поповић

АСАНУ, 11443/7

VII
НАРЕЂЕЊЕ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ОД 23. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
ОБрој 732
23. децембра 1918. г.
Цетиње

Артиљеријском капет. 1. кл. г. В. Тунгузу
Команданту которске колоне
„ ријечке „
Начелнику Округа Цетињског
Извршном Народном Одбору
Команданту Резерве.

Почетак за извршење мога наређења Обр. 727. од 21. о. м. одредиђу накнадно. До тога тренутка безусловно се има спречити улазак наоружаних гомила на Цетиње.

Командант ријечке колоне у споразуму са г. Даковићем стараће се, кад буде погодан моменат, да наступањем у правцу ка Ријеци дође што пре у везу с нашим оделењима, за која имам извештај да нам иду у помоћ од Доброског Села.

Ако дође до артилеријског дејства, капетан г. Тунгуз настаће лично да се муниција не штеди.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

VIII
ПИСМО КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА КРСТУ ПОПОВИЋУ ОД 23. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
ОБрој 734
23. децембра 1918. г.
10 часова јутра
Цетиње

Капетану г. Крсти Поповићу,

Јутрос сам напоменуо Вашм изасланицима да сам вољан примити четири до шест официра од Ваше стране да буду у моме штабу, које ћу третирати као своје официре, а да ми укажу на све досадашње неправилности полицијских власти, и ја сам вољан да их уклањам за унапредак, а све које су се до сада десиле да их извидим, и кривце казним.

Што се тиче моје улоге и задатка овде, ја морам за сада одржавати ред, јер војска је и по нашем а и Вашем закону „Одбрана отаџбине и потпора законитости“ (чл. 1.).

Вашу одлуку упућену Извршном Одбору доставићу мојим претпостављеним, па ћу решење по њој дотурити Вам у своје време. За ово будите стрпљиви и хладни. Поред овога дајте ми могућности да ту Вашу одлуку доставим у Котор и даље, где се налазе моји претпостављени.

Док год се по овоме не донесе одлука, ја ћу са којим трупама и осталим наоружаним Црногорцима одржавати ред, а никакве наоружане трупе не могу улазити у варош – град Цетиње, а да не сретну оружани отпор са наше стране.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

IX
ПИСМО СЕРДАР ЈАНКА ВУКОТИЋА КОМАНДАНТУ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ОД 23. ДЕЦЕМБРА 1918.

Господине ђенерале,

Преклињем Вас Богом и свиме што нам је најсветије спасите данас, Ви и Војвода Стево Црну Гору и учините да се брацка крв не пролијева а то се даде учинити па да остане свачија част и углед на своје мјесто, на овај начин:

а) Посједните Ви са Вашом војском кварт око Ваше Команде и
б) Нека В. Стево са његовима посједне кварт између Болнице, Зетског Дома и В. Стана и
в) Нека усташка војска посједне осталу варош.

Сердар Ј. Вукотић

Баице
23/XII-918

АСАНУ, 11443/7

X
ОДГОВОР КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА СЕРДАР ЈАНКУ ВУКОТИЋУ ОД 23. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
ОБрој 736
23. децембра 1918. г.
Цетиње

Дивизијару – Сердару
Господину
Г-дину Ј а н к у В у к о т и ћ у

Уважени г. Сердаре,

Примио сам Ваше писмо од 23. ов. м. и проучио сам га најозбиљније. Проливање батске крви жалићу ја више но ико други. Али Вам,

вршећи своју дужност и слушајући једино глас своје савести, јављам, да улазак наоружаних група у Цетиње безусловно не могу одобрити. Жеље усташа познате су ми и ја сам их, као што Вам је познато, доставио Врховној Команди и Влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на расмотрење и оцену. Док не добијем одлуку по томе, ја ћу се уласку наоружаних маса успротивити свом снагом, коју имам под руком, а невино проливена братска крв нека падне на главу онога, чијом кривицом до тода дође.

Ово Вам је, уважени господине Сердаре, мој последњи поздрав. Молим Вас да размислите о судбоносном тренутку који преживљујемо. На нас из гробова са Тарабоша, Брдице и Бардањолта, и из брегалничких дубина, гледају својим крвавим очима српско-црногорске жртве, поднесене за уједињење Српства.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

XI
НАРЕЂЕЊЕ КОМАНДАНТА САВЕЗНИЧКИХ ТРУПА ГЕНЕРАЛА ВЕНЕЛА ОД 25. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда Савезничких трупа
Црне Горе и Котора
Генерал. Штаб.

Котор, 7. јануара 1919. г.
25. децембра 1918. г.

У С Л О В И:

1.) Сви Српски војници или Црногорци, који су били заробљени имају сместа бити пуштени.

Кола, запрега, аутомобили и њихови шофери имају бити ослобођени.

2.) Пут Котор-Цетиње биће слободан сваком саобраћају.

3.) Телеграфска и телефонска веза имају бити поправљени. Војници или радници, који имају извршити тај посао, несмеју бити ометени.

4.) Дајем 48 сати рока, рачунајући од 7. јануара 1919. (25. децембра 1918.) да се сви услови испуне, у противном бићу приморан да интервенишем са савезничким трупама.

5.) Сви они, који су учествовали у побуни имају се вратити кућама својим; а неће бити узнемиравани ако остану мирни и ако положе оружје.

Дозвољено им је да упуте у у Котор францускоме генералу њихове жалбе, а овај ће их доставити Главном Команданту Савезничких Источних Војсака, који ће их спровести Француској Влади.

Генерал
Венел с/р.

АСАНУ, 11443/7

XII
НАРЕЂЕЊЕ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ОД 28. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
Број 811
28 децембра 1918. г.
Цетиње

Извршном Народном Одбору
Начелнику Окружном
Команданту Места
Начелнику Војне Станице
Команданту ријечке колоне
„ которске „
„ резерве
„ окр. жандарм. и добровољаца
Д-ру Милу Иличковићу, управ. вој. болнице
Капетану Вој. Тунгузу

Цетиње.

Пошто је престала потреба да се и даље примењују изузетне мере према побуњеницима,

Н а р е ђ у ј е м:

1. – да се которска и ријечка колона, образоване по мом наређењу Обр. 727. од 21. ов. м., расформирају и њихови команданти врате на своју редовну дужност, пошто ми поднесу прописне листе губитака;

2. – да се сви делови II. југосл. пука врате у своје јединице и своје станове, и да буду у приправности до даљега наређења.

3. – да ми капетан г. Божа Новаковић пошаље одмах прописане листе губитака за све јединице, које су биле под његовом командом, а затим га разрешавам од досадање дужности команданта окружне жандармерије, мјесне полиције и добровољаца;

4. – да се окружна жандармерија, мјесна полиција, цетињска омладина, Народна Гарда и све остале добровољачке трупе ставе на расположење Извршном Народном Одбору, који ће их уредити и очекивати даље наређење.

5. – да начелник војне станице предузме најхитније мере за превоз хране из Котора, с обзиром на повећано бројно стање трупа у Цетињу, и да наставе да се исхрана и снабдевање врше строго по одредбама закона.

6. – да полицијски надзор у вароши организује, како дању тако и ноћу, начелник окружни у Цетињу помоћу својих органа;

7. – да командант места настане да се све трупе сместе у станове и да се у свима јединицама заведе примеран ред и дисциплина;

8. – да се одмах у свима јединицама предузме преглед и чишћење оружја и остале спреме;

9. – да капетан г. В. Тунгуз прикупи све заплењено оружје, оружни прибор и муницију и образује слагалиште, о чему ће ме засебно известити;

10. – да командант 2. батаљ. II. југосл. пука, за своје јединице, а командант места у Цетињу за све остале трупе предузму и у најкраћем року изврше попуну муниције. Муницију ће требовати и попунити: командант 2. батаљ. II. југосл. пука редовним путем, а командант места Цетиња преко ове Команде.

11. – да се болесни и рањени војници прикупе и лече у овдашњој болници. За евакуацију њихову учиниће ми управник болнице потребне предлоге одмах.

12. – да ми команданти колона, окружне жандармерије и резерве поднесу писмен извештај – релацију, у колико то досад није учињено. Управник војне болнице и пор. г. Д-р Бошковић израдиће заједнички

и пошаље ми одмах преглед о укупном броју погинулих и рањених по јединцима.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

XIII
ПИСМО КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ИЗВРШНОМ НАРОДНОМ ОДБОРУ ОД 28. ДЕЦЕМБРА 1918.

Команда
Јадранских Трупа
Обр. 809
28. децембра 1918. г.
Цетиње

Извршном Народном Одбору,

После познатих догађаја, који су довели до оружаних сукоба на Цетињу и Никшићу и до револуционарник покрета у околини Ријеке и Подгорице, налазим да ми је дужност обратити пажњу Извршном Народном Одбору на потребу да се страсти стишају и да се у најкраћем року у целој земљи васпостави ред и нормалан државни живот. Ради овога биће, на првом месту, потребно да се обуздају појединачни инстинкти са стране бранилаца уједињења и да се, по сваку цену, спречи сваки акт, који би морао бити протумачен као освета или самовоља. Рачунам да ће Извршни Народни одбор, и од своје стране, допринети што бржем консолидовању садањих прилика, обраћајући најозбиљнију пажњу на организацију свих власти у свим крајевима, а нарочито у онима, у којима је незадовољство узело карактер побуне.

С друге стране, нема никаквих разлога, и чак је штетно, да се људима, који се продају за новац или су огорчени непријатељи Уједињења, створити могућност да још један пут организују комплот као што је овај, који се сад може сматрати као ликвидиран. Али је потребно да се при томе примене методе, које би биле пре упућене на обавештавање и на задобијање заведених народних слојева, те да коловође и подстрекачи остају увек усамљени и без наслона на народ, и да један овакав покрет буде савршено онемогућен.

Пошто се, на сваки начин, и Извршни Народни Одбор руководи истим начелима, то се надам да ће намере, које од његове стране сад буду предузете, одговарати садањој политичкој ситуацији у Црној Гори и да се пренагљеним и неразмишљеним корацима неће противницима Уједињења давати подстрек за нову борбу, која би у сваком случају била од велике политичке и националне штете српске.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/7

XIV
ИЗВЕШТАЈ КОМАНДАНТА ЈАДРАНСКИХ ТРУПА КОМАНДАНТУ ДРУГЕ АРМИЈЕ ОД 5. ЈАНУАРА 1919.

КОМАНДАНТУ II. АРМИЈЕ

У вези извештаја ОБр. 686 од 17., ОБр 702 од 19., ОБр. 731 од 22., ОБр. 756 од 25. децембра пр. год. и изваштаја ОБр. 876 од 1. јануара т.г., а на основу командантове депеше ОБр. 23953 од 31. децембра пр. г. част ми је да известим команданта, да, судећи по свима знацима, узрок последњих догађајима на Цетињу и осталим градовима у Црној Гори треба тражити у бив. краљу Николи, његовој садашњој околини политичкој и у тежњи Италије, да сваку акцију против Србије, односно Југославије, снажно потпомогне. О томе се скоро као докази могу сматрати ове околности:

а) писма, која је садашњи министар финансија бив. краља Николе, г. Вујовић упутио Цетињском Митрополиту и дивизијару г. Митру Мартиновићу и која сам доставио команданту рапортом ОБр. 472 од 28. новембра т. г. Идеје, изражене у овим писмима, послужиле су као лозинка за дизање устанка, који је довео до напада на Цетиње 24. пр. к., као што се то види из докумената, који прилажем под. /1.

б) по новинарским вестима, које су допрле и у Црну Гору, у Италији је првих дана мес. децембра пр. г. држан митинг у корист независне и самосталне Црне Горе. Очевидно је овај митинг и све околности, које су га пратиле, имао да послужи као јак ослонац за дизање устанка.

в) 17. децембра пр. г. искрцале су се без икаква повода и потребе, нове италијанске трупе у Бару са артилеријског – пољском и брдском

као и са митраљезима, што је очевидно имало да буде ослонац буне, која је припремана за 21. децембар пр. год.

г) код побуњеника је нађен италијански новац, италијанска храна и италијанско одело. Сви рањеници на страни побуњеника изјавили су жељу да буду лечени у италијанским болницама.

д) на чалу побуњеника налазили су се махом људи, који су познати као слепи привrженици бив. краља Николе и да су његови рођаци. О томе да су ови људи организовали овај комплот или га симпатично примили, изнећу доказе у току даљег излагања.

Први гласови о организацији једног комплота, са одређеним практичним циљевима, дошли су ми до знања 17. децембра пр. г. До тога времена било ми је познато да у Црној Гори постоји једна мањина, са породицом Петровића и Јабучана на челу, (готово цела Катунска Нахија), која се не слаже са одлуком Велике Народне Скупштине у Подгорици, а која тежи да развије сасвим супротне политичке идеје, управљене поглавито на то, да у првом реду рестаурирају Црну Гору у овом облику, какав је она имала под бив. краљем Николом. Ова мањина је водила чак и неку врсту јавне опозиције садањем политичком курсу у Црној Гори, и мора се признати, да је у томе имала и некаквог успеха, јер је број незадовољника са садашњим стањем у Црној Гори неприметно растао. У те незадовољнике могли су се урачунати чак и људи, који с бив. краљем Николом нису били у тако присној личној вези, али који су нашли довољно личних разлога да желе пропаст овога режима, па чак и да активно на њој раде. Такви су, на пример, сви ђенерали и већина официра, који се боје уједињења са Србијом, јер страхују за своју личну каријеру. Такви су скоро сви бивши државни великодостојници и виши чиновници, јер су они по садањој констелацији политичких снага у Црној Гори остављени без утицаја на државне послове. И међу официрима и међу чиновницима има их по неколико, који су, при повратку из ропства у отаџбину, били осумњичени као непријатељи уједињења и задржани на путу. Од доласка тих људи у Црну Гору идеја о уједињењу са Србијом почиње да се дискутује, и одлука Велике Народне Скупштине у Подгорици да се скоро отворено напада, под наговором да јој није дат правилан облик и да је треба кодификирати у смислу истинитих жеља народних. Ове дискусије и напади претварали су се постепено у једну агитацију, која је лако прибављала присталица, јер је разочарење са Србијом сваким даном бивало све општије.

Пре свега, Извршни Народни Одбор, који је после одлуке Велике Народне Скупштине у Подгорици предузео управу земљом у своје руке, није се у своме раду руководио широкогрудошћу, која би до-

некле била и штетна, него је се према великом делу чиновништва и официра с извесним неповерењем, које је многе људе, у почетку добро расположене, стерало у непријатељски логор. Затим је дошло разочарење због немарности, с којом је – како је то овде изгледало – Србија примила одлуку Велике Народне Скупштине у Подгорици, јер су се од Србије очекивале непосредни и одсутни кораци. Најзад нису без значаја, и може бити су од пресудног утицаја, и преварене наде у погледу материјалне помоћи овога народа у храни и оделу, јер је то очекивано с великим поверењем и сугурношћу.

Захваљујући политичком провизориуму, који се у Црној Гори кристалисао, и који се продужава, изложене личности и околности омогућиле су формирање једне партије, која је, истина, у мањини, али која се није устезала да послужи као оруђе политичким комбинацијама бив. краља Николе и Италије.

Кад сам 17. децембра пр. г. добио прве вести о томе, да се у Црној Гори спрема оружани покрет против уједињења са Србијом, позвао сам к себи људе, који су ми означавани као вође и из разговора, који сам 18. децембра пр. год. водио у моме штабу са г. Ристом Поповићем – једним од Јабучана – бив. министром, и г. Петром Ломпаром, командиром, добио сам утисак, да је комплот потпуно организован и да је његово извршење питање најкређег времена. Тај се утисак претворио у уверење, кад су, сва моја напрезања у току 18. и 19. дец. пр. г. да дођем у личан додир са г. г. Јов. Пламенцем, такође бив. министром и Јов. Поповићем, бив. дипломатским чиновником, који су такође означавани као вође овог оружаног покрета, остала узалудна. На основу тога сам саветовао Извршном Народном Одбору да стави под јачи полицијски надзор г. г. Риста Поповића и Петра Ломпара, и да предузме трагање и евентуално хапшење г. г. Пламенца и Јов. Поповића. Истовремено сам предузео и извесне војничке мере за безбедност Цетиња, наредивши да се путеви и улази у варош осматрају у сталним војничким стражама. Од своје стране настојавао сам, да уђем у суштину ствари и да сазнам размере као и циљ покрета. Велику услугу у овом погледу учинио ми је Њ. Високопреосвештенство цетињски митрополит г. Митрофан Бан, пославши ми 18. децембра пр. г. писмо, које прилажем под /2. у препису.

Сва даља напрезања моја била су управљена на то, да одбраних Цетиње од изненадних напада побуњеника. Тога ради сам у току 19. и 20. децембра пр. год. настојавао да из Котора пребацим оружје и муницију за црногорске добровољце, којих се тада на Цетињу на разним службама налазило око 300. Деловима 2. југословенског пука у укупној јачини око 250 бораца наредио сам приправност. Две

заплењене брдске хаубице, које сам раније био привукао из Скадра, припремао сам за дејство. Истовремено је и Извршни Народни Одбор – независно од мене – мобилисао „цетињску омладину“ – једно солидно удружење младих људи – и расписао сазив добровољачких трупа из свих крајева Црне Горе.

Друге војничке мере нисам имао разлога да предузимам све до 20. децембра у вече, када сам утврдио да побуњеници покушавају да спрече телефонске и телеграфске везе са Котором и Ријеком. Тада сам успео да доставим команданту II. југословенског пука у Котор депешу, којом сам захтевао да, одмах по пријему наређења, под командом једног храброг официра упути преко Његуша за Цетиње једну чету са једним водом брдске артилерије, са задатком да се растерају побуњеничка оделења на овоме правцу. И Извршни Народни Одбор је такође извршио извесно груписање снаге, која је стајала на његовом расположењу, истуривши на ивици вароши, у правцу Котора и Ријеке, слабија оделења цетињске омладине и других добровољаца. Истога дана поседнут је и вис „Каблар“, на јужној страни Цетиња, за који је доцније, исказима сваког побуњеника, утврђено да је био намењен за место, на које је имао доћи Јован Пламенац као ђенералсим ради управљања у нападу на Цетиње и ради евентуалних преговора.

Даљи догађаји развијали су се овако:

21. децембра 1918. г.

Сви околни висови били су поседнути мањим групама побуњеника. Неке од тих група биле су на самој ивици вароши у додиру са нашим осматрачким деловима. У с. Бајице – једном предграђу Цетиња, са северне стране – била је једна група црногорских млађих официра, која се по обавештењима самих побуњеника могла сматрати као штаб онога дела, који је затварао пут ка Котору. Иста таква једна група налазила се на путу за Ријеку.

Исто овако опкољавање и у исто време било је извршено и код Ријеке.

Из Никшића и Подгорице нисам овога дана добио никакав извештај, јер су телефонске везе биле прекинуте, али је доцније утврђено да је на Никшић истога дана извршен препад, који није имао успеха, а према Подгорици је такође, под вођством капетана Вучинића, брата бригадира Вучинића, учињен известан покушај, који је у самом почетку пропао, јер су побуњеници без проливања крви принуђени на предају.

Јован Пламенац је овога дана, бежећи из Цетиња, дошао у с. Годиње јужно од Вир-Пазара и тако покушао да организује буну, али

су сви ти покушаји осујећени од стране народа, верног уједињењу са Србијом, као и енергичнога рада поручника г. Јагоша Драшковића команданта места у Вир-Пазару.

Истога дана су у побуњенички штаб у с. Бајице упућени од стране Извршног Народног Одбора бригадири Јован Бећир и Милутин Вукотић, и још нека грађанска утицајна лица, са задатком да се обавесте о намерама побуњеника, и да покушају да их склоне на мирне разговоре. Ови су се делегати истога дана вратили са саопштењем, да су побуњеници непомирљиви и да су решени на борбу, ако се њихови захтеви одмах не испуне. У оваком тумачењу побуњеничких намера нарочито је падао у очи бригадир г. Јован Бећир.

По подне овога дана пријавио ми је се долазећи са Чева и прошавши кроз побуњенике, дивизијар – Сердар г. Јанко Вукотић и изјавио ми, да се са својих 30 војника, које води собом, ставља на расположење за борбу са побуњеницима и понудио се, да сам оде у побуњенички логор ради преговора. И г. сердар је побуњеничком покрету давао велики значај и сасвим озбиљно говорио о „опсади" Цетиња. По споразуму с Извршним Народним Одбором упутио сам г. Вукотића, у пратњи два наша официра, у с. Бајице, али он се више није вратио, а официри, који су га пратили саопштили су ми да су га побуњеници силом задржали, претећи јавно, да ће га убити.

На основу свега, што се десило овога дана, решио сам се био да 22. децембра пр. г. учиним крај овакоме стању, па сам у 20 час. издао заповест ОБр., коју прилажем под. /3.

22. децембра.

Покушаји команданта ријечке и которске колоне, да изврше задатак по мојој заповести ОБр. 727, наишли су овога дана у јутру на најенергичније противљење од стране побуњеника, који су изјављивали, да то безусловно неће допустити. Истовремено ми је од Извршног Народног Одбора учињена представка, да је бригадир Нико Пејановић из Добрског Села успео да ослободи Ријеку и да отуда долази у помоћ Цетињу.

С командантом II. југословенског пука из Котора нисам имао везе, нити сам знао да ли је примио моје наређење за упућивањем једне чете са два топа. На основу тога сам извршење моје заповести ОБр. 727, одложио на неодређено време (прилог N° 4) решен да с вођама побуњеника дођем у личан додир. Тога ради сам овога дана око 14 часова отишао у Бајице и на пут за Ријеку и позвао побуњеничке вође да ми своје захтеве предаду лично и писмено, саветујући их да од оружаног дејства безусловно одустану. Они су ме упућивали на Јов. Пламенца, који се налази на Каблу, и кад сам им ја рекао, да њега тамо нема, они су пристали да ми писмено доставе своје захтеве.

Овога дана је цетински гарнизон занoћио у припремном распореду по мојој заповести ОБр. 727.

23. децембра.

Овога дана у 6 часова два побуњеничка официра донела су у мој штаб писане побуњеничке захтеве (прилог N°1). Давши им писмени одговор (прилог N° 5) упутио сам их на споразум са Извршним Народним Одбором и обећао им, да ћу њихове захтеве доставити на надлежно место. Али како до споразума са Извршним Народним Одбором побуњенички официри нису дошли, то ни мој извештај нису хтели да пропусте, те ми је он враћен натраг.

Истога дана пре подне имао сам у згради окружног начелства један случајан састанак са члановима Извршног Народног одбора, на коме је био и дивизијар Митар Мартиновић. Пала ми је у очи извесна забуна, која се опажала код свију, и извесно, рекао бих, прецењивање опасности од пубуњеника, који су, како се ту тврдило, могли бити потпомогнути и од становништва самога Цетиња. То мишљење отворено је заступао дивизијар г. Митар Мартиновић. Овим поводом наименовао сам пеш. капетана 1 кл. г. Божу Новаковића, командира чете из II. пешад. пука кнеза Михаила, који се дошавши на осуство овде случајно нашао, за команданта свих црногорских добровољачких трупа – на место окр. начелника – а издао прецизне заповести за одбијање напада, ако би он од стране побуњеника био предузет. До овога тренутка на Цетиње је већ био стигао велики број добровољаца у помоћ Извршном Народном Одбору.

По подне истога дана добио сам из Бајица, од сердара г. Јанка Вукотића писмо, које прилажем под 6., на које сам одмах одговорио писмом, које прилажем под 7.

Дан је иначе прошао на миру. Ријека је овога дана била ослобођена од стране бригадира Пејановића и његови делови кренули су се ка Цетињу. Никшић су незадовољници напали изненадно око 3,30 часа по подне, али су били одбијени ватром. Из Подгорице, Бара и Котора није било никаквих вести, јер су везе биле прекинуте.

24. децембра

Ноћу 23/24. децембра пр. г. побуњеници са стране Котора спустили су своје предње делове на саме ивице Цетиња, са истока и запада, тежећи да избегну сусрет с војницима 2. југосл. пука, који су били распоређени само на путу за Котор и око зграде бив. аустријског посланства, где сам се и ја са штабом за све време налазио.

У правцу ка Ријеци „ријечка колона“ ухватила је везу са деловима бригадира Пејановића и одбацила побуњенике источно од друма Цетиње – Ријека. И на овоме правцу побуњеници су ноћу 23/24. дец. пр. год. сишли на само ивицу вароши Цетиња.

На оба правца у непосредном додиру са побуњеницима налазиле су се добровољачке трупе црногорских племена, које су се све више појачавале придоласком добровољаца из скоро свих племена.

Око 8 часова овога дана констатовани су на побуњеничкој страни покрети ради насилног уласка у Цетиње. Све опомене и позиви да се покрети обуставе и да се проливање крви избегне остали су без успеха. У 8,15 часова јутра биле су добровољачке трупе Извршног Народног одбора принуђене да ватром зауставе продирање побуњеника у Цетиње. Тим поводом је отворена ватрена борба на свима правцима, јер су побуњеници настојавали да победом заузму Цетиње. У овој борби узели су учешћа са својих положаја, и делови 2. југословенског пука са митраљезима и двема заплењеним хаубицама, којима су руковали црногорски добровољци.

Побуњеници су на овај начин заустављени, а насилан улазак на Цетиње није ни био могућан. Али је ватрена борба продужена цео дан, а на тражење Извршног Народног Одбора да прећу све трупе у напад после одбијеног бунтовничког напада, ја то нисам допустио ни деловима II југослов. пука као ни трупама Извршног Народног Одбора, жалећи даље проливање братске крви, већ сам наредио да буду спремни ако буде поновног напада да га одбију.

Истога дана су добровољачке трупе из Никшића, ухвативши вођу бунтовника Марка Ђукановића, бив. председника Државног Савета у Црној Гори, предузеле чишћење околине Никшића од побуњеничких група, које су се том задржавале.

Извесни делови побуњеника растерани са Ријеке повукли су се ка с. Љуботињу.

У Подгорици и свима осталим местима владао је мир.

Јован Пламенац са својих 50 људи налазио се овога дана у с. Ђурилу близу Тарабоша.

У подне овога дана стигао је на Цетиње француски генерал, Венел, пошто је уз пут у Бајицама саслушао побуњенике и настојавао да се борба прекине. Извршни Народни Одбор постављао је као услов, да се вође побуњеника предаду суду, а сви побуњеници предаду оружје. Посредовање генерала Венела није имало никаква успеха, јер су побуњеници, охрабрени његовом интервенцијом, упорно остајали при својим захтевима. Али је, при свем том, борба губила у своме интензитету, и пред вече овога дана могао је се покушај побуњеника да силом уђу на Цетиње сматрати као пропао. Од команданта II. југословенског пука нисам ни овога дана добио чету и вод артилерије, које сам наредио да упути на Цетиње. Ђенерал Венел, пак, саопштио ми је, да су савезничке трупе на путу за Цетиње, сагласно командантовом наређењу ОБр. 23709 од 18. децемб. 1918. године.

У овоме времену јачина трупа за одбрану Цетиња била је: три чете II. југословенског пука = 250 бораца; добровољаца са цетињском и подгоричком омладином око 850 бораца; и две брдске заплењене хаубице; – свега око хиљаду бораца са две хаубице. Овај се број повећавао сваког дана, јер су пристизала удаљенија племена у помоћ тако да је број хлебова износи у наредне дане од 3–4000 дневно, које је давала цетињска војна станица.

На противној – побуњеничкој страни било је око 1500 – 2000 побуњеника са митраљезима, али без топова.

25. децембра

Добровољачке трупе Извршног Народног Одбора предузеле су овога дана чишћење околине Цетиња од побуњеничких мањих оделења, која су се намерно под борбом задржавала у Бајицама, северно-источно од Доњег Краја, а око села Бјелоша. Циљ овога задржавања био је једино, да се савезничка интервенција учини ефикаснијом. Међутим, добровољачке трупе Извршног Народног Одбора успеле су овога дана да сва ова оделења растерају, због чега су побуњеници једном јачом трупом посели утврђење Буковицу, на путу Цетиње – Котор, у непосредном контакту са добровољачким трупама Извршног Народног Одбора, а остатак њихове снаге разбегао се у све стране. Једна мало јача група задржала се и данас око с. Љуботиња, али је пристајала да се преда под условом да се догађај преда забораву. Доста велики број побуњеника (око 300 са официрима) предао је се у току 24. и 25. децембра без икаквих услова.

Француска чета, коју је ђенерал Венел упутио као посаду на Цетиње, задржала је се овога дана код с. Дубовика. Једна америчанска полућета такође је била на маршу за Цетиње. Чета II. југосл. пука и два топа задржани су од стране ђенерала Венела код с. Његуша. Они су доцкан упућени са наређењем команданта армије да се по сваку цену избегне проливање крви. И једна италијанска чета била је овога дана на маршу за Цетиње, али је од ђенерала Венела задржана на Крстацу.

Ђенерал Венел је у опште узео на себе, да побуњенике растера и прописао услове, које прилажем под 8.

У свима другим варошима и крајевима Црне Горе било је мирно.

26. децембра и

27. децембра

Стање код Цетиња и у целој Црној Гори било је исто као и 25. децембра, о чему сам известио команданта депешом ОБр. 876. од 1. јануара т. г.

28. децембра

Побуњеничка група са Буковика била је и овога дана у утврђењу, јер није ни од кога нападана. Има доказа да су ови побуњеници храњени од италијанске интендантуре. Остатак побуњеника није више показивао никакав утицај на ситуацију, ма да је било познато, да су махом официри – вође овога покрета – још по шумама. За неке мање групе побуњеника сазнало се, да су се пробиле ка Будви и осталим градовима у Приморју ради тражења заштите код Италијана.

У свима осталим градовима Црне Горе владао је овога дана мир.

Овога дана задао сам заповест, коју прилажем под 9. и којом су обустављене све војничке мере против побуњеника.

Ђенерал Венел је и даље настојавао да побуњенике растера.

Извршном Народном Одбору издао сам наређење (прилог Н° 10) да се страсти стишавају.

29. децембра

Стање је код Цетиња и у осталим варошима Црне Горе остало без промене.

30. децембра

Француска чета стигла је на Цетиње.

Побуњеници са Буковице, по усменом саопштењу ђенерала Велена, предали су оружје и разишли се кућама.

У свима варошима Црне Горе влада мир.

Телефонска веза са Ријеком васпостављена је, са Котором у раду је.

Два брдска топа, упућена од стране команданта II. југословенског пука, стигла су на Цетиње.

1. јануара 1919. г.

Извршен је на Цетињу свечан погреб 13 погинулих у борби Црногораца, који су били на стражи Извршног Народног Одбора.

2. јануара

Овога дана стигла је на Цетиње американска получета. Васпостављене су све везе и заведен потпун мир и ред.

Без обзира на све ове догађаје побуњеници, и ако су принуђени на капитулацију, нису могли добити утисак да су побеђени. Они још и сад верују да су њихове захтеве сазнали савезници, а нарочито Италијани, и у томе виде свој успех.

За све ово време има на страни Извршног Народног Одбора укупно ових губитака:

Из које је јединице	Погинулих и од рана умрлих	Рањених	Свега	Примедба
Из делова II. југосл. пука	–	4	4	
Из добровољачких трупа црногорских	16	56	72	
Цивилна лица	–	3	3	међу овима једна жена
Свега:	16	63	79	

Списак погинулих и од рана умрлих официра прилаже се под 11. Списак рањених официра под 12.

И с једне и с друге стране борба је била огорчена и жучна. Међу погинулим и рањеним већи је број омладинаца, који су просто, што се каже, летели у борбу, не водећи рачуна о својој личности и заклону. У борбу и на јуриш ишло се песмом, што се могло видети и чути са места где је био штаб Јадранских Трупа.

С ове стране сви су вршили своју дужност у борби безпрекорно; омладинци са Цетиња и из Подгорице однели су рекорд у пожртвовању и јунаштву. Да није ово један жалостан догађај, који се десио, ја бих требао све официре како наше тако и црногорске, који су учествовали у овим догађајима, да предложим за највећа одликовања.

Тачни губици на страни побуњеника остали су до данас непознати, али знатно премашују губитке ове стране.

После изложених догађаја стање у Црној Гори представља се оваким:

1. – Незадовољство са Србијом – опште, јер су разочаране све наде: и политичке и економске;

2. – Извршни Народни Одбор погрешно схвата ситуацију и не показује довољно такта за управу овом покрајином. Због тога нема ни ауторитета, нити власти, које он поставља, имају какав значај. Он нема ни средстава за административну радњу ни способности да заведе и организује ред. Против њега устају чак и огорчени противници старог режима.

Безусловно је потребно:

1. – да се административне, судске и војне власти најхитније саобразе сличним властима у осталом делу Србије и да се избор чиновника еманципује од утицаја ма кога Црногорца, јер партијски, локални, племенски и лични обзири у Црној Гори ометају сваки рад;

2. – да се најхитније изради буџет за финансирање у овим крајевима и да се обезбеди: уредно издавање плате чиновницима, довоз робе на црногорска тржишта, и помоћ народу у храни и оделу;

3. – да се бар активни црногорски официри одмах употребе на службу по српским командама ван Црне Горе, јер овде и официри воде партијску политику.

Ако се ово најхитније не уради и ако се остави овај досадањи провизоријум, који не задовољава апсолутно никога, идеја о уједињењу са Србијом доћи ће несумњиво у питање.

5. јануара 1919. г.
Цетиње

Командант, ђенерал
Драг. Милутиновић

АСАНУ, 11443/2

XV
СПИСАК СТРАДАЛИХ ОФИЦИРА ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ

С П И С А К

погинулих и од рана умрлих црногорских официра у борби 24, и 25-XII-1918. г. на положајима око Цетиња

Редни број	Чин	Име и презиме	Одакле је			Када је погинуо	Примедба
			Село	Срез	Округ		
1.	Пешад. капетан стојеће војске	Радоица Дамјановић	Вражегрмци	Никшићска	Никшићска	24-XII-1918.	
2.	Пешад. п-поруч. народне војске	Бошко Кажић	Градац	Ријечки	Цетињски	24-XII-1918.	+)4/1.1919. г. подлегао ранама.

К. Обр. 875
5. јануара 1919. г.
Цетиње

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/2

XVI
СПИСАК РАЊЕНИХ ЦРНОГОРСКИХ ОФИЦИРА

С П И С А К

црногорских официра рањених у борбама 24-XII до 27-XII-1918. г. на положајима око Цетиња

Редни број	Чин	Име и презиме	Одакле је			Када је рањен	Примедба
			Село	Срез	Округ		
1.	Пешад. капетан стојеће војске	Ђуро Б. Вукотић	Чево	Чевски	Цетињски	27-XII-1918.	
2.	Пешад. п-поруч. стајаће војске	Радоје П. Ћетковић	Брдо	Ријечки		24-XII-1918.	
3.	Пешад. п-поруч. народне војске	Ђуро Ф. Ковачевић	Градац			24-XII-1918	
4.	Пешад. п.поруч. народне војске	Радоје Премонић	Пјешивца	Никшић	Никшић	24-XII-1918	

К. ОБрoју 825
5. јануара 1919. г.
Цетиње

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с/р.

АСАНУ, 11443/2

XVII
ИЗВОД ИЗ ДНЕВНИКА АЛЕКСЕ СИМИЋА

Пошт. госп. Генерале,

На Вашу молбу дајем Вам препис из мога дневника од 23. XII. 1918 год. Не знам да ли ћете у њему наћи чега што ће Вас интересовати, или да ли ће то бити довољно опширно. Али, ја сам Вам преписао оно што сам забележио. Молим Вас да се тиме задовољите.

28/X.1934.
Београд

Поштује Вас
Инг. Алекса Симић

Из мог дневника:

23. XII. 1918. г. (по старом)

Пред зору дежурам. Око 5 час. у јутру долазе код мене два црногорска официра, са побуњеничке стране, – кап. Драшковић и поруч. Грујичић. Хоће да оду до нашег генерала и до војводе Стеве Вукотића да би им однели своје захтеве. Ја их изведем нашем команданту а са њиме идемо сви заједно генералу. Генерал нас дочека мало раскомоћен, врло љубазно и кап. Ђуро Драшковић предаде му исписане захтеве па, пошто на исте не доби никакав одговор, замоли да му се одговор пошаље најдаље до 9 час. пре подне. Од генерала одлазимо и идемо војводи Стеви, па и њему предајемо исте захтеве. Шта је у њима било непознато ми је, али из разговора са кап. Драшковићем разумео сам да су то били њихови „минимални“ захтеви, како он рече. Рече ми да траже да побуњеници оружани уђу у Цетиње где би успоставили своје власти и друго, што ми не хтеде ближе рећи. Доста је и оволико, остало би се само по себи развијало: туча, освета, пљачка и т. д. Од војводе Стеве враћамо се натраг и пошто је било веч 8½ час. ја им рекох да је искључено да одговор могу добити до 9 час. али да се надам да ће он, одговор, бити готов до подне. Испратисмо их до границе а ја и кап. Николајевић одемо натраг код генерала да му саопштимо њихову поруку за одговор (т.). да буде до 9 час.). Том приликом ми генерал рече да му је с једне стране достављено да ја наговарам војнике да не пуцају у Црногорце. Опомиње ме и предочава ми последице. Презриво се насмејах и рекох му да је ова опомена неоправдана. Том приликом ми рече да је одговор спремио и показује ми га. Видим да хоће да ме увери да он од сваке стране чини све да се сукоб реши мирним путем и да он лично, хоће да побуњеницима изађе колико ми је могуће на сусрет, али да они неће. Рече ми да ће овај одговор однети капетан из штаба Јадранских трупа а мени рече да и ја идем са њиме. Седамо у ауто и одлазимо. Предајемо одговор, који у ствари и није одговор већ рапорт команданту II армије (Сарајево) са прилогом побуњеничких захтева, у коме се Команданту армије подноси извештај о догађајима на Цетињу и траже упуства. Командант се извештава да ће се, док не дођу упуства, од стране ком. Јадр. трупа бранити са војском улазак оружаној маси у Цетиње. Од побуњеника је наш генерал захтевао да се овај рапорт однесе и преда команданту II. Југосл. пука у Котор. У одговору упућеном побуњеницима командант каже да их у град не може пустити док не сачека одговор команданта II армије.

Побуњеници су примили и овај одговор упућен њима и рапорт за команданта II армије и рекоше нам да ће се договорити: хоће ли га испослати али неће, ако неће они ће га вратити.

Ми се вратисмо. Ја одох у своју чету.

Не потраје дуго мене позваше два њихова (побуњеничка) официра. Ја одох до стражарске границе и они ми рекоше да сердар Јанко Вукотић, који је у њиховим рукама, хоће да од своје стране учини нешто што би овај спор решило мирним путем. Он зове свога брата Стеву на договор, да се састану између стражара а по договору опет да се сваки врати на своју страну. Пошто сам са њима још мало дискутовао о самом начину састајања ја сам се вратио а њима претходно рекох да ћу о свему известити нашег генерала што одмах и учиних. Генерал одмах посла мене са аутомобилом да нађем војводу Стеву и да му ово саопштим, што ја и учиних. Војвода се прво споразумеде са Марком Даковићем „да се ништа не попушта", узе са собом још два цивилна лица, која ја нисам познавао, седосмо у ауто и одосмо. Од наших војника ја узех још два-три војника, добро их наоружах и снабдех бомбама, рекох им да по цену живота морају бранити војводу и одосмо испред стражарског низа. Ту их оставих а ја одох у Бајице да позовем сердар Јанка Вукотића. Затекох Сердара где седи леђима окренут вратима и на радном ониском столу код прозора нешто пише. Мало причеках док се он не окрете, поздрави се са мном и рече ми да баш сада пише писмо за генерала. Рече ми за шта нас је звао и запита ме ко сам, одакле сам и т. д. Поче да јадикује што се сукоб оволико заоштрио и што ће се пролити братска крв. Сузе су му текле из очију приликом ове јадованке. Замоли и мене да кажем све то генералу. Преклиње га свим што му је најмилије да се отресе свих утицаја, да никог не слуша, већ да спречи братско крвопролиће. Каже: „он то може". Предлаже (сердар Јанко) да се побуњеници пусте да уђу у варош, наша војска да се повуче у једну половину вароши а са њоме народна гарда и жандармерија (црногорска), побуњеници да уђу у слободни део вароши и да успоставе своје власти. Ништа нисам одговорио већ само то да ћу све верно рећи своме генералу.

За време говора, који ме је гануо, стекао сам убеђење да имам посла са човеком који уме веома вешто да глуми.

Изађосмо заједно из собе и одосмо на међу где нас је чекао војвода. Једна руља наоружаних Црногораца одевених разнолико, али наоружаних тако исто, пратила нас је. Дођосмо до места где нас је чекао војвода Стева са нашим људима. Поздравивши се и сердар Јанко поче опет плачевним гласом и сузама у очима да га преклиње

да спречи проливање братске крви. Иза сердар Јанка постројили се Црногорци (наоружани), који су дошли као његова заштита, иза војводе Стеве опет Црногорци, који су се за ово време прикупили са ове стране и моји војници. Ја сам био између њих, са стране. Док је сердар наговарао војводу да попусти и да пусти побуњенике, да уђу у варош, војвода је мирно, гледајући испод ока слушао. Кад је сердар Јанко завршио своје преклињање отпоче војвода одлучним гласом: „Слушај, брате Јанко, ти врло добро знаш ко је и шта је била наша кућа, ти знаш, Јанко, да смо ми у нашу кућу дочекивали нашу (заборавих шта), ти знаш Јанко...“ и поче да му набраја важније моменте из новије црногорске историје. О резултатима тог Ти знаш Јанко да смо пет стотина година жудели да се ујединимо са браћом из Србије и данас када смо то дочекали нађу се људи који то неће и који хоће да пролију братску крв само да то спрече. Е, слушај Јанко, е, пре ћу погунути на прагу своје куће но што ћу дозволити да ова фукара уђе у Цетиње.“ Ту, војвода Стево показа својим штапом, који је држао у руци, на гомилу Црногораца која је стајала иза сердар Јанка. Док је ово говорио војвода је био јако узбуђен, почео је полако бирајући речи. Видело се да је одговор био спремио. Али у току свога говора падао је у узбуђење, зацрвенео се, махао је рукама и претио је прстом сердар Јанковој. При помену речи „фукара“ гракнуше Црногорци, који су стајали иза сердара: „Пази шта говориш, немој да вређаш и т.д.“ Сви се машише за оружје. Пратња војводина учини то исто. Уплаших се да се не створи сукоб и једва умирисмо раздражену пратњу сердар Јанкову.

До резултата није дошло. Растурисмо се. Сваки оде на своју страну одакле је и дошао. Понесмо собом писмо сердар Јанково за генерала и дођосмо у Цетиње.

У вече два наша официра одлазе у побуњенички логор и саопштавају да генерал пристаје да смени све наше власти у Цетињу, изузев Извршног одбора, који не може, јер не потпада под његову власт, али да оружаној маси не може дозволити улазак у Цетиње. И ово остаде без дејства. Сутра ће неминовно доћи до борбе, јер је Бадњи дан и Црногорци доводе ову борбу у везу са истребљењем потурица над кнезом Данилом.

Ми смо на опрези.

Из мога дневника 28/X. 1924
Инг. Ал. Симић

АСАНУ, 11443/6

XVIII
СЕЋАЊЕ ЈАГОША ДРАШКОВИЋА НА ДЕШАВАЊА У ЦРНОЈ ГОРИ ДЕЦЕМБРА 1918.

Поштовани Господине Ђенерале,

Извините што Вам нисам раније одговорио на Ваше цењено писмо. Разлог лежи у томе што сам био загубио оригинално писмо које ми је писао г. Јован Пламенац, те сам сматрао, да док га не пронађем не могу дати оно што Вам стварно потребује, а поред тога био сам и заузет и извесним својим пословима, који ми нису дозвољавали да догађај опширно опишем. Ну ја мислим да ни до сада није доцкан да Вам дам оне податке, који су мени познати.

9 децембра 1918 године одредили сте ме да примим дужност команданта места у Вир Пазару, где се је налазио свега један наш вод од 25 људи из јуришне чете 2 југословенског пука. Од савезничких трупа налазио се тамо један батаљон италијанске војске, један вод француске и један вод енглеске војске.

Чим сам дошао у Вир Пазар приметио сам да се шири пропаганда међу народом Црмнице у корист пок. Краља Николе и изгледало ми је да главни конци те пропаганде воде у Талијанску команду а говорило се нешто и о Јовану Пламенцу. И већ 18 децембра чуо сам приватно да је Пламенац побегао са Цетиња. Обратио сам се Команди Јадранских трупа и упитао колико је то тачно. Начелник штаба г. мајор Бора Николић одговорио ми је да је Пламенац доиста побегао и кад сам ја скренуо пажњу да је он родом из Црмнице и да је највероватније да ће он доћи у своје родно место те да ту подигне буну у народу. Господин Николић ми је препоручио да Пламенца ухватим по сваку цену само ако се појави у Црмници. Рекао сам да ће то бити немогуће урадити са 25 војника са колико сам онда располагао.

Већ 20 децембра јављено ми је да је Пламенац дошао у село Годиње, које је удаљено за један сат југо-источно од Вир Пазара и да је око себе прикупио око 70–80 наоружаних људи. Одмах сам пошао у правцу села Годиња са 15 војника и 10 жандарма-мештана; дошао сам у додир са Пламенцом и препоручио му да пусти своје људе кућама а он да слободно иде на Цетиње па нека тамо каже шта има о начину уједињења. Он је у почетку одбијао да да пристанак, али најзад рече свакако не у искреној намери: „Ако ми г. ђенерал Милутиновић загарантује писмено преко Вас (тј. мене) да нећу бити затворен и гоњен, ја ћу распустити своје људе кућама и препоручити им да се уздрже од сваког поступка, који би ишао на то да изазове неред у народу.“

Рекао сам му да ја са Вама могу говорити једино телефоном и да само на основу тога телефонског разговора могу њему дати писмену обавезу у име Ваше. Он ми је скренуо пажњу, да су његови људи можда већ прекинули телефонску линију. Ипак смо се споразумели да ја са Вама говорим телефоном и да њему после дадем писмену обавезу а он да ме дотле чека у селу Годиње. Вратио сам се у Вир Пазар, добио телефонску везу са командантом Јадранских трупа и говорио о горе изложеном са начелником штаба г. Б. Николићем. Он ми је пошто је Вас претходно питао, преко телефона рекао, да могу у име Ваше Пламенцу дати писмену обавезу по којој би њему био загарантован слободан повратак на Цетиње и било би загарантовано да он и његови људи неће бити гоњени.

Ноћу између 20 и 21 децембра ја сам се вратио понова у село Годиње мислећи да ће ме Пламенац тамо по датој речи и сачекати; али он није одржао реч и на основу тога ја сам одмах закључио да он даје обећања само да добије у времену. Одмах сам се вратио у Вир Пазар и нашао окупљено око 100 омладинаца готових за борбу, ма да су били рђаво наоружани.

Сутрадан ујутру 21 децембра Пламенац се почео приближавати Вир Пазару са својим присталицама којих је било око 400 људи а можда и више. Ја, опет, био сам прикупио око 350 људи који су се били решили да се са Пламенцом и његовим присталицама боре ако овај покуша да уђе у Вир Пазар и да збаци власти које је био поставио Извршни Народни одбор. У току дана овај је број порастао, док је код Пламенца остао непромењен, али њему то није сметало да се примиче Вир Пазару све више и више смерајући да ухвати везу са Талијанима и да од њих добије оружје и муницију. Ја сам му ту његову намеру осујетио тиме што сам поставио своје престраже између његових људи и Италијана, услед чега се је у наступању задржао негде око два часа после подне. Поручио је да би хтео да разговара самном, али ја нисам хтео код њега отићи, зато што ме је већ прве ноћи био преварио, него сам послао једног старијег Црмничанина – Станка Ђуровића, који ми је донео од њега поруку да би хтео ипак да се састане самном и да му ја дадем оно писмо у име Ваше, у коме бих му загарантовао да му се неће ништа десити ако дође на Цетиње и да његови људи неће бити никако гоњени. Додао је даље да жели да самном дође Д-р Блажо Лекић, који је био посланик у Великој народној скупштити у Подгорици и вођа Црмничке омладине. Ја сам у Вир Пазару написао писмо у коме сам у име Ваше доиста дао Пламенцу гаранцију да неће бити гоњен а исто тако да неће бити гоњени његови људи, само ако он оде на Цетиње и ако распусти своје људе да иду кућама и да им још препоручи да се држе мирно.

То тако написано писмо ја сам однео собом и отишао са Д-Лекићем и Станком Ђуровћем у логор Пламенчев, предао му писмо од њега а од њега добио друго, којим се је обавезао, а које у препису гласи:

„Примио сам упућено ми писмо од господина Драшковића, а издато ми по налогу господина ђенерала Милутиновића – команданта Јадранских трупа, којег акцептирам и у погледу одржања реда и мира са стране мојих људи, које отпуштам кући препоручивши им да неби ништа учинили што би могло доћи до нереда и проливања крви.

Код Вира J. С. Пламенац, с. р.“
21-XII-1918

На овако попуштање Пламенац је био у Црмници принуђен том околношћу што није могао са сигурношћу рачунати у своју победу, а ако и заподене борбу, и како сам касније сазнао, он је својим присталицама из Катунске и Ријечке нахије био обећао да ће у Вир Пазар ући одмах, и да ће са Црмничанима доћи да помогне Катуњанима и Ријечанима те да заједнички заузму прво Ријеку Црнојевића а затим Цетиње и то да се све сврши најдаље до 23 децембра. Он је увидео да је то немогуће и разуме се да је сматрао за корисније, да се бар са неколико својих људи из Црмнице појави код Цетиња међу своје присталице, па да ту борбу заподене и реши је у своју корист. Вир Пазар и Ријека пали би сами по себе, чим би Цетиње пало, тако је он рачунао.

Зато је Пламенац 21 децембра 1918 године увече пристао да распусти своје људе а он да сам иде на Цетиње како и куда он сам зна. Понудио сам му на његову примедбу, да га успут могу убити или затворити да га ја лично пратим са мојим људима све до Цетиња, но он је одбио, говорећи да би то изгледало да га ја спроводим.

Ноћу између 21 и 22 децембра његови су се људи разишли сем једно шесдесет, са којим је он отишао у село Бољевиће да се одмори код своје куће на Цетиње.

Ја сам био на опрези целу ноћ између 21 и 22 децембра, и сутрадан цео 22 децембра. Никога од омладине нисам пустио да иде кући, већ сам искористио прилику да их још боље организујем и припремим за борбу ако Пламенац покуша да превари, као што је учинио први пут у Годињу, и као што је то њему иначе својствено.

Пре него што је Пламенац побегао са Цетиња негде око 16 децембра г. Андрија Радовић прошао је за Скадар преко Вир Пазара

у друштву са г. Алексом Мартиновићем, где је имао да сврши неку мисију код Француског ђенерала-команданта савезничких снага у Скадру.

22 децембра г. Радовић се је вратио из Скадра, а није одмах продужио пут за Цетиње, јер је веза била прекинута, већ је остао у Вир-Пазару. Са њим је био један капетан или енглески или амерички који је као изасланик био дошао да се обавести тачно о стању у Црној Гори. Радовић је остао 22 децембра на Вир-Пазару и том приликом одржао Црмничанима један говор у коме је изложио своје заслуге и рад на уједињењу Србије и Црне Горе. Нарочито је нагласио како је за тај рад одликован великим страним одликовањима, тако, рекао је он: „Ја данас имам више одликовања, него што их је имао покојни војвода Илија Пламенац." Том приликом претио је Јовану Пламенцу и у току говора нагласио је да дође у Вир Пазар као што је и он дошао, па да каже шта жели и шта хоће.

Најгоре дејство што је могао имати један говор у оваквим и сличним моментима имао је доиста говор г. Радовића и то у два правца. Његово самохвалисање о заслугама за уједињење и упоређивање својих одликовања са онима које је имао покојни војвода Илија Пламенац, један из оне плејаде врсних Црмничана старе Црмнице, створило је врло рђаво расположење баш код оних, који су се били свесрдно загрејали за уједињење и мало је требало да се то тако психолошко стање погорша на штету г. Радовића, па да га Црмничани нападну.

С друге стране Радовићеве претње доспеле су и до самог Јована Пламенца, који се је тада налазио у селу Бољевићима, услед чега је он одмах почео да прикупља поново људе.

Ја сам зато дознао у мрак 22 децембра и одмах сам почео да спремам једну чету од једну стотину педесет људи и пошто сам је спремио са њом сам се кренуо за Бољевиће негде око пола ноћи 23 децембра у намери да Пламенца ухватим или, ако то не могнем да га протерам. Али кад сам стигао у Бољевиће Пламенца није више било у Бољевићима већ будући благовремено обавештен о мојој чети, он је обегао са око 70 људи ка селу Сеоцима и Крњицама, које се налазе на обали Скадарског Језера до саме Скадарске Крајине. Вратио сам се из Бољевића у Вир-Пазар и сутрадан са истом четом у саму зору укрцао сам се у брод који сам од г. Радовића једва добио, а којим је он био дошао из Скадра. Отишао сам из Крњице, тамо нашао Пламенца и одатле га са свим оним људима – њих око 70 – протерао у Скадарску Крајину, пошто га је немогуће било ухватити. Из Крајине се више није ни вратио већ је са оним својим људима отишао на Бадњи дан преко Бојане ка Талијанима.

Да се је Пламенац вратио на Цетиње, било сам, било да сам га ја допратио, вероватно је да би се и код Цетиња ствар свршила онако како се свршила код Вир-Пазара. На име он би увидео и код Цетиња, као што је видео и код Вир-Пазара да се побуном не може успети и вероватно је да би обзиром на околност да лично није баш тако храбар, рекао Катуњанима оно исто што је рекао Црмничанима и да би га они послушали, пошто им је био духовни вођа и неби онако лудо напали и изгинули на Бадњи дан.

Треба имати на уму да се је Пламенац очекивао код Цетиња читава четири дана и тек када су Катуњани изгубили сваку наду да ће им доћи у помоћ напали су на Цетиње на сам Бадњи дан.

Карактеристично је забележити последње речи које је при умирању изговорио један од главних вођа Катунских побуњеника капетан Ђуро Драшковић, који је у борби код Цетиња био тешко рањен. Те речи према исказу присутних у моменту његове смрти, гласе: „Пламенче, Пламенче кућа ти се ископала што ме издаде." Ово је једна тешка клетва код Црногораца а и карактеристична је за улогу Пламенчеву у побуни.

Овде сам у кратким потезима описао цео догађај, а у колико су у излагању догађаја уплетена и моја лична опажања, и процењивања ситуација и самих догађаја, Ви ће те и сами увидети господине ђенерале, и мислим, да Вам они могу послужити ради бољег објашњења свега онога што се је одиграло почетком треће десетине месеца децембра 1928 године не само око Цетиња и Вир-Пазара, већ и у целој Црној Гори. Морам нагласити да су моја опажања и процењивања заснована само на основу оних факата, који су мени познати до сада, али ако би се касније дошло до факата мени сада непознатих, разуме се да бих ја ова своја просуђивања морао тим новим факторима саобразити.

Примите Господине ђенерале,
и овом приликом моје поштовање

9. јуна 1925 год.
у Београду

Јагош Р. Драшковић с. р.
докторанд права.

АСАНУ, 11441/1, Прилог I

XIX
СЕЋАЊА ГЕНЕРАЛА ДРАГУТИНА МИЛУТИНОВИЋА[30] О ДОГАЂАЈИМА У ЦРНОЈ ГОРИ ЗА ВРЕМЕ КОМАНДОВАЊА СКАДАРСКИМ А ЗАТИМ И ЈАДРАНСКИМ ТРУПАМА ОД 10 ОКТОБРА 1918 ГОД. ДО 1 МАРТА 1919 ГОДИНЕ

ПРИПРЕМНЕ РАДЊЕ

Моје одређивање за Команданта Скадарских и Јадранских трупа и за Делегата Краљевске Владе.

Пре стварања Команде Скадарских трупа обавештен сам, да је Никола Пашић као Претседник Владе још у марту 1917 године авизирао Врховној Команди да се опреми експедиција за Црну Гору и Сев. Албанију од Црногораца и Арнаута, па да се за време офанзиве која је претстојала, упуте у Црну Гору. На ово му је Начелник штаба Врховне Команде, тада генерал Петар Бојовић одговорио, да ће се за ту сврху употребити читаве јединице оперативне војске, и да нема потребе за стварање каквог нарочитог одреда од Црногораца и Арнаута.

Пред офанзиву 1918. године смењен је Начелник штаба Врховне Команде генерал Петар Бојовић а на његово место постављен је популарни војвода Живојин Мишић. Питање о експедицији за Црну Гору и север. Албанију остало је на мртвој тачки. Припреме никакве није ни било, а како се чини са овим питањем није ни био упознат нови Н. Ш. В. К. приликом примања дужности.

Стога, када је Врховна команда у Скопљу почетком октобра 1918 године понудила команду над Скадарским трупама за рад у Црној Гори генералу Милошу Васићу, овај није хтео ни да чује зато, што ништа није било припремљено за ту експедицију, и што му се није имало ништа ни дати, јер је био упућен само на некакав огроман плен, који га тобож чека у Пећи.

После генерала Милоша Васића мени то место понуде. У то време био сам одређен за нарочите послове код Н. Ш. В. К.[31] војводе Ми-

30 Сећања генерала Драгутина Милутиновића на догађаје у Црној Гори објављени су у: А. Животић, Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића, *Војноисторијски гласник*, посебно издање „Први светски рат – 100 година касније“, Београд 2019, 303–343.

31 Начелник Штаба Врховне команде.

шића. И сам сам увидео оправданост одбијања Генерала Васића за ту команду која је имала тек да се формира на врат на нос, и то у Пећи, од нечега што треба тамо да постоји, па даље да се кретем на правцу беспутне северне Албаније (ка Скадру) и Црне Горе, са слабим или шта више и никаквим средствима за везу, исхрану, борбу и т.д.

Пошто сам већ био пуковник у осмој години ефективне службе, а на наваљивање војводе Мишића и Регента Александра, у овој крајњој и последњој фази рата, ја сам се примио команде, са захтевом да ми се бар одреди за начелника штаба пешадиски мајор Бор. А. Николић, а за остало особље обећано ми је да ће ми се испослати од разних јединица и команада и то у Пећи, где сам треба да формирам односно импровизирам штаб.

Пред одлазак за Пећ, 8. октобра[32] пред подне у Идадији (бивша турска гимназија) прими ме регент Александар и рече ми ово: „Вама је осигуран чин генерални, јер сте то и раније заслужили. При раду у Црној Гори немојте бити мека срца. Краљу Николи треба забранити долазак у Црну Гору по сваку цену, па ма употребили и крајна средства.“ Још ми је напоменуто да гледам да ми заузмемо Скадар пре Талијана, па да га не пуштамо из наших руку. Међутим у Пећи 14 октобра добијем шифровано наређење из Врховне Команде, да не идем у Скадар, јер ће тамо бити француске, енглеске и талијанске трупе. У истом наређењу промењен је назив мојих трупа, које се сада зову „Јадранске“. Правац кретања им је Подгорица-Цетиње-Котор. Како се ја налазим још у Пећи, где сам остао све до 19 октобра формирајући како тако штаб, а потпуковник Гргур Ристић са II Југословенским пуком и брдском батеријом (4 топа) упутио се већ за заузимање Скадра 11 октобра изјутра, и како нисам с њим имао никакве везе то моје наређење да не иде на Скадар није му ни стигло на време, и он је већ у дводневној борби 17 и 18 октобра заузео Скадар, у који су Талијани ушли после нас без борбе на читава три дана доцније. Трофеји у борбама око Скадра били су 500 заробљених аустр. војника, 17 митраљеза и две брдске хаубице са малим бројем бојеве муниције, нешто јаче од 1000 зрна, известан број заробљених аустриских војника-југословена узео је ком. пука у појачање свога пука, а остало отпустио кућама, јер их нисмо имали ни где држати, нити пак хранити.

После Регента Александра јавио сам се Начелнику штаба Врховне Команде војводи Мишићу, па како га је Бог дао оптимисту, он ми рече: „Ето ти сада рада, па у Пећи, од свега заплењеног формирај штаб и остало. То теби неће бити тешко, јер ти та питања око формирања знаш, пошто си био професор Организације и Администрације.“

32 Датуми су по старом календару.

Замолио сам војводу Мишића да ми да наређење у копији о новоформираним трупама да га успут покажем команданту II Армије који је у Приштини, да би ми дао бар мајора Борисава А. Николића, који је негде у његовим трупама, те да могу макар с ким отпочети посао у Пећи. Поред овог наређења даде ми војвода Мишић и један аутомобил из Врховне команде и нареди ми да се 9 октобра кренем за Пећ. И тако кренух 9 октобра у 4 часа у јутру аутомобилом из Скопља преко Качаника и Феризовића[33] па у 1 час по подне стигох у Приштину где се налазио Командант II армије војвода Степан Степановић и његов штаб. Како је у то време војвода по ручку спавао, то га његови помоћници: начелник штаба Ђенералштабни пуковник Милан Ж. Миловановић и помоћник Ђенералштабни потпуковник Милутин Недић нису смели будити. Да не бих задоцнио за Митровицу, где је био штаб дивизије пуковника Ђуре Докића, у чијем је саставу мајор Бор. А. Николић, а који се штаб рано изјура 10 октобра креће за север ка Рашкој, то по њиховом савету, да не чекам буђење војводе Степе Степановића, пожурим за Митровицу, стим да се по доласку јавим телефоном, па ће војвода наредити даље шта треба. На моје велико изненађење пуковник Милан Ж. Миловановић јави ми телефоном, да ми војвода не може дати мајора Бор. А. Николића, јер он још није добио наређење из Врховне Команде, мада сам то наређење лично показао његовим помоћницима. Испричам све ово пуковнику Ђури Докићу. Увиђавни Докић даде ми мајора Бор. А. Николића, но с молбом да о томе никоме не говорим, додав да се и иначе мајор Бор. А. Николић нешто споречкао са својим командантом бригаде пуковником Миланом Недићем.

И тако готово на силу узех мајора Бор. А. Николића и с њиме 10. октобра по подне стигох аутомобилом у Пећ, и од 10. октобра 1918 године отпочех рад као командант Скадарских трупа.

Тек доцније у Подгорици стиже ми извештај из II Армије војводе С. Степановића да ми се упућује начелник штаба мајор Бор. Николић, кога сам ја још 10 октобра узео захваљујући пуковнику Ђури Докићу.

11 октобра упућен је потпуковник Ђргур Ристић са II југословенским пуком и једном брдском батеријом (4 топа) из Пећи за Скадар, а он се и иначе већ беше припремио за покрет ка Скадру. Успут за Скадар потпуковник Ристић из села Белухе упути мајора Св. Симовића са једним батаљоном и једним топом преко Чакора у правцу Андријевице у Подгорицу. Симовић уз пут придружи себи и црногорске батаљоне. Ристић пак са путовођом преко Плава и Гусиња са

33 Турски назив за Урошевац.

остала два батаљона, три топа и водом коњице упутио се ка Скадру, који је и заузео 18 октобра, као што је напред споменуто.

У Пећи не нађох ништа од плена што би ми користило за формирање штаба, јер је све било разграбљено много пре мога доласка.

Дакле, као што се види никаква припрема није била извршена за рад у Сев. Албанији (ка Скадру) и Црној Гори. Поред овога била је одређена и мала снага – Јачина снаге била је II југословенски пук (од три батаљона) и једна брдска батерија од 4 топа, вод коњице, даље Коста Пећанац и његови четници, који су се налазили негде око Пећи, као и неке француске трупе, које су требале ући у састав Скадарских трупа, али које су се од Ђаковице одвојиле и отишле својим засебним путем за Скадар, немајући никакве везе, нити пак заједничке акције са Скадарским трупама. После одласка II југословенског пука, упутио сам Косту Пећанца са његовим четницима у правцу преко Чакора, Андријевице ка Подгорици. Пећанац у томе времену беше оболео, али му то ипак ништа није сметало у његовом увек енергичном раду за рад у Црној Гори, па зато сумњам да би се и непријатељ из Црне Горе и С. Албаније могао тако брзо истерати да нашим трупама на наш позив нису пришли у помоћ црногорски батаљони, као и ранији крстарећи (партизански) одреди и, овим се само објашњавају наши брзи успеси у борбама, и то 17 октобра око „Вјетерника", 18 истог месеца око Подгорице и 19 истог месеца око Никшића, као и борбе око Скадра 17 и 18 октобра.

Због тешкоћа око исхране црногорски батаљони су се ускоро морали распустити, а ми сами остати са врло слабим трупама, које су због борбе а и болести (грипа) убрзо биле десетковане.

И са тако слабим трупама морало се и на даље наступати за непријатељем, као и гонити га старајући се да се потера са територије Црне Горе и тежити што пре обали Јадранског мора због исхране, јер тада у Црној Гори као и у Северној Албанији хране није било ни у обилним приликама, а сада још мање, после трогодишњега разорнога рата и то на терену, који непријатељ напушта при повлачењу, и, који том приликом све и уништава.

Ето због таквих прилика ми смо на територији Црне Горе имали остављене врло слабе посаде, и то: у Плаву, Гусињу, Андријевици, Тузи и Колашину (у сваком од ових места по две десетине) а у Бару једну чету од које је вод био у Вир Пазару и Ријеки, а на Цетињу три слабе чете (бораца око 250 војника) и по једна чета у Подгорици и Никшићу (а из ове последње један вод у Данилову Граду). Све остало са брдском батеријом као и са Командантом II југословенског пука потпуковником Гргуром Ристићем, било је у Котору и Боки

Которској због исхране, као и због чувања огромног заплењеног материјала у Котору, приликом нашега заузећа Боке Которске (база за аустриске оперативне јединице у Црној Гори и сев. Албанији). Сав тај разноврсни материјал ускоро су разграбили наши моћни савезници, захваљујући својим јаким транспортним поморским средствима. Довољно је било да ма ко од наших савезника (Талијана, Француза, Енглеза, или Американаца) да само „бон“ па да узме шта му је воља. Они су знатно касније од нас ушли у Боку Которску, а ми смо морали да им дамо, према наређењу Врховне Команде, све што им се свиди па и флоту, која је била у Боки Котроској. Две најсавременије аустриске крстарице „Хелголанд“ и „Новару“, које сам видео у Боки Котроској, заузели су били Французи са једним адмиралом.

ЦРНОГОРСКИ ОДБОРИ И ЊИХОВ РАД

Као што напред споменух, 10 октобра по подне ја стигох са начелником штаба мајором Бор. А. Николићем у Пећ, где затекох потпуковника Ђргура Ристића, који се баш спремао за покрет и који 11 октобра крену за Скадар.

Нас су Црногоци у почетку врло одушевљено дочекивали. Ми смо – команданти унапред оперишући трупе, према наређењу Врховне Команде, постављали у Црној Гори и управне власти од самих Црногораца, који су те дужости и раније вршили, а у неким местима смо одређивали и војне станице. Ове су нас војне станице врло скупо стале, што се доцније показало. Ове власти као и станице постављао је према наређењу Врховне Команде поглавито потпуковник Симовић, који је од села Белуха упућен у Црну Гору.

Команданту Скадарских трупа био је придат и нарочити црногорски одбор, на чијем челу у прво време беше, професор Петар Косовић, који стиже 12 октобра у Пећ. Ускоро дође и професор Светозар Томић, као делегат владе са Крфа, са својом засебном шифром, и он није био потчињен Команди Скадарских трупа, већ је општио самостално и непосредно са Владом, мимо мене као Команданта С. Т.

За попуну мога штаба, као и ради помоћи црногорском одбору, беше ми авизирано да ће ми се упутити око 50 официра и војних чиновника пореклом Црногораца, као и око стотину Црногораца – добровољаца.

Због рђавих путева и никаквих превозних сретстава као и незнања где су распоређени, ови службеници стизаху врло неуредно а и сувише касно, а неки уопште и не дођоше. Па и те што дођоше узе одбор, према наређењу Врховне команде за своје циљеве. Ти циљеви били су агитационе природе (за уједињење са Србијом под

династијом Карађорђевића). Људи беху за тај посао невешти и мало их је ко од Црногораца знао и познавао. Они, као наши српски официри и чиновници беху се отуђили од своје браће у Црној Гори. То беху људи без икаквог ауторитета међу тамошњим Црногорцима. Бар тако се мени тада чинило.

У Пећи сам остао све до 19. октобра, подешавајући рад са одбором и очекујући батаљон потпуковника Владимира Бркића, који треба да дође и остане као посада у Пећи. Овај батаљон стиже 15 октобра са још два брдска топа. Стиже и командант брдског дивизиона, потпуковник Мих. Трифуновић одређен да са дивизионом уђе у састав Јадранских трупа. Овога истога дана у мрак јавише ми се оба потпуковника – Трифуновић и Бркић. Обрадовах се њиховом доласку, а нарочито доласку потпуковника Трифуновића, који са своје три батерије појачава Јадранске трупе али та моја радост не беше дугога века. Потпуковник Трифуновић рапортира ми, да нема товарске стоке, и да су му све мазге поубијане у леђа; ипак наредих да му да из своје коморе, а и из батерије која је делом овде (два топа) а делом у Ђаковици (два топа и која овде остаје,) покупи товарну стоку, и да за три дана од данас буде спреман за покрет у Црну Гору.

Потпуковник Трифуновић после овога мога усменог наређења ништа не предузе, већ ми пише рапорт и најављује, да је сасвим неспособан за покрет даље од Пећи. Позвах га усмено и наредих му, да спреми једну батерију за 18 октобар. Опет најављује, да и то не може. Наредих му категорично да бар један вод спреми по сваку цену. Опет Трифуновић пише рапорте и изјављује да нема коња за покрет. Позват у штаб и укорен да се окане писања и да покуша лично спремити из све три батерије, вод од два топа он одговори да ће наредити командирима батерија, па шта они ураде. 18 октобра опет ми поднесе рапорт у коме тражи од мене за вод брдске батерије 48 коња. Као да сам ја имао депо коња у Пећи. Пошто увидех да се од њега немам чему надати кренух се са начелником штаба 19 октобра за Подгорицу преко Јусуф-Хана, Кућишта, Бјелухе, Чакора у село Велику. Из села Велике у Мурино, а из Мурине 21 октобра стигох у Андријевицу. Октобра 22 у Андријевици стиже ме и Јанко Спасојевић, који је како се после показало имао уза се и 200.000 динара за агитационе циљеве. Кад стиже наређење од Врховне команде да сам и ја Командант Ј. Т. у комисији за потрошњу новца, од новаца не беше ни трага ни гласа. Све је то био раздао међу своје племе (Васојевиће). Ту на једном збору у Андријевици поједини говорници из одбора грдили су и омаловажавали Краља Николу. Један од Црногораца – слушаоца на збору каже да је приметио говорнику Ј. С[34]., да није лепо грдити и

34 Јанко Спасојевић.

омаловажавати Краља, када он већ и није у земљи. „Сви ми Црногорци смо за уједињење са Србијом“ – рече тај из публике.

Пошто сам са мојим штабом ишао иза оперишућих трупа, а у неким местима и са одбором, опазих да овај одбор на чијем су челу били професори Свет. Томић, Петар Косовић, Јанко Спасојевић, Рајичевић и други не ради баш складно свој посао. Он је одмах отпочео опет под фирмом војске мењати већ одређене полициске и административне чиновнике, који су били одређени већ од напред оперишућих команданта, правдајући то тиме, да ми војници не познајемо људе и њихове способности. Тај поступак не беше погодан; смењени као и њихове породице беху огорчени противници и агитатори противу уједињења.

Преко Матешева и Пељевог бријега 25 октобра стигох у Подгорицу. Одавде из Подгорице одбор се обрати Краљевској Влади, тражећи још милион динара.

Одбор расписа и изборе за Велику народну скупштину и одреди место за састанак скупштине у Подгорици. И мене Одбор о овоме извести. Нагласих одбору да је требало одредити место за скупштину где је и раније бивало а то је Цетиње, јер то је средиште. Одбор ми се правдаше, да неће да иде стопама Краља Николе, и да им је Цетиње мрско, али како ми се чини Одбор није имао довољно присталица међу Катуњанима, Цетињанима, Црмничанима, Ријечанима и другима.

Сакупљена скупштина 10 новембра 1918 године у Подгорици била је поглавито састављена од младих људи, као и оних, који су припадали Клубашкој странци, са незнатним бројем Праваше странке; о овоме одмах извести Врховну команду и Министра Војног. Велика народна скупштина је врло брзо свршила свој посао, већ у уторак 13 новембра. У резолуцији Велика народна скупштина детронира Краља Николу и његову династију, а династију Карађорђевића проглашава за владајућу, као и уједињење са Србијом. Конфисковаше затим и краљево имање на Цетињу.

Сутрадан 14 новембра 1918 било је свечано благодарење у цркви Подгоричкој поводом уједињења, на коме сам и ја био присуствовао. Том приликом испаљен је из две заплењене хаубице у Скадру које је овде довукао потпуковник Гргур Ристић 101 бојеви метак (разорне гранате), јер друге муниције за ту сврху нисмо имали. Остаде ми још око 1000 бојевих хаубичких зрна који ми се нађоше у добри час приликом побуне на Бадњи дан и Божић 1918 године и њих тамо на Цетињу употребих на велику жалост и срамоту нашу за гађање у месо, а не у брдо као овде у Подгорици.

Одбор се и на даље задуживаше и скупштинарима одредише дневницу 80 и 120 круна (круне су тада имале вредност динара), ма да су режије за време владе Краља Николе имали по 10 круна дневно.

Из средине Велике народне скупштине био је изабран и „Народни извршни одбор“ од пет чланова са седиштем и на даље у Подгорици. Чланови „Народног извршног одбора“ су ова лица: војвода Стеван Вукотић (брат по оцу Краљици Милени), адвокат и вођа омладинаца Марко Даковић, Ристо Јојић, Спасоје Пилетић и Лазар Дамјановић. Они су били делегирани од стране Велике народне скупштине за управљање Црном Гором као и за даље интегрално спровођење уједињења са Србијом. Од свих чланова Народног извршног одбора најутицајнији беше Марко Даковић, који за срећу опште ствари пред саму скупштину стиже из интернирања. Он беше вођа целокупне црногорске омладине. Војвода Стеван Вукотић био је типичан Црногорац, врло карактеран, и човек од речи. Прави џентлмен. Па и остали чланови беху људи врло угледни, популарни, честити и одушевљени за уједињење са Србијом.

Овде у Подгорици обрати ми се са поверљивим питањем Ј. Спасојевић како би било да ја испратим четничког војводу Косту Пећанца, са његовим људима у Бар или Улцињ, па да он сврши са Краљем Николом, ако овај покуша да се искрца на територију Црне Горе. Даде ми миг да и Пећанац на то пристаје. Ја ово мишљење Ј. Спасојевића нисам делио. Рекох да ћу ја сам отићи у сусрет Краљу Николи, ако се ма где искрца, пошто најпре известим претпостављене и тражим наређење за поступак.

Али, ипак бојећи се, да црногорски одбор нешто не покуша са Пећанцем на своју руку ја овога последњега отпремим у Београд из Подгорице са писмом за војводу Ж. Мишића обавештавајући и молећи га да ми Косту Пећанца више не враћа. Тако је и било. Пећанца ми више не послаше у Црну Гору.

Од 25 октобра /дан доласка у Подгорицу/ па све до 1 децембра 1918 године остао сам са штабом у Подгорици, али сам ипак са Ј. Спасојевићем и М. Рајичевићем 31 октобра ишао на Цетиње. Успут у Ријеки Црнојевића свечано ме дочекаше неки од Црногорских капетана и маса света, која у одушевљењу бацаше на мене цвеће. После ручка кренем пут Цетиња; успут нас срете аутомобил послат са Цетиња, а на Цетињу дочека ме на улици владика Др. Гаврило Дожић као и војвода Стеван Вукотић. Мени одредише место за преноћиште у двору наследника Данила, а мојим пратиоцима у хотел Београд, код хотелијерке „Анђе“.

Ту у двору посетио ме је стари и угледни митрополит Митрофан Бан. Одмах сам му вратио посету у Цетињском манастиру, као и Др. Дожићу. На улици Цетиња дочека ме и омладина, на челу које беше млади и симпатични омладинац Гавра Милошевић, који је поздави једним кратким ватреним говором, за који му ја такође кратко одговорих. Говор омладинаца Гавре Милошевића и мој одговор у прилогу су.

У вече овога дана /31 октобра/ општина приреди вечеру у моју част. За вечером поздрави ме митрополит Митрофан Бан, а ја му одговорих једним упоређењем: шта је вредила и какав је леп глас уживала I Српска добровољачка дивизија у Русији, (чији сам ја Командант био) па шта они Црногорци треба сада да ураде, те да плодове победе српског оружја уживамо у заједници, као истинска браћа.

Наново се вратим из Котора преко Цетиња у Подгорицу где и стигнем 3 новембра. У овоме времену, а то је, 5, 6 и 7 новембра. Талијани су из Котора хтели на Цетиње доћи, али их војвода Стеван Вукотић задржа од те намере, према моме наређењу, и Талијани се вратише у Котор. Новембра 9 одох поново на Цетиње и похвалим поступак војводе С. Вукотића, што је вратио Талијане натраг у Котор. 10 новембра вратим се наново у Подгорицу.

После рада Велике народне скупштине остао сам све до 1 децембра у Подгорици, а 1 децембра се са штабом преселих на Цетиње. Са Цетиња све време предлагао сам Народном извршном одбору да и он пређе из Подгорице на Цетиње, те да заједнички будемо и радимо. Одбор је оклевао и није долазио. Напослетку у другој половини децембра одбор је привремено дођао али је ипак хтео да се пошто пото опет врате натраг у Подгорицу. Најзад донето је компромисно решење овако: један члан одбора је у Подгорици (Ристо Јојић) тројица су на Цетињу (Вукотић, Даковић и Дамјановић) а Пилетић је у Котору због питања око исхране гладнога Црногорског становништва. Овако су их и затекли доцније бадњодански и божићни догађаји 1918 године када је управо извршено уједињење, али само крвљу, и то 24, 25 и 26 децембра 1918 године на Цетињу, и у његовој непосредној околини, а не скупштинско као 13 новембра 1918 године у Подгорици.

УЗРОЦИ НЕРЕДА И ПОБУНЕ КОЈИ СУ СЕ ДЕСИЛИ У ЦРНОЈ ГОРИ 24, 25 И 26 ДЕЦЕМБРА 1918 ГОДИНЕ

Било је доста узрока који су изазвали нереде и побуну на Цетињу. Ми ћемо навести неколико главнијих.

Једна од највећих грешака је, што експедиција за Црну Гору није била припремљена како у политичком тако и у војном погледу. Хтело

се нешто импровизацијом, на брзу руку и са погађањем стварати и створити.

Па и сами чланови у црногорском одбору нису се слагали међу собом. Није се знало ко коме заповеда и ко кога треба да слуша. Мирнога и хладнокрвнога Косовића замењује ватрени Св. Томић. У Андријевици ме је стигао трећи по реду, Јанко Спасојевић. Ствара се нека врста тријмуфирата.

Предамном на Цетињу 1 новембра пре подне Св. Томић нападао је Јанка Спасојевића и Милисава Рајичевића. Спасојевић се бранио сузних очију од његовог напада. Дакле Томић је сматрао да је он главни и трудио се да га остали чланови признају за таквог.

Не знам ко је наредио да се утицајни људи из Црне Горе интернирани у Аустрији, при повратку за Црну Гору, задрже неко време у Босни, док се у Црној Гори не заврше избори као и изгласа уједињење и док скупштина не сврши посао. После су ти људи пуштени, што је било такође погрешка (случај са бригадиром Милутином Вучинићем и другима) јер су одмах почели агитовати уз помоћ са стране и уз помоћ присталица Краља Николе против уједињења и против нас Србијанаца, како нас Црногорци зову.

Прађени новац није употребљен како треба. Па и чланови у одбору нису се слагали и новац су трошили и давали већином својим саплеменицима. После Црногорског одбора остаје „Народни извршни одбор“ (Формирањем Народног Извршног одбора после изгласаног уједињења са Србијом 13 новембра 1918 од стране В. Народне Скупштине у Подгорици, функције црногорског Одбора се постепено губе и гасе) да ради и троши. Он не издаје плату свима чиновницима и официрима, већ само онима који положе заклетву Н. И. Одбору и Краљу Петру. Овом се нарочито противе официри, јер су у Н. И. Одбору неки млади и не од гласа људи, како веле незадовољници, изузев Даковића кога у Црној Гори цене како због његове личне вредности, тако и због гласа који је уживала његова породица и његови претци из Грахова (Војвода Антоније Даковић). Заиста Марко Даковић беше човек од идеје и широких концепција. Сви Црногорски официри изављују ми, да ће Краљу Петру положити заклетву и да није такав терет официрске заклетве, како га Н. И. Одбор тражи. Н. И. Одбора заклетва изгледала је на неку врсту поданичке заклетве где је уплетен и део војничке заклетве.

Мењање чиновника које су војне власти поставиле, и постављање рођака, познаника и пријатеља својих, створише од првих опасне незадовољенике, којима се стране помагаху као и новац Краља Николе, како је тада изгледало.

Требало је према моме рапорту одмах у почетку послати наше српске начелнике и секретаре, а не Црногорце, јер ови понамешташе све своје рођаке, а и не беху богзна какве спреме, нити имаху каквог гласа, а поред тога изабрати су једноставно од самих клубаша, и то од врло младих и мало искусних људи.

Формирање мога штаба било је испод критике, на брзу руку и потпуна импровизација. Уз пут узех активног мајора Борисава А. Николића за начелника штаба а све остало имао сам од заплењеног да формирам у Пећи, као и да ми дође Бог те пита од куда, и то зими на земљишту без комуникација и превозних средстава. Све је од остављеног плена у Пећи разграбљено пре мога доласка. Од резервних официра и Црногораца који су ми били упућени узимао их је све Црногорски одбор, према одобрењу Врховне команде. Мој штаб и ако је био у рангу дивизиском није био административни орган II степена, нити је за овај нити за икакав орган проглашаван за све време рада па до укинућа (престанка).

Када се свему овоме дода борба са непријатељем за истеривање из Црне Горе, побуна на Цетињу и у целој Црној Гори као и доцније робуна Арнаута око Плава, Гусиња и Пећи видеће се сва трагичност положаја и посла Команданта Јадранских трупа, који је упућен на Божју вересију, без игде ичега. Командант II армије војвода Степан Степановић организова од мојих трупа у Боки Которској засебну команду потчињену непосредно себи (У другој половини децембра 1918 г. потчињене су Јадранске трупе Команданту II Армије у Сарајеву. До овога потчињавања биле су непосредно под Врх. Командом. Оваквим поступком рад К. Ј. Трупа био је спутан за време побуне на Цетињу, као и позније због ситничарског и неповерљивог духа тадашњега Команд. II Армије, војводе С. Степановића), и тако ја, иако прави и непосредни командант нисам добио два брзометна тражена топа и две чете приликом побуне, 24, 25 и 26 мада сам још 18 децембра 1918 године тражио и мада од 20–27 децембра 1918 године немадох никакву везу ни с киме, (коју су ми побуњеници прекинути још 20 децембра) па ни са својим командантом армије у Сарајеву који се ни мало не узбуњиваше због немања везе самном, и који при том знађаше за напад на мене, па га ни бриге није; он седи и одмара се у Сарајеву – далеко од Цетиња.

Да не беху две заплењене брдске хаубице истина без нишанских справа довучене из Скадра које од силне употребе попрскаше за време борбе са побуњеницима, као и племена одушевљених за уједињење, ко зна како би се уопште свршила сва та пустоловина на Цетињу. Стога све жртве у овим Божићним догађајима 1918 године

требало би да падну на војводу Степана Степановића. Исто тако и све жртве на Чевртнији 24 августа 1914 године пале су на војводу Степановића што се на поновном суђењу ђенералу Владимиру Кондићу и доказало. Да сам био јачи на Цетињу, сумњам да би усташи и „зеленаши" смели и покушати напад на Цетиње, као и да су ми дошле две чете са водом брд. артилерије пре 24 децембра а ово су могли учинити, јер сам их у два маха тражио (18 и 20 децембра)

ПРВИ ЗНАЦИ ДА У ЦРНОЈ ГОРИ НИЈЕ СВЕ ДОБРО И УРЕДУ.

17 децембра били су сви чланови и чланице прирећивачког одбора, који су припремили свечаност за 4 децембар, дан рођења Престолонаследника, позвати на чај код мене у штабу (бивша аустроугарска легација). Овде сам од неких чланова Народног извршног одбора, а и од других сазнао да се спрема, неки покрет, и казали су ми имена неке од господе и то: Јована Пламенца, Ристе Поповића, Јована Поповића и командира Ломпара. Одмах сам наредио ађутанту да им напише писмо у моје име и да им каже да изволе доћи између 11–12 часова пре подне 18 децембра у моју канцеларију ради извесног обавештења. Осим Јове Поповића остала тројица су још тога вечера нађени и потписали су коверте да су примили писма, као шта се из приложених коверата види. 18 децембра добио сам из Бара од капетана I класе Драгутина Живановића (команданта Барске колоне) извештај да су се 17 децембра у 22 часа искрцали Талијани и то један батаљон 137 пука са нешто артилерије (4 брдска и 2 пољска топа) и митраљеза (4) и да је због овога узнемиреност. Под О. Бр. 686 од 18. децембра 1918 године известио сам Команданта II Армије и напоменуо сам, да је ово у вези са припремама које сам открио код присталица бив. Краља Николе и да су вође Јован Пламенац и Риста Поповић, чија је намера да отерају нашу војску, да оборе „Народни Извршни одбор" и да распишу нове изборе. Напад на Цетиње требао је да се изврши 21 децембра.

Сутрадан 18 децембра у 11 часова дошао је на мој позив г. Риста Поповић, бив. министар Краља Николе, који је 1894 године свршио права у Београду. Примио сам га у присуству Начелника Штаба и рекао сам му од прилике ово: (пошто сам га понудио да седне и дао му цигарету).

„Позвао сам Вас да Вам скренем пажњу на ово: Уједињење Црне Горе са Србијом дело је народа, а оно је што се каже 'faitaccompli'. Ми Срби нисмо дошли у Црну Гору да покоримо Црногорски народ и да вршимо револуције, већ смо према наређењу дошли да протерамо непријатеља у чему смо успели уз припомоћ црногорских батаљона."

„До мене долазе гласови, да сте Ви противник овог стања и да свим силама радите да ово пореметите и изазовете неред. За ово имам несумњивих доказа. Напомињем Вам као интелигентном човеку и јавном раднику, да је Ваш такав рад штетан по нашу општу ствар."

„Стога ако пукне магде каква пушка на нашега војника, или против ма кога који је за ово стање, или ако дође и пронесе се макакав барјак или демонстрација, знам да сте Ви једини и главни кривац за ово. У том случају наредићу да се са Вама и Вашом породицом прво сврши."

„Нећу и не дам да буде грађански рат у Црној Гори."

На ово је Р. Поповић одговорио да је он противу тога, што је Црна Гора са Србијом ушла у Југославију, већ је требало да сама уђе. Жалио се да „Народни извршни одбор" тера пизму. Њега не могу да кривим ни за шта, а он ни за кога не одговара, и тражио ми је доказ да он буни народ и т. д. Напоменуо сам му да ми је можда његов политички програм исто тако симпатичан као и програм Марка Даковића, али да сада није време расправљати о томе, даље да се ја не мешам у политичке ствари и да као војник имам Народни Извршни одбор, као и да је за мене ово законита власт. Што се тиче доказа, биће ми први доказ ма какав покрет, и додао сам да сада немам времена нити могу чинити каква ислеђења. Ма какав њихов покрет против овога стања, срешће се са нама као са наоружаном силом.

Риста Поповић је био врло збуњен и једва је нашао врата при излазу.

Одмах после тога уђе ђакон митрополита Митрофона Бана, који ми предаде једно писмо. Отворих га и у њему прочита ово:

„Повјерљиво"

„Ваше Високопреосвештенство, прочуо сам да се у велико ради да се изведе неки преокрет у земљи. Циљ је: ултиматум Србијанцима да напусте Црну Гору, прокламовање независности Црне Горе до овога рата и сазив народне скупштине према уставу, на Цетиње, која ће донијети решење оће ли и под каквим условима ступити Црна Гора у Југославију. – Главне вође покрета су Јован Пламенац војвода Ђуро Петровић и Милутин Вучинић. Већина народа изгледа да је незадовољна са одлуком Подгоричке скупштине, зато што је Црна Гора припојена Србији а није као засебна јединица, ушла у Југословенску заједницу. Како чујем већина народа по свима племенима придобивена је за покрет."

„Почетак акције очекује се ових дана од прилике у идући петак 21 о.м. Одлазак г. Јована Пламенца с Цетиња за Црмницу биће знак

за почетак акције. Покретачи се надају сигурном успеху. Имају неке везе с иностранством преко Скадра. Рачунам да се ствар од Вас држи у тајности, те сам сматрао за дужност да Вам оволико учиним да знате ако што буде, да се знаднете наћи. Све ово о чему Вам пишем казао је повјерљиво Јован Пламенац једноме моме рођаку а своме куму, а овај мени. Пошто сте Ви с Јованом били вазда у добрим одношајима мислим, кад би се Ви са њим лично видјели пре него оде с Цетиња, да ако што има од овога у ствари, да неби од Вас затајио, јер знам да сте Ви вјерно и ревносно служили четрдесет година и више Господару и овој земљи."

„Што се мене лично тиче, ни у шта се не мјешам, већ пазим искључиво своју дужност, пазећи са стране развој догођаја."

„Љуботин 18-XII-1918 год".

Одани Вам
Поп Стево Дрецун с. р.

Ово писмо је било стигло на време. Пошто сам га прочитао, позвао сам командира Петра Ломпара, који је чекао у другој соби, и ако је било подне.

Командир Ломпар бејаше у грађанском оделу; њега нисам ни понудио да седне. Чинио је утисак дрског и пркосног човека. Пошто се школовао у Бугарској, то ми изгледа да је у њега ушла бугарска мржња према Србији, која га није још ни сада напустила; из његовог говора видело се незадовољство према створеном стању. Правдао се од некакве капитулације и питао: ко ће и ко може њега разрешити од заклетве дате Краљу Николи? Тада га мајор Борисав Николић упита: ко је руске официре разрешио заклетве и рече му, да његов Краљ није више то према одлуци Подгоричке скупштине и да самим тиме његова заклетва отпада. Пошто сам и њему поновио приближно онако и оно што и Ристи Поповићу, то је он тражио доказе итд.

Једном речју видело се да су се они договорили шта ће рећи, јер су знали за мој позив. Отпустио сам Ломпара, мислећи да ме чекају Јован Пламенац и Јован Поповић, али њих није било. Пошто је већ било превалило подне, а за ручак су ме чекали официри, отишао сам на ручак, а ађутанту сам наредио да јави Јовану Пламенцу и Ј. Поповићу да ћу по ручку доћи до њих, јер ме је ађутант Милишић, резервни потпоручник, уверавао да је Јован Поповић чешће болестан а он то зна јер у истом дому станују; за Јована Пламенца рече да је можда и он болестан, па да зато није дошао.

По ручку око једног часа по подне, упутих ордонанса Црногорца Божу Лукића да јави Пламенцу да ћу доћи к њему, а сам са начелником штаба мајором Борисавом Николићем и ађутантом Милишићем пођох кући Пламенца. Код куће Пламенца никога не нађох осим његовога синчића и слушкиње. Слушкиња ми рече да је господин изашао у варош, и стога оде да позове госпођу. Шетајући очекивао сам је у парку, који се налазио испред куће Пламенца. Пресретох госпођу и запитах је (пошто се престави ко сам и шта сам) где је господин Пламенац. Она ми одговори да је отишао у варош, и да је једва обукао одело (болела га је рука), да би видео зашто га зовем. Замолих госпођу да му јави да дође до мене данас у 4 часа по подне у канцеларију; напоменух да ће по њега бити горе ако задоцни или у опште не дође. Ни Јован Пламенац, као ни Јов. Поповић тога дана по подне не дођоше к мени па ни доцније их моје очи не виђоше за све време бављења у Црној Гори (до 1 марта 1919 г.).

НЕЗАДОВОЉНИЦИ – ПОБУЊЕНИЦИ ОПСАЂУЈУ ЦЕТИЊЕ

Већ око 20 децембра свуда око Цетиња страже побуњених Црногораца видно опколише сав град Цетиње. Они се постепено спуштаху све ближе Цетињу, стежући обруч око Цетиња и мојих трупа као и око штаба који се налазио у самоме Цетињу (Аустриска легација).

21 децембра отидох око 2 часа по подне са начелником штаба у село Бајице, где је био штаб побуњеника-официра црногорске војске, од којих је најжучније и најватреније говорио командир Ђуро Дрaшковић као и дрски поручник Илија Бећир, којом приликом овај ми последњи рече просто напросто „Или ви Србијанци напоље из Црне Горе или ће крв лећи господине Генерале; другог излаза нема и не може бити.“

При повратку дочекаше ме и наши четници на бајичком путу и беху се већ приближили месту, где беше штаб побуњених официра. Они се бојаху да се није нешто са мном десило, јер се ја подуже задржах у објашњавању са официрима, па ме при повратку мољаху, да нападну на побуњенике, што им ја разуме се, не допустих, надајући се још да ће се све мирно свршити.

Од ових официра одох у правцу Ријеке ка Белведеру, где се такође састадох са вођама противне стране-побуњеницима. И овде ми паде у очи један Црногорац, који беше наш чиновник у војној станици на Цетињу, којом приликом изјави ми своје лично поштовање, али ипак рече да они желе ући у Југославију са својим барјаком и својим владаоцем.

Утисак мој беше овај: и једни и други хоће самостално да уђу у Југославију и да врате Краља Николу. Они стоје под утицајем Краља Николе и Талијана који их у овом помажу. Али било је доста погрешака и од самих Црногораца-претставника власти као и „нашега" Црногорског па донекле и Народног Извршног одобора, противника Краља Николе. Тако, командир Ђуро Драшковић и ови код Белведера рекоше ми да је Црногорску заставу поштедела и Аустрија и да је са нашим доласком скинута са дворца на Цетињу и да ју је неко упрљао и то где је име Краља Николе извезено. Упитам да није то когод од нас извршио. Рекоше ми, да су то Црнгорци извршили. Поред тога официри у Бајицама указаше ми и на самовољу полициске власти у Даниловом граду где су казнили на десет дана затвора једнога младића, што је рекао да је Црногорац, а није казао да је Србин; и код Белведера један од побуњених официра рече ми, да је десет дана затвора кажњен, што је носио медаљу Краља Николе. И за један и други случај не знађах, и обећах им да ћу извидети и осудих овакав поступак власти јавно пред њима, ако је он у истини такав, какав ми га они преставише. Осим овога командир Драшковић код Бајица рече ми да је командир Вукашин Божовић напао њихове стражаре и пуцао на њих ноћу 20/21 децембра.

Изјавих да ми је непознат тај случај, као што збиља и не знађах и да је Вукашин тада био непосредно под командом г. Љубе Гломазића окружног начелника (обласни управитељ). Тада више официра у један глас повика: „Па зар је Гломазић окружни начелник и то он, који не зна ни где смо, ни какве смо бојеве имали ми Црногорци."

ЛИЧНОСТ СЕРДАРА ЈАНКА ВУКОТИЋА

Са сердаром Јанком Вукотићем познавао сам се још од још од 1913 године, када смо заједно са штабовима били код карауле „Пресеке", и то он командант Црногорскога „Дечанскога одреда", а ја командант Тимочке дивизије II позива народне војске. Он мене ословљаваше са „дивизијар" а ја њега са „Сердаре".

22 децембра пре подне, мој ордонас Божа Лукић рече ми да жели код мене генерал Вукотић да уђе. Мислећи на другога Вукотића Ђузу, који беше знатно старији од сердара Јанка, а заузет бригом и радом око ових бунтовних радњи Пламенца и других, ја га одмах не примих (јер тај Ђуза Вукотић увек ми тражаше неку милостињу у виду хлеба новаца итд.).

Случајно изиђох из канцеларије после некога времена и у ходнику у цивилу кањав стоји сердар Јанко Вукотић. Чим га видех, ја се зачудих од куда он тако кањав. Одмах му се оправдах да сам ми-

слио на генерала Ђузу Вукотића и понудих га испред себе да уђе у канцеларију. Упитах га откуда он. Он ми рече да се скоро вратио из интернирања, па чувши за моју невољу, пробио се кроз претстраже побуњеника и довео ми 30 чевљана показав ми их руком кроз стаклена врата, зграде аустриске легације који беху у двоврсном строју на улици, преко пута мога штаба, па заједно самном да погине овде на Цетињу, јер ми смо ратни другови још са Брегалнице. Ово ме јако потресе и узбуди. Захвалих се сердару на овоме патриотском гесту, не знајући и не погађајући прави смер његовога доласка к мени.

Пошто сам га почастио кафом и на његов захтев и вином, ја му предложих да оде до чланова Народног Извршног Одбора те да се с њима поразговара и изложи им мој предлог да њега – сердара Јанка Вукотића упутимо у Бајице главном побуњеничком логору, те да он покуша да их умири и да се призна стање створено Великом Народном Подгоричком скупштином. Он се сложи с тим и одмах оде. После кратког времена вратио се и саопшти ми да су чланови Народног извршног одбора у свему сагласни са мојим предлогом – да он оде у стан побуњених официра у Бајици. Одмах наредих за аутомобил и дадох сердару Јанку и моја два официра за пратњу и то коњичког капетана Митра Вукићевића и артилериског капетана Војислава Тунгуза као и народног посланика Бошковића, те да заједнички оду у логор. Није постојало дуго а оба се капетана вратише задихани и узбуђени изјављујући: да их у мало нису Црногорци поубијали и да су једва побегли, а сердара Јанка Вукотића силом задржали као и Бошковића.

Мада сам сердару Јанку Вукотићу објаснио сав рад, и, мада је он био сагласан са мном у свему, ипак ми он сутрадан 23 децембра посла ово писмо по нашем резервног поручнику студенту технике Симићу (сада инжењеру у Београду) са овом садржином.

„Господине Ђенерале“

Преклињем Вас Богом и свиме што нам је најсветије спасите данас, Ви и војвода Стево Црну Гору и учините да се брацка крв не пролива а то се даде учинити па да остане свачија част и угледна своје мјесто, на овај начин:

а) Посједните Ви са Вашом војском кварт око Ваше команде;

б) Нека војвода Стево са његовима посједне кварт између болнице, Зетског дома и В. Стана; и

в) Нека усташка војска посједне осталу варош.

Бајице
23-XII-1918 год Сердар Јанко Вукотић

Исто тако рече и усмено задржати задржатом команданту 2 Југословенског пука пуковнику Гргуру Ристићу у с. Бајицу, да ми саопшти да пустим побуњенике на леп начин у Цетиње, иначе ћемо сви изгинути, јер је побуњеничка снага јача од нас. Уопште држање сердара Јанка Вукотића бејаше неразумљиво. Мени довео 30 Чевљана, а тамо на супротну страну можда упутио 300. Видео је све шта је код мене, а тамо остао и шаље ми ултиматуме. Да не беху дошла племена Кучи, Белопавловићи, Васојевићи као и Граховљани на позив Марка Даковића, ко зна шта би било самном на Цетињу када сам имао само један батаљон и две хаубице без нишанских справа и ограничени број артилериских зрна (око 1000).

У оружану акцију нисам веровао све до 23 децембра 1918 године. Овога дана у 6 часова ујутру дошла су са писмом два изасланика од побуњених официра, капетан Ђуро Драшковић и поручник Грујичић. Одмах сиђох у моју канцеларију, где ме оба црногорска официра очекиваше у присуству капетана I кл. г. Николајевића и резервног потпоручника Симића (студент технике). Био сам расположен и одмах се поздравих са свом четворицом и обрнух се г. Драшковићу рекох му шалећи се: „Па Ви прекјуче, г. Драшковићу, дочекасте мене као да сам Хамза капетан а ви Мићуновић Вук."

Драшковић при сваком говору са мном устајаше, а ја му давах знак да седне и говори. Између осталога жаљаше ми се да га је при повратку из интернирања рђаво пресрео у Рогатици наш артилериски мајор Божидар Јевтић, и да му је у име Србије овај српски мајор рекао ово: да Црногорска артилериска правила ништа неваљају; да Црногорци гину као магарци, и да он Јевтић а с њиме и сви Срби више воле Бугаре него Црногорце. Ово је Јевтић можда и рекао, јер сам га знао из мога службовања у Дебру (1915 год), када бејах командант Албанских трупа, којом је приликом заиста поднео неке рапорте, жалећи се нешто противу сердара Јанка Вукотића, под чијом је командом био неко време. Одмах одговорих Драшковићу, да је он као интеленгентан човек могао увидети, да то говори Јевтић у име своје а не у име Србије; јер Србија није валда спала на то, да је заступа Јевтић и да у њено име говори.

Оба официра побуњеника молили су за одговор до подне. Њихово писмо као и мој одговор гласили су:

„КОМАНДАНТУ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА ЦЕТИЊЕ.

„Усташки одбор част има у прилогу под /1 упутити тој команди препис одлуке усташке војске Цетињског блока упућене извршном одбору на Цетиње, с препоруком да се иста изволи удостојити особите пажње од стране те команде.

„Истовремено се напомиње, да би Команда својим потчињеним трупама издала сходно наређење за по све мирно понашање и ни у ком случају мијешање у унутрашњи развој наших догађаја, напоменутих у поменутој одлуци односно програму.

У име одбора
Бајице 22 децембра 1918. капетан Крсто Поповић с.р.

Препис за Команду
Јадранских трупа Цетиње.

„ИЗВРШНОМ ОДБОРУ ЦЕТИЊЕ“

„Скупштина одржана у Подгорици у дане 11 и тек. мјесеца новембра 1918 године, сазвана је против уставних одредаба наше земље а највише против воље апсолутне већине црногорског народа, што је дало повода се против скупштинске одлукекојој сте Ви извршни орган дигне општи покрет и устанак у Цр. Гори.

Већ су прошла два дана, да се престолница Цетиње налази у опсади од стране неколико хиљада усташких чета, које с нестрпљењем очекују да чим прије уђегну у престолницу Цетиња те својим уласком успоставе стање које достојно одговара црногорском имену и будућој држави Југославији.

Да би се избегло проливање братске крви, које ако потече – историја неће памтити, потписати усташки одбор, нашао је за сходно да Извршном одбору упути изражај воље црногорског народа у следећем

Програму:

„1. Ми смо сви сложни да Црна Гора уђе пуноправна са осталијем покрајинама у једну Велику Југословенску државу без никаквих политичких граница, – облик владавине остављамо да пуноважно ријеши редовно изабрана скупштина свијех Југословена (конституанта), чему ћемо се срдачно покорити.

„2. Ми тражимо претходно, да један народни суд пронађе кривце за све догађаје, који су бацили љагу нашему оружју и да тек онда чиста и ведра чела приступимо овој великој Југословенској заједници, којој су наши претци најстарији и највернији заточници били.

„3. Тражимо анулирање скупштинске одлуке у Подгорици, и нове слободне изборе за Црну Гору, чији ће изасланици ријешити пуноважно све наше садање домаће послове и послове, те привремено престављати Црну Гору унутра и изван.

„За извршење рада на горњем програму усташке трупе сјутра (нећеља) 23 тек. мјесеца умарширати ће у пријестолницу Цетиње, и ради успоставе будућег реда запосјести ће сва надлештва у коју сврху с наше стране бити ће очуван најбољи ред, те се овим – преко Вас – опомиње војска која се сада налази у Цетињу, да са своје стране неби изазвали пролијевање братске крви, у ком случају сматрали би се одговорним чланови тог одбора, а ми са своје стране дајемо часну реч да ће како живот тако и имовина сваком бити загарантована, сем случајева ако будемо нападнути.

У име одбора
Бајице 22 децемб 1918 капетан Крсто Поповић с.р.

Мој одговор Капетану Крсти Поповићу гласио је овако.

КОМАНДА
ЈАДРАНСКИХ ТРУПА
О. Бр. 734
23 децембра 1918 г.
10 часов јутра
Цетиње

КАПЕТАНУ Г. КРСТИ ПОПОВИЋУ

Јутрос сам напоменуо Вашим изасланицима да сам вољан примити 4–6 официра од Ваше стране да буду у мом штабу, које ћу третирати као своје официре, и да ми укажу на све досадање неправилности полициских власти, и ја сам вољан да их уклањам за унапредак, а све које су се до сада десиле да их извидим.

Што се тиче моје улоге и задатка, ја морам за сада одржавати ред јер војска је и по нашем и по вашем закону одбрана Отаџбине и потпора законитости (чл. 1).

Вашу одлуку упућену извршном одбору доставићу мојим претпостављеним, па ћу решење по њој дотурити Вам у своје време. За ово будите стрпљиви и хладни. Поред овога дајте ми могућности да ту Вашу одлуку доставим у Котор и даље, где се налазе моји претпостављени.

Док год се по овоме не донесе одлука, ја ћу са мојим трупама и осталим наоружаним Црногорцима одржавати ред, и никакве наоружане трупе не могу улазити у варош-град Цетиње, а да не сретну оружани отпор са наше стране.

Командант Ђенерал,
Драг. Милутиновић с.р.

Овога дана 23 децембра 1918 године пре подне посети ме и Бошковић, народни посланик и интеленгентан млад човек. Он је 22-XII-1918 године пратио сердара Јанка Вукотића и неко време био задржан у побуњеничком логору у Бајицама, а сердар и на даље остао да руководи операцијама побуњеника. Рече ми да је у интернирању био са Драшковћем и да је овога јутра после одласка од мене са њиме говорио. Још ми напомену да је Драшковић врло енергичан и када би знао да ће осим наших трупа доћи, и уђи још које од савезничких на Цетиње, онда не би ни нападали.

Иако сам имао поверљиво наређење, да ће доћи Французи и Талијани (ови су последњи на мој захтев замењени Американцима), ипак га покажем г. Бошковићу и он у моме присуству написа Драшковићу, да ће доћи савезничке трупе, и јамчи чашћу, да је то тако, а за сведока узима и мене, може се уверити питајући и мене. Атмосвера је била врло загушљива и пуна густих облака, и са доста електрицитета; осећала се бура у ваздуху. Чинио сам све да избегне буну, али се није могло.

Око 2 часа по подне 23 децембра отиде и војвода Стево Вукотић на састанак са сердаром Јанком Вукотићем на позив овог последњега. Том приликом војвода Стево бејаше врло одлучан и нехте ништа попустити, мада је сердар пред њиме и плакао. Војвода Стево их је поздравио са „Помага Бог небраћо!“ Војвода Стево је још изјавио, да га ништа не може одвојити од Србије; међу преговарачима са противне стране, опазио је унуке оних чији су дедови носили некада барјаке противу Црне Горе служећи Турцима и Аустријанцима као и Млечићима; а његови преци да су ово хтели, они би били владари Црне Горе; али њих није ништа могло одвојити од Русије, као и њега што не може ништа одвојити од Србије, па му ма сада и круну понудили, јер би и њу под ноге бацио када је у питању уједињење Српства.

По подне 23 децембра долази ми са споменутим писмом и поруком од сердара Јанка Вукотића резервни потпоручник г. Симић (тада студент технике а сада инжињер у Београду) које сам напред цитирао и вели, да му је сердар Јанко казао, да лично и насамо са мном говори; да је плакао и заклео ме у децу, да учиним по његовом писму, као и да се ни са ким не саветујем. На Сердарово писмо које сам напред цитирао одговорио сам овим писмом, које му је лично однео резервни ппоручник (студент технике) Симић.

Писмо гласи.

КОМАНДА
ЈАДРАНСКИХ ТРУПА
О. Бр. 736
23 децембра 1918 г.
10 часов јутра
Цетиње

Дивизијару-Сердару
Господину
Г-ну Јанку Вукотићу

Уважени г. Сердаре,

Примио Сам Ваше писмо од 23 овог месеца и проучио сам га најозбиљније. Проливање братске крви жалићу ја више но ико други.

Али Вам, вршећи своју дужност и слушајући једино глас своје савести, јављам, да улазак наоружаних трупа у Цетиње безусловно не могу одобрити. Жеље усташа познате су ми и ја сам их, као што Вам је познато, доставио Врховној команди и влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на расматрање и оцену. Док не добијем одлуку по томе, ја ћу се уласку наоружаних маса успротивити свом снагом, коју имам под руком, а невино приливена братска крв нека падне на главу онога, чијом кривицом до тога дође.

Ово Вам је, уважени господине Сердаре, мој последњи поздрав. Молим Вас да размислите о судбоносном тренутку, који преживљујемо. На нас из гробова са Таребоша, Брдице и Бардањола, и из Брегалничких дубина, гледају својим крвавим очима Србијанско-црногорске жртве, поднесене за уједињење Српства.

Командант, ђенерал,
Драг. Милутиновић с.р.

*
* *

Улога Сердара Јанка Вукотића била ми је сумњива.

Али објашњење пуковника Гргура Ристића, кога су 22 децембра на путу код Бајица задржали и ноћу 23/24 децембра пустили к мени на Цетиње као и догађаји који су наступили јасно ме уверише, да је улога Јанка Вукотића била по оној нашој „Помоз Бог чаршијо на обе стране"! К мени дође 22 децембра да помогне са својих 30 Чевљана као и да види наш распоред и расположење, а на противној страни одведе можда 300 Чевљана и предузе команду да нас „Србијанце" на-

падне на Цетињу. После ће се приволети страни, која буде успела у сукобу.

НАПАД НА ЦЕТИЊЕ 24, 25 И 26 ДЕЦЕМБРА 1918 ГОД.

Интервенција посланика Бошковића код Ђуре Драшковића није успела. Пошто стигоше племена: Кучи, Бјелопавлићи, Васојевићи као и Граховљани (ови последњи на позив Даковића), тако да поред батаљона из II Југословенског пука (у коме беше митраљеска чета капет. Николајевића) имађах приближно равну снагу са побуњеницима, а уз то још и две аустриске хаубице са 1000 разорних зрнагграната – то изјутра 24 око 7 часова на извештај преко телефона, да побуњеници наступају у борбеном поретку и да су већ отворили ватру, наредих да хаубице отпочну дејство и да остале трупе учине то исто. Резервом је командовао пешадиски мајор Божа Новаковић на место место Гломазића. Овај Новаковић бејаше пређе црногорски официр и у току рата прешао је у нашу војску, па како беше дошао на осуство, то се ја њим користих за борбу на место одмора.

Пушчана, митраљеска и хаубична ватра била је јака и трајала је и дању и ноћу. У почетку пешадиске ватре удари један куршум-зрно и проби прозор у трпезарији аустриске легације. Око моје команде беше иза зида који ограђиваше двориште аустриске легације распоређен батаљон другога југословенског пука под командом храброг мајора Миливоја Алексића. Жене и деца са Цетиња доносили су и раздавали муницију Црногорцима са наше стране. Зато је било и неколико жена и деце рањено.

Ја на наваљивање Марка Даковића и Војводе Стеве Вукотића 23 децембра не склоних се из аустриске легације ка Белведеру, јер они изјављиваху бојазан, да се мене може десити нешто рђаво, пошто сам први на ударцу од Бајица где беше главна снага побуњеника. Ја као маршал Мак Махон у Кримском рату, рекох „Где сам, ту и остајем“

Овога дана 24 децембра дође и Француски генерал Венел (Venel general de brigade) у подне на Цетиње из Котора. Његов аутомобил био је обасут уз пут пешачком ватром од побуњеника и он се старао свим силама да обустави борбу, али у томе није успео. Исто тако дошао је и 25 децембра аутомобилом. И једнога и другога дана посетио ме је у згради аустриске легације, где бејах са штабом. Једнога тренутка бејасмо испред зграде на излазу, када нас одједном обасу побуњеничка пешадиска ватра. Ми се брже боље склонисмо у зграду посланства и Венел ми рече: „Овде је горе но на Вердену.“ Застава на аутомобилу генерала Венела беше изрешетана од побуњеничких зрна.

Генерал Венел и ја позвасмо и митрополита Митрофана Бана, и Ванел му препоручи, да оде и са црквене стране да их умири. Митрополит одговори да се неће имати успеха, јер он добро зна и познаје Црногорце, стога и не оде.

Сам Венел беше врло мио и симпатичан Француски генерал, који ми говорише, да једва чека да оде у своју лепу Француску (la bella France) и да се тамо смири.

ГУБИЦИ ПРИЛИКОМ ПОБУНЕ

Губици наши у догађајима 24, 25 и 26 децембра 1918 г. били су око 80 мртвих и рањених са неколико Црногорских официра противној побуњеничкој страни мора да су знатнији губици, јер они немађаху артилерије. У овим борбама нарочито су се одликовали омладинци под вођењем Марка Даковића као и племена: Кучи, Васојевићи, Бјелопавловићи и Граховљани. У борби са наше стране учествовало је поред батаљона мајора Миливоја Алексића, чете митраљеске као и две заплењене брдске Хаубице, још и око 2–3000 Црногораца. Побуњеника – „Зеленаша" било је такође око 3000 наоружаних пушкама и митраљезима, али без иједног топа.

У почетку јануара изасланици наших савезника 1919 године долазио је и генерал Франше Депере, главни командант источне војске. Он је у пратњи енглеског генерала и талијанског пуковника као и америчанске мисије испитивао виђеније људе из једне и друге стране о узроцима побуне помоћу једног француског војника који знађаше српски. Тим испитивањима сам и ја присуствовао.

По свршеном послу изјавио ми је генерал Франше Депере у присуству пуковника Милана Ж. Миловановића, (начелника штаба II армиске области, изасланика команданта армије из Сарајева) да је јавио претседнику Француске Републике Поенкареу и Претседнику владе Клемансоу, да се војска није мешала у изборе; да је вољом народа Краљ Никола збачен као и да је проглашено уједињење са Србијом.

Франше Депере је врло живахан и кочоперан генерал. На изглед је млад ма да му је тада било већ преко 60 година. За вечером опазих да мало једе меса, које му браћа (Црногорци беху на банкету обилно припремили, јер Црногорци и сада радо једу месо, као и раније када им се Драшко из Млетака враћао, па на питање како га храњаху у Млецима, одговори им: „Од жеље се сада наједох меса." Тако и сада на свечаној вечери Црногорци само јеђаху меса, а Франше Депере као и странци одбијаху и прескакаху поједина месната јела.

ЛИЧНА ОПАЖАЊА И ЗАКЉУЧЦИ

По завршетку својих опажања имам да напоменем – приметим и ово:

Мада су Црногорци храбри и витешки народ, ипак они немају у довољној мери других добрих особина. За овакав суд даје ми повода ова околност: и ако су неки од официра положили заклетве Народном Извршном Одбору и Њ. В. Краљу Петру, ипак су се тукли против војске Краља Петра – нас и дате заклетве. Ово неби урадили прави витези, који цене своју част и задату реч.

У овим кршевима и није се развијала култура и просвета, већ су се певале јуначке песме, гудело се уз гусле, и опевали се хајдуци, јунаци и одметници, Црногорци су и сада какви су били у XVIII веку, које је уметнички описао Владика Раде – Петар Петровић Његуш у својим бесмртним делима („Горски вјенац“ и „Лажни Цар Шћепан Мали“) само с тим изузетком што као Турке сада сматрају све друге народе. Њих је много искварила политика бив. Краља Николе. И он је подржавао тај племенски ривалитет, држећи се аустриског начела (Dividae et impera). Поједина племена фаворизирао је и дражио је једне противу других; па се и сада то опажа. И сада је једва чекало племе Кучи, да се освете за 1856 годину, када их је велики војвода Мирко (отац Краља Николе) покоравао и децу им у колевци клао, како ми тада говораху.

Код Црногораца, постоји слаб појам о заједници и држави, и они се још налазе у доба када су народи живели по племенима. Сталне борбе за независност као и њихово упорно брањење од турске инвазије кроз неколико векова учинило је да је Црна Гора била на ниском културном ступњу. Због њихове заосталости у том погледу врло велику улогу су одиграле и економске чињенице, јер Црна Гора са својим кршевитим пределима врло је сиромашна у економском погледу.

Поред ових слабих црта Црногорци се још осећају унижени, што нису до краја у рату истрајали, већ су капитулирали, зашто је крива дволична политика бившег Краља Николе. Јер заиста ме увераваше неискрена политика Краља Николе према савезницима, када видех и то: 1) у Подгорици улицу и то главну са немачким натписмом (Königs Nikola Gasse) 2) недирнуте дворце и намештај на Цетињу, које за време Аустријанаца чуваше маршал двора Краља Николе, Славо Рамадановић. То што су поштедили његови назови непријатељи – Аустријанци нису поштедели његови поданици Црногорци. Они су све разграбили, па и приватну својину бив. Краља Николе истина после угушене побуне што је ипак за осуду. 3) Путујући у 1917 години у

Русију и разговарајући се са утицајним државницима и војницима беше ми јасно као дан ово:

а) Аустријанци су добивали све потребне податке и обавештења о својим непријатељима преко Котора из Црне Горе посредством Хупке бившег аустриског изаланика у Црној Гори што је била јавна тајна у Русији (Исповест ђенерала Јанушкевића у 1915 год. начелника штаба Руске Врховне команде пуковнику Душану Киклићу у станици „Барановић", где беше Руска Врховна команда, а куда је ишао пуковник Киклић у два маха као поверљиви курир).

б) Исповест учињена мени од резервног коњичког капетана руске војске Е. Аљичкова, а раније професора у Петрограду, у фебруару 1917 године приликом обиласка Верденског фронта, а који беше додат мојој мисији. Он ми рече да је раније као студент у Петрограду при сусрету ма кога од Црногораца на улицама Петрограда са својим друговима носио таквог Црногорца кроз цео Петрограда, а „сада помислите, рече ми, како ти исти служе нашим непријатељима". Нарочито се рђаво изражаваше о Краљу Николи.

Из прилога под I и II види се јасно ко је и како припремао побуну на Цетињу, противу одлука Подгоричке велике Народне скупштине. Ја то не желим коментарисати и анализирати.

*

* *

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА РАД СРБА ОКО УЈЕДИЊЕЊА СА ЦРНОМ ГОРОМ

Наше су главније погрешке ове:

1) Није се раније припремала експедиција за Црну Гору ни у војном нити у политичком погледу. Све је било импровизација. Тако требало је озбиљније образовати политички одбор, у који су требали ући већином Срби из Краљевине Србије, којима су биле из раније познате прилике у Црној Гори. Зашто је седео готово беспослен наш бивши посланик у Црној Гори Др. Мих. Гавриловић у Лондону. За овога ме Црногорци пре побуне питаху: „А где је г. Мика Гавриловић,зашто њега нема с вама."

2) Састављени одбор од Црногораца – емиграната из Црне Горе или раније досељеника код нас, били су већином непознати људи за свет у Црној Гори, који су хтели и желели да све у Црној Гори окрену за 180 степени, и то одмах. Па и сама Велика Народна Скупштина у Подгорици, која је у новембру 1918 године прогласила уједињење

била је претежно састављена од „Клубаша“, а од „Праваша“ мало ко. Нас су дочекали у почетку у Црној Гори врло одушевљено, само је требало имати више такта, па то одушевљење и даље задржати. Тада не би можда било крви на Бадњи дан и Божић у 1918 години, па не би се наставили и на даље нереди и побуне које су много шкодиле општој ствари, а нас врло скупо стале.

3) Можда Краљу Николи није требало спречавати долазак у Црну Гору, с обзиром на његове раније заслуге, као и заслуге његове двестагодишње династије. Могле су му се указати све почасти у новој држави, па пошто је био већ у годинама, то га постепено приволети (Милом или силом) да остави престо своме унуку по женској линији (доцнијем Краљу Александру I). Мислим да бисмо имали само користи од доласка Краља Николе у новој држави. Сумњам да бисмо тада изгубили бар Скадар на конференцији мира у Паризу, јер су Црногорци са Краљем Николом у 1912 и 1913 години највише жртава и поднели за његово заузимање (око 10.000). Па Скадар је и у средњем веку био центар Зете. Шта би значио Скадар за нову Државу, није потребно објашњивати.

4) Мене су упутили у Црну Гору без икакве опреме. Шта ми је регент говорио у Скопљу, приликом упућивања, навео сам напред. Ја сам се са своје стране старао колико сам могао и колико сам имао слободног времена да проучим за време рата стање у Црној Гори. Имао сам много добре воље, а и лично волео сам Црногорце још за време школовања у грађанским и војним школама. Зато сам се и старао да обуставим проливање крви после Божића 1918 године, и нисам допустио регуларним трупама да учествју у гоњењу разбијених „Зеленаша“ у правцу Чева, већ су се сами Црногорци између себе обрачунавали. У овоме случају одрекао сам помоћ и самом симпатичном и одличном вођи омладинаца Марку Даковићу.

*
* *

РАСФОРМИРАЊЕ ЈАДРАНСКИХ ТРУПА

После формирања Зетске дивизиске области са седиштем на Цетиње, (јануара-фебруара 1919 године) и расформирања импровизованог и непотребнога штаба Јадранских трупа остао сам још читав месец дана као делегат Краљевске Владе. Како не имађах никакве инструкције за рад као и никаквога особља за рад, – то моја делегатска функција престаде доласком новог делегата у лицу „Сердара“ Иве

Павићевића родом Црногорца, а бившег Министра у Краљевини Србији. Ја бејах позван депешом Министра Војнога да се одмах вратим у Београд, што и учиних 1 марта 1919 године напустив ломну Црну Гору и њену престоницу Цетиње, да се више никада можда не краја живота, не појавим међу Црногорцима, јер њихова безумна радња као и напад на нас Србијанце о бадњем и божићнем дану у 1918 оставио је на мене како рђав утисак, и поништио је све моје раније илузије и наде око уједињења српства какав поступак не могу никад опростити и заборавити, мада смо сада у једној држави (Југославији); у којој они на жалост грде и дан данас.

августа 1937.
у Београду

Драг. Милутиновић
генерал

АСАНУ 11441/1

Љубодраг Димић

КРАЉЕВИНА СХС И ПОКУШАЈИ ФОРМИРАЊА ЗАЈЕДНИЧКОГ ДРЖАВНОГ И НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА (1918–1921)

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца сажимала је у себи државност и идентитет међународно признате Краљевине Србије, уједињене одлукама Велике народне скупштине Војводине (25. новембра 1918) и Велике народне скупштине Црне Горе (26. новембра 1918) са Војводином и Црном Гором и идентитет међународно непризнате „државе" Словенаца, Хрвата и Срба, која је била резултат преврата у условима распада Аустроугарске монархије. Тако су 1. децембра 1918. године, у „границама" нове југословенске државе, биле окупљене административне територије Краљевине Србије, Краљевине Црне Горе, Далмације и Словеније, које су биле аустријски царски поседи, Хрватске, Славоније, Војводине и Срема, који су се вековима налазили под угарском круном, Босне и Херцеговине, која је после анексије имала статус аустроугарског државног поседа. Конфигурација тла, различита историјска искуства стицана вековима, национална и верска измешаност становништва остављали су снажан отисак у свести држављана нове Краљевине, одређивали однос грађана према држави, територији, војсци, власти, култури, вери и цркви, „обележавали" установе и институције и утицали на начин њиховог функционисања, омогућавали сусрет различитих државно-правних традиција и култура. Заједничког идентитета на том простору није било много чак ни код припадника истих вера и нација, држављана свикнутих на живот у малим балканским државама или великој средњоевропској монархији, припадника истих социјалних сталежа, људи престижног образовања, културе, интелектуалне снаге.

Краљевина Србија је, несумњиво, била најзначајнији чинилац југословенског уједињења. У Први светски рат је закорачила из самоодбране, али су водећи српски политичари веома брзо разумели да је

брига о одржању целине српске државе истовремено део настојања да буде заштићен целокупан српски етнички простор, али и да у оквирима будуће државе буду и области насељене другим југословенским народима. У децембру 1914. године, у јеку борбе за опстанак, осмишљен је државни програм Србије који је у себи спајао и изједначавао по важности „борбу за ослобођење огњишта“ и уједињење са „неослобођеном браћом“ Србима, Хрватима и Словенцима. Државним програмом, изнедреним на крају прве ратне године (Нишка декларација), влада Краљевине Србије је дефинисала југословенски етнички простор и тако се, суштински, супротставила великим силама склоним да склапају тајне уговоре и чине нечасне нагодбе на рачун малих народа.[1]

За основу државног програма уједињења Србија је прихватила идеју о „јединственом“, „троименом“ народу. Национализам исказан у државном програму Србије представљао је „легитимну норму“ времена у коме су на рушевинама великих царстава настајале нове националне државе. На „етничком унитаризму“, како је забележено у „документима“ о југословенском уједињењу, требало је да почива организација власти у будућој југословенској држави. Српски политичари, али и интелектуална елита, имали су свест и убеђење да у темеље будуће југословенске државе треба „узидати“ целокупну историју српске државе испуњену саможртвовањем и „свесним залагањем“ за националне и грађанске слободе. Престиж демократске Србије и њен ратни учинак у годинама 1914–1918, био је политички капитал са којим је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца отпочела свој политички живот. Самим тим, нова југословенска држава је преузела много шта од историјског, националног, идеолошког и организационог идентитета дотадашње српске државе.[2]

---

1 Током Првог светског рата, од четири тајна уговора које су зарађене велике силе потписале са другим државама, три су се тицала поделе југословенског простора – Лондонски уговор од 26. априла 1915, Софијски уговор од 6. септембра 1915. и Букурештански уговор од 17. августа 1916. године.

2 О томе више: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, II, Београд 1989, 667–839; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973; В. Дедијер (и група аутора), *Историја Југославије*, Београд 1972; B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države,* Zagreb 1977; Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад 1984; Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом светском рату 1914–1918*, Цетиње 1969; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије,* Београд 1984; В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, I, Београд 1995; Б. Петрановић, *Историја Југославије*, I, Београд 1988; *Стварање југословенске државе, Зборник радова са научног скупа одржаног поводом обележавања 70-те годишњице стварања Југославије*, Београд 1989; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Београд 2001; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, Београд 2019.

У нову југословенску државу Србија је уложила државност и традицију. За њу је жртвовала више од једне четвртине укупног становништва, дефинисала и дипломатски „изнела“ програм југословенског уједињења, војском ослободила, а затим и сачувала југословенски простор од комадања. Југословенски национализам, рођен и искушаван у годинама Првог светског рата, мимо језичке блискости, упориште је имао у осећању солидарности. Представљао је духовно обележје генерације која је из Првог светског рата изишла као победник. На крају Великог рата Србија се, као ратни савезник, нашла у табору победника и тиме је и осталим југословенским народима (Хрватима и Словенцима) омогућила да формирањем нове југословенске државе напусте страну поражених и без значајнијих жртава приступе ратним победницима.[3]

У децембру 1918. године политички чиниоци који су учествовали у југословенском уједињењу нису суштински били једнаки. Српска политичка и војна елита (регент, политички прваци, генералитет...) није била спремна да прихвати, за њих, „анахрона решења“ дуалног уређења државе, успостављање федерално-конфедералних односа, поделу власти. Такви ставови, на којима су инсистирали представници хрватског покрета, нису били спојиви са српским схватањем државности, искуством стеченим животом у српској држави, државним идентитетом изграђиваним почев од 1878. године. У српском народу, на крају Великог рата, била је формирана свест да положене жртве обавезују преживеле да нову државу свим силама бране и од спољног и од унутрашњег непријатеља. То се односило и на политичаре који су настојали да наметну концепт унутрашњег уређења југословенске државе који је био стран искуству које је српски народ до тада стекао.[4]

Воља сила победница у Великом рату да Хабзбуршка монархија нестане са политичке карте Европе била је неопходна за настанак нове југословенске државе. Иако су били упознати са ратним програмом Србије, савезници се о њему нису оглашавали све до средине 1918. године. И та је „воља“, најзад, исказана у последњих пет месеци рата. У свету који је настајао на рушевинама Првог светског рата новој југословенској држави је „дато у задатак“ да представља „зид“ који спречава обнову германске опасности у Европи, да служи као „санитарни кордон“ који спутава ширење идеја Октобарске револуције и праксу бољшевизма према Западу, да буде експонент победничких сила на Балкану и бранитељ мировног поретка успостављеног на крају Великог рата. Функција која је додељена новој

3 *Исто*.

4 *Исто*.

југословенској држави најдиректније је утицала на обликовање њеног државног и политичког идентитета у годинама које су следиле.[5]

Спремност на издвајање јужних делова Хабзбуршке монархије и њихово уједињење са Краљевином Србијом исказивао је и југословенски покрет (Декларацијски покрет, Хрватско-српска коалиција, локалне социјалдемократске групе...). Ипак, код тих политичких партија, „брзо уједињење" је подстицао и страх од социјалних ломова, опште несигурности, привредног хаоса, друштвених немира, револуционарних идеологија, спољне опасности, ревизионизма и ревашизма, губитка стеченог европског идетитета и утапања у Балкан. Не треба занемарити ни политичку вољу Срба из Хабзбуршке монархије за коначним уједињењем са матицом српског народа. Формирањем Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба и раскидом државно-правних веза са Аустроугарском монархијом, Срби, који су постали конститутивни фактор у прокламованој Држави СХС, ту вољу су нескривено исказивали. Државно-правно посматрано, у тренутку југословенског уједињења, постојала је само једна држава са неоспорним правним идентитетом, државним бићем и легитимитетом – Краљевина Србија.[6]

Краљевина СХС, проглашена 1. децембра 1918. године, у себи је сажимала несагласност између међународноправног и државноправног стања у коме се налазила. Из међународноправног угла, Краљевина СХС је била наследница целог система међународних уговора које је до тада баштинила Краљевина Србија са „главним силама савезним и удруженим", непријатељским и осталим неутралним државама. Са правне стране, Краљевина СХС није била нов субјект у међународном праву. Она није настала уговорима о миру већ уједињењем међународно непризнатих и отцепљених делова Хабзбуршке монархије са Србијом, која је постојала и пре склапања мировних уговора којима је окончан Први светски рат. Формирање и проглашење Краљевине СХС велике силе победнице у Првом светском рату су „узеле на знање", али тај чин нису обележиле као стварање нове државе. Све је то говорило да спољнополитичко правно стање, које је уживала Србија, није актом од 1. децембра 1918. године промењено.[7]

---

5 Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993, 23–25; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 543–564; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, 215–251.

6 В. Krizman, *Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918. godine, Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 51–72; В. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977.

7 О томе више: Сл. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, Београд 1924, 12–15; Сл. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, Београд 1932, 301–310; М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, I, Београд 2019.

Из уставноправног угла, настанком Краљевине СХС наступио је потпуни правни прекид са до тада постојећим уставним стањем Краљевине Србије. Чином уједињења, суверенитет, као основно обележје државне власти, припао је новој југословенској држави. И та је држава, од првог тренутка свога постојања, себе представљала као „самобитну власт", независну и различиту од делова који су ушли у њен састав и чинили је. Српски политичари су одбацили захтеве Народног вијећа и дела хрватских и словеначких политичара да нова држава представља уговором успостављени правни однос између удружених држава (тзв. дуални правни однос), што је могло да очува идентитет и својство државности како Краљевине Србије тако и Државе СХС. Полазећи од убеђења да су Срби, Хрвати и Словенци један историјом подељени народ, творци нове државе су настојали да превазиђу све разлике које је међу њима учинила историја. То је, суштински, значило и укидање свих политичких установа које су постојале код „троплеменог народа", а које су, у претходном периоду, „служиле њиховом племенском сепаратизму и отежавале политичко уједињење". Био је то покушај раскида са „државно-правним историзмом" наслеђеним из прошлости, што је, уз брисање свих граница које су „раскомадале" Србе, Хрвате и Словенце, требало да значи и укидање свих постојећих устава и правних аката који су у тим државама постојали и представљали значајан елемент некадашњег државно-правног идентитета.[8]

Одбацивањем и укидањем до тада важећег српског устава, добијањем новог имена државе, нове државне заставе и грба, учињен је раскид са постојећим уставним стањем и идетитетом изграђиваним у Краљевини Србији. Задатак Уставноправне скупштине, која је предвиђена свим актима уједињења, био је да држави „пропише" нови уставни поредак. Државно-правни провизоријум, у коме се више од две и по године живело без утврђеног правног поретка (1918–1921), био је последица схватања да не треба „протезати" устав Краљевине Србије на нову државу нити вршити промене и прилагођавање новом државном стању већ да треба израдити нови устав и нове државне институције. Све је то говорило да је Краљевина СХС, са гледишта уставног права, требало да има сасвим нови државни идентитет у односу на Краљевину Србију.[9]

Простор који је у децембру 1918. године оивичен границама југословенске државе био је географски, историјски, економски, кому-

8 Сл. Јовановић, *Уставно право...*, 15–21; Сл. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, 310–324.

9 *Исто*.

никационо, верски и културно један сасвим нов амбијент, умногоме различит и вишеструко сложенији од територије некадашње Краљевине Србије. Нова држава је имала територију површине од 248.666 km^2 и око 12 милиона становника.[10] Захватала је централни и западни део Балканског полуострва и залазила у централну Европу. Једним својим делом избијала је на обалу Јадранског мора. На северу је контролисала средишњи део тока Дунава. Својим југоисточним обронцима у њу су залазили венци Алпа. На југу су границе југословенске државе досезале готово до Егејског мора. То је била балканска, али и панонска, средњоевропска, подунавска, медитеранска, алпска земља која је својим државним међама, просторним обимом, историјом, државно-правним наслеђем, вишеструко прерастала границе и идентитет „балканског котла" у коме је опстајала Србија.[11]

Простор окупљен границама нове југословенске краљевине није представљао једну географску целину већ спој више различитих географских области. Отвореност северних граница државе према Панонском басену, велике граничне реке које имају изворе у центру Европе, чињеница да воде са југословенског простора отичу у три мора, изненађујуће дугачке долине, кланци, усеци, трансферзалне долине које омогућавају везе јадранске обале са унутрашњошћу Балкана, рељеф континенталног блока који је пресудно утицао на правце кретања и распрострањеност култура и цивилизација, неке су од географских карактеристика које су идентитет нове југословенске државе чиниле много сложенијим од оног који је карактерисао Краљевину Србију. Географске баријере на северу нове државе биле су сувише „ниске" да онемогуће спољни продор и притиске ванбалканских држава, али и сувише високе да омогуће широку етничку интеграцију, комуникационо повезивање, успостављање економских и културних веза. Протезање планинских масива правцем северозапад-југоисток више је „усамљивало" него повезивало историјске области уједињене 1918. године. Огранци Алпа захватали су али и изоловали простор Словеније за бројне видове утицаја са стране. У

10 Краљевина Србија је у тренутку формирања имала површину од 93.919 km^2, од чега је преткумановска Србија имала 48.202 km^2, а области присаједињене после балканских ратова 45.717 km^2. После потписивања Споразума у Неију (27. новембра 1919) Бугарска је Србији „уступила" још 1.747 km^2, тако да је територија Србије чинила 38,42% укупне територије новонастале Краљевине СХС.

11 Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Београд 1966; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982; Б. З. Милојевић, *Каква нам је Отаџбина, Јубиларни зборник живота и рада СХС 1919–1928*, Београд 1928; *Југословенски географски простор*, Београд 1989; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд 1996/1997; М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, I, Београд 2000.

таквим околностима формиран је особен културни, економски, политички идентитет становништва које је ту живело. Динарски масив је заустављао продирање медитеранске климе, вегетације и културе ка унутрашњости Балкана и надовезивао се на тешко проходне области континенталног блока. На истоку земље налазиле су се Родопске планине, прошаране пространим долинама и масивним старогромадним планинама. Од својих средишњих и највиших делова и Динарске и Родопске планине спуштају се лагано, чинећи јужни и југозападни обод Панонског басена. Панонска раван је имала своје особене географске одлике. Државном идентитету и традицији српске државе на том сложеном, раздробљеном, неравномерном тлу придружила су се разнородна државно-правна искуства живота у рубним деловима Хабзбуршке монархије и државе османског суверенитета.

Историјски и геополитички посматрано, простор на коме је формирана Краљевина СХС био је вековима гранично подручје великих царстава испуњено бројним напетостима и противуречностима. Првенствено захваљујући томе, на њему су жилаво опстајале различите државне традиције и идентитети. Стварност историје је пресудно утицала на то да се на сваком кораку види и препознаје маркантна подела на Исток и Запад. Религија је била вододелница нација. Међуодноснос Истока и Запада, који је Краљевина Србија само делом осећала на својим рубним деловима, чинио је југословенску државу много сложенијим могућим „оквиром“ заједничког живота. Њихово одређење једног према другом истовремено је развијало властити али и заједнички идентитет простора и становништва које на њему живи. Тај, пре свега културни и верски идентитет није смео бити негација посебности већ нужно „интегришуће превазилажење“ посебних балканских и средњоевропских идентитета. Ипак, историја испуњена сукобима и сатирањем то није омогућила. Нажалост, ни политички фактори у Краљевини СХС нису имали слуха ни снаге да мењају постојећу реалност. Искуство српске политичке елите, свикнуте на живот у једнонационалној (све до 1913. године), централистички уређеној, балканској држави, ту није било од велике помоћи. Бројна питања која је југословенско уједињење „отворило“ била су за српску политичку, али и интелектуалну елиту, сасвим нова и „одговор“ на њих није могао да се нађе у властитој политичкој традицији и пракси.[12]

Краљевина СХС је превасходно значила политичку интеграцију простора и негирање њеног даљег уситњавања и фрагментације. Али, нова држава, током целокупног свог трајања, није успела да савлада

12 Љ. Димић, *Србија у Југославији – простор, друштво, политика. Поглед са краја века*, Београд 1988, 39–62.

наслеђене економске детерминизме – аграрну запуштеност, дезорганизованост привреде, испресецаност простора „економским преградама“, тржишну затвореност. Жилаво су опстајале верске поделе, као и сви облици културне дезинтеграције и идентитетске подвојености. А све је то најдиректније утицало на распламсавање локалних сепаратизама и уских економских и политичких интереса, чинећи економску интеграцију, заједничку будућност српског и осталих југословенских народа и политичко јединство коме се тежило тешко остварљивим. Чињеница да су дезинтеграционе економске, али и политичке, комуникационе, верске, културне „силе“ биле много јаче и укорењеније од оних интеграционих и усмерених ка свим видовима повезивања (економског, културног, политичког, комуникационог, идентитетског) изискивала је дугорочно и мукотрпно прекомпоновање простора који се 1918. године нашао у границама југословенске државе.[13]

После 1918. године границама југословенске државе обухваћене су привредно разнородне области. Искуство привређивања у малој, једнонационалној, привредно аутархичној држави, каква је била Краљевина Србија, здружило се после балканских ратова са привредним „амбијентом“ југа, који је био оптерећен вишевековном заосталошћу и привредним битисањем у оквирима Отоманске империје. У исто време, привредно запуштена и занемарена периферија Хабзбуршке монархије била је економски и културно много развијенија од Србије. Између себе привредно неједнаке, те су области знатно привредно каскале за Европом. Није постојала традиција тржишта, ни националног, а још мање општејугословенског. Аутархично друштво и „мали посед“ који је доминирао на балканском селу производили су производе за „сопствене потребе“ и на тржишту се нису појављивали ни као продавци ни као купци. На простору нове југословенске државе, сем неколико изузетака, није било ваљаних комуникација које би омогућиле брз и сигуран превоз људи и роба, чвршће повезивање постојећих и на много начина удаљених историјских области, економске, културне, националне интегративне процесе, које би допринеле бржем организовању тржишта и укључивању југословенске привреде у европске привредне токове и утрле пут културном и политичком повезивању, што је све, објективно, могло да јача свест о јединству и целини државе.[14] Изразита неравномерност и раздробљеност представљале су основну економску,

13 *Исто*.

14 О томе више: M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968; С. Ђуровић, *Са Теслом у нови век. Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије*, 1918–1941, Београд 1997.

културну, идентитетску карактеристику нове југословенске државе. Поједини делови Краљевине СХС били су захваћени другом технолошком револуцијом, док су аграрни рејони централних области државе исказивали кашњење у индустријској револуцији за готово век и по. Својом привредном структуром Србија је била на размеђу традиционалног и модерног. „Дубока урођеност" у феудалну организацију Османског царства карактерисала је области које су после 1912. године прикључене Србији. У исто време, привредно и свако друго искуство „пречанских крајева" било је умногоме другачије, а притом и сасвим особено. Неуједначеност се очитавала у структури производње, развијености аграра и индустрије, начинима производње, типовима тржишта (новчана и натурална привреда), сучељеним економским и културним идентитетима историјских области које су се у децембру 1918. године нашле у границама Краљевине СХС. Успорена економска и културна интеграција нове југословенске државе није гарантовала стабилну, али ни сигурну будућност том државном ентитету.[15]

Простор на коме је 1918. године формирана југословенска држава нудио је могућност брзог економског напредовања, али друштво које је било окупљено у границама те државе, у великом проценту оковано свеукупном заосталошћу, то није ни знало нити је могло да искористи. Објективне економске препреке које су спутавале интеграцију, подједнако као и устаљене навике, најдиректније су утицале да привреде Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Далмације, Славоније, Војводине, Црне Горе, Србије функционишу „самостално" у оквиру својих територија и постојећег „економског изолационизма".[16]

Краљевина СХС је и културно била вишеструко сложенија од српске државе. Саткана од више културних појасева (турски, византијско-цинцарски, италијански, патријархални, средњоевропски), који су остављали препознатљиви отисак у архитектури, фолклору, менталитету, навикама, начину живота, начину исповедања вере,

15 С. Ђуровић, *Економски фактори у стварању Краљевине СХС, Стварање југословенске државе 1918*, Београд 1989, 167–172; С. Ђуровић, Проблеми економске интеграције Југославије 1918–1941, *Историја 20. века* 1–2 (1993), 179–189; M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952; С. Ђуровић, Да ли су постојале економске границе унутар југословенског историјског простора 1918–1941, *Историја 20. века* 1–2 (1992), 111–123; С. Ђуровић, *Покушај модернизације државе и укључивање Краљевине СХС у индустријску цивилизацију*, *Седамдесет година Југославије*, ЈИЧ, 1989, 43–50; М. Мирковић, *Индустријска политика*, Београд 1936; Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд 1958.

16 *Исто*.

култури, нова држава је представљала сасвим нови амбијент. Мимо политичких подела, делом наслеђених из прошлости које је било тешко превазићи, Краљевина СХС се распрострла на рубном подручју три велике цивилизације, три главна начина мишљења, веровања, памћења, опстајања, живота. Насупрот верски готово хомогеној Краљевини Србији, у чијим је границама до 1912. године православно становништво чинило 98,4% укупног броја држављана (римокатолици 0,7%, муслимани 0,6%), нова држава је имала 46,6% православног, 39,4% римокатоличког и 11,1% муслиманског становништва. Становништво се налазило и на различитим ступњевима националне свести. Делили су га традиција, обичаји, степен просвећености и културне развијености, језик, писмо, начин производње, разни облици својине, типови насеља у којима живи, религија, начин живота и мишљења, формирани идентитети. По националном саставу, то је становништво било измешано до степена када га је било немогуће делити. У конгломерату народа и етничких група било је 39% Срба, 23,9% Хрвата, 8,5% Словенаца, 6,3% становника муслиманске вере са израженим осећајем посебности, али без коначно изграђеног националног идентитета (српски, хрватски, југословенски, аутентично муслимански), 5,3% становништва Македоније са шареноликим националним осећањем (македонски, српски, бугарски), 4,3% Немаца, 3,9% Мађара, 4,0% Шиптара, 1,6% Румуна, 1,2% Турака, 1,6% словенских мањина, 0,1% Италијана и друго.[17]

*

Мировна конференција у Паризу (1919–1920) била је место на коме је југословенска држава отпочела свој међународни политички живот, истакла политичке жеље, ставове и националне аспирације, коначно задобила географско-политички идентитет, уградила себе у међународне дипломатске токове, декларисала се као држава права и грађанских слобода, постала чинилац међународног права. Место на тој конференцији имала је Краљевина Србија. Због тога је Делегација Краљевине СХС у почетку прихваћена као представник Краљевине Србије јер нова југословенска држава није имала међународно признати статус. Европске државе су имале разумевање за Србију као ратног савезника, али не и за државу под именом Краљевина СХС. Тако се догодило да све до маја 1919. године делегати себе представљају као чланове делегације Краљевине СХС, а представници Кон-

17 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921*, Sarajevo 1932.

ференције мира им се обраћају као делегатима Краљевине Србије. Ипак, чињеница да су тела Конференције мира са њима контактирала, прихватила њихове акредитиве, примала и одашиљала пошту, прихватала усмене и писмене изјаве у име Краљевине СХС, говорила је у прилог тези да је нова држава на Конференцији мира у Паризу *de facto* била међународно прихваћена и призната и пре него што је *de jure* призната. Нова југословенска држава је формалноправно призната тек у време потписивања међународног мировног уговора са Немачком 28. јуна 1919. године. То је био важан међународноправни акт који је, посредно, потврдио постојање државности Краљевине СХС и њен државно-правни идентитет. Истим чином угашена је државност Краљевине Србије.[18]

Новонастала југословенска држава се, од самог почетка свога постојања, суочавала са проблемима који су се најдиректније тицали њеног опстанка. Државни врх је прихватио „идеализована начела" декларативно промовисана на Конференцији мира и у послератном времену, али се, упоредо са тим, водило рачуна о јачању унутрашњих и спољнополитичких позиција земље. Прихватање начела о праву на самоопредељење народа, равноправности народа и држава и јавној дипломатији није, само по себи, значило напуштање идеја о кажњавању непријатеља, коришћењу ставова о природним, етничким или стратегијским границама и употреби историјских, економских и националних аргумената којима су, у складу са потребама, образлагани и правдани територијални захтеви. У складу са Манифестом регента Александра Карађорђевића од 6. јануара 1919. године чланови југословенске делегације на Конференцији мира су настојали да се изборе за државне границе које се „верно подударају са етнографским", нису одступали од става да је Краљевина СХС „национална југословенска држава" и да као таква треба да обухвата све територије означене као „југословенске области". Представници југословенске делегације су у сваком тренутку настојали да силама победницама ставе до знања да велика и јака југословенска држава представља интерес савезника, залог међународног мира, брану немачком реваншизму и продору на Балкан, препреку која спречава ширење идеја Октобарске револуције према западу Европе.[19]

Југословенска краљевина се граничила са државама губитницама у Првом светском рату, непријатељски, реваншистички и ревизионистички расположеним Мађарском, Бугарском и Аустријом.

18 А. Митровић, *Југославија на Конференцији мира*, 61–64; М. Милошевић, *Краљевство Срба, Хрвата и Слоенаца. Први назив југословенске државе*, 104–106.

19 А. Митровић, *Југославија на Конференцији мира*, 78–102.

Италија је представљала велику опасност јер је исказивала нескривене намере да и даље господари источном обалом Јадрана. То је био сусед увек спреман да подстакне унутрашње политичке напетости, провоцира економске кризе, подржи сепаратистичке идеје и покрете, финансира екстремне антијугословенске и терористичке организације. Албанија је била непријатељ нове југословенске државе који се није одрицао идеје о Великој Албанији која је требало да обухвати простор некадашњег Косовског, Битољског и Скадарског вилајета, а антисрпски расположено албанско стаовиштво увек је било спремно на побуну и сепаратизам. Постојећу спољнополитичку нестабилност додатно је усложавала чињеница да је новонастала југословенска држава „делила" са Италијом стратешки осетљиве воде Јадрана, са Албанијом Скадарско и Охридско језеро, са Албанијом и Грчком Преспанско језеро, са Грчком Дорјанско језеро, са Румунијом Дунав у рејону Ђердапа. Отуда су границе југословенске државе, посебно у првим годинама њеног постојања, биле више бедеми и зоне које спречавају отуђење спорних и периферних делова државе и простор испуњен сукобима него „линије" које повезују суседне државе и народе који у њима живе. Страх од суседа био је важна компонента идентитета југословенске државе и њеног становништва.[20]

*

Југословенска држава била је „састављена" од разнородних области и покрајина, уређена различитим административним уређењима, оптерећена тешким последицама рата, притиснута нерегулисаним граничним проблемима, узбуркана унутрашњеполитичким врењима, саобраћајно и економски неповезана, верски подељена, просветно разнородна. Да би опстала, Краљевина СХС је, објективно, морала да садржи извесну централизацију државне управе и бројних државних послова. А централизација власти је изазивала отпор националноконститутивних народа који су баштинили различите традиције државне управе, љубоморно чували изграђене институције аутономне власти и били спремни да свим средствима бране стечене позиције и права у локалној самоуправи. У таквим околностима отпочело је

20 О томе више: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Београд 1966; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982; Б. З. Милојевић, *Каква нам је домовина, Јубиларни зборник живота и рада СХС 1919–1928*, Београд 1928; *Југословенски геопростор*, Београд 1989; Љ. Димић, *Срби и Југославија – простор, друштво, политика, Поглед са краја века*, Београд 1988, 39–62.

функционисање Краљевине СХС, оличено до сазива Уставотворне скупштине у владару, владама које су учестало смењиване и оружаној сили (војска и полиција).

Период од уједињења до доношења првог устава (1. децембар 1918 – 28. јун 1921) трајао је дуже од две и по године. За то време, на темељима раније српске државности, грађен је идентитет нове југословенске државе. У периоду „државног провизоријума", који, према мишљењу Николе Паашића, није требало дуго да траје, основну политичку улогу требало је да игра „српска Влада". Насупрот њему, Анте Трумбић је сматрао да „државни провизоријум" треба да траје што дуже са циљем да се за то време постојеће посебности и различитости уобличе и уједначе, а кључна државна институција требало је да буде регент. Српска политичка елита је сматрала да нова југословенска држава треба да буде парламентарна демократија устројена на српском политичком искуству и европском стандарду. Према њиховом мишљењу, унутрашње уређење је морало почивати на начелу „народне воље". Све што је формирано у „прелазном стању" требало је да има само „тренутну важност". У коначном уређењу државе требало је у обзир узети „све елементе који сачињавају нашу државу, све прилике и околности под којима се до сада живело, менталитет који је столећима стваран, па и историјске чињенице које су синтеза читавог историјског развитка појединих делова нашег народа". Српски интелектуалци су сматрали потребним да Устав „учврсти јединство народно и државно", али да притом „даде народу прилике да развије што слободније и што јаче своје енергије". Према њиховом мишљењу, државно јединство, коме се тежило, захтевало је да сви послови који представљају „темељ државе" буду концентрисани у „једном парламенту и у једној влади", а да све друге послове, „који представљају интересе појединих крајева", треба организовати тако да „без угрожавања државних темеља" буду остављени „тим крајевима", са циљем да се према сопственим потребама самостално развијају.[21]

Конституционалним актима југословенске државе било је предвиђено да државно уређење почива на три институције – круни, „јединственој парламентарној влади" и „јединственом народном представништву". Ипак, у тренутку уједињења новостворене државе, постојала је само једна институција – круна, оличена у регенту Александру Карађорђевићу. После престанка функција Народног вијећа (3. децембар 1918), регент је постао и врховна суверена власт државе СХС на територији бивше Хабзбуршке монархије, односно

21 Д. Јанковић, М. Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, 365; Б. Марковић, *Наше народно јединство. Унутрашње уређење Југославије*, 55–59.

једина суверена власт у држави. У времену које је претходило југословенском уједињењу династија Карађорђевић је обезбедила монархистичку форму владавине и права која одатле проистичу. Монарх је Крфском декларацијом уздигнут изнад Уставотворне скупштине ставом да скупштинске одлуке постају пуноважне тек „када их Краљ санкционише". Регентов одговор на захтев представника Срба, Хрвата и Словенаца да дође до уједињења „у једну државу" преиначен је 1. децембра 1918. године у став о уједињењу „у једну краљевину". Свој положај Александар Карађорђевић је темељио на реалној снази војске Краљевине Србије, у том тренутку једином гаранту реда, заштитнику унутрашњег поретка, чувару досегнутих државних међа. Остале полуге власти на којима је требало да почивају државно-правни систем и идентитет нове југословенске државе требало је тек формирати у периоду државног провизоријума. Ипак, привремено уређена држава, чији је коначни облик требало да утврди Уставотворна скупштина, од првог дана постојања била је означена као монархија у којој је на власти била династија Карађорђевић. Прокламоване принципе привремене државне организације 1. децембра 1918. године прихватили су, вољно или невољно, сви политички чиниоци (регент, Народно вијеће, српске политичке странке...) и тиме су они постали обавезујући.[22]

Конститутивни акт од 1. децембра 1918. године није имао правну основу уговорне природе па су, на основу тога, „државе" које су ступиле у југословенску заједницу биле обавезне да се одрекну права на сопствени правни статус и положај, надлежности и организацију власти, негдашњи државни идентитет и да се добровољно подвргну правном режиму једне нове и различите уставотворне власти. Суштински, то је значило да су „потребе народног јединства" налагале да Народна скупштина Краљевине Србије, као законодавно тело и легални представник народа, престане са радом. Тиме је престала да постоји једна од установа које су персонификовале суверености, државност, идентитет Краљевине Србије.[23]

Основна начела парламентаризма налагала су да институција „јединственог народног представништва" буде оформљена пре „јединствене парламентарне владе", али се то у случају Краљевине СХС није догодило. Сам поступак је правдан спољнополитичким, безбедносним и разлозима организационе природе. Указом регента Александра Карађорђевића од 20. децембра 1918. године образован је Ми-

22 D. Janković, B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, 673–676; Сл. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, 332–335.

23 *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, II, 683–684; Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919–1929*, Београд 1979, 21–23.

нистарски савет (влада) Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Влада је, према регентовој прокламацији, имала обавезу да што пре сазове Привремено народно представништво, да управља земљом, да решава питања унутрашње и спољне политике, да изради и предложи изборни закон за Уставотворну скупштину, да укине све сталешке повластице, да јамчи слободе и права вероисповести, да води бригу о склапању мира и утврђивању државних граница које би се „верно подударале" са етнографским границама југословенских народа. Из тих је разлога прва влада Краљевине СХС, коју је оформио Стојан Протић 20. децембра 1918. године, била састављена од представника „сва три племена", „све три вере", „готово свих покрајина" и свих водећих југословенских грађанских странака. У коалиционом кабинету, на чијем је челу био радикал Стојан Протић, истакнуте министарске функције имали су Антон Корошец (потпредседник владе), Светозар Прибићевић (унутрашњи послови), Анте Трумбић (спољни послови), Љубомир Давидовић (просвета), Стојан Рибарац (трговина), Момчило Нинчић (финансије), Михаило Рашић (војска и морнарица), Мехмед Спахо (шуме и рудници)... Упоредо са тим, наставиле су да постоје покрајинске владе (Хрватска, Славонија и Срем, Босна и Херцеговина, Словенија, Далмација), које су задржале своју самосталност у пословима који су се тицали локалне управе, али је њихов делоруг био сужен, а важна питања решавана по препорукама и инструкцијама коалиционе владе. Покрајинске владе су „задржале исто територијално подручје и, у начелу, исти правни делокруг" као у претходном периоду. У исто време, према мишљењу стручњака, Хрватска и Словенија су имале „много самосталнији положај према Београду него Босна". Анализе су показале да је Словенија „створила себи већу самосталност него што су је имале у аустријско време оне покрајине из чијих је делова она састављена". Организацију покрајинских влада карактерисало је изражено шаренило. У Хрватској је на снази остао бански систем управе. У Словенији је влада била организована као колегијално тело. У Босни и Херцеговини је власт била организована слично банском систему. Различите административне поделе царевале су и у оквиру покрајина (жупаније, котари, општине) које су ушле састав југословенске државе. Над покрајинским владама није био организован државни политички и правни надзор јер установе које су то раније чиниле и за то биле задужене више нису постојале (покрајински сабори, административни судови). У исто време, могућности централних власти да контролишу покрајинске органе управе нису биле велике, мада су при њима постојала посебна одељења која су управљала и бринула о пословима покрајинских влада.[24] О

24 А.Ј., Народна скупштина Краљевине Југославије (72), ф-1; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, I, Београд 1987, 83–92.

постојању заједничког државног управног идентитета у првим годинама функционисања нове државе није се могло ни говорити.

За време државног провизоријума било је видно „урастање“ државних институција бивше Краљевине Србије у управну структуру нове југословенске државе. Државни савет Краљевине СХС, чију су послови били из управносудске надлежности, спорови покренути по жалбама против указа и министарских решења, надзорна власт над самоуправним јединицама, сукоби надлежности између државних управних власти и државних и самоуправних власти, све до доношења Устава из 1921. године радио је по Закону о државном савету Краљевине Србије из децембра 1901. године. Главна контрола, која је свој рад отпочела по уредби Владе из децембра 1919. године, имала је упориште у Закону о Главној контроли Крљевине Србије из маја 1892. године. Министарски савет Краљевине СХС је све до Устава из 1921. године послове из своје надлежности обављао у складу са Законом о устројству централне државне управе Краљевине Србије из 1862. године. Када је 20. децембра 1918. године именована Влада Краљевине СХС, Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије само је наставило са радом под новим именом. До доношења Уредбе од 3. септембра 1919. године све послове просветне струке обављали су органи некадашњег Министарства просвете Краљевине Србије. Слично је било и у другим ресорима Министарског савета.[25]

*

Један од првих задатака нове владе био је да сазове Привремено народно представништво. Његова надлежност није проистицала из одредаба Устава већ је почивала на политичкој одлуци најодговорнијих државних чинилаца. То је пресудно утицало на то да Привремено народно представништво никада не постане извор и контрола извршне власти у држави. Како су у свим државним пословима доминирали регент Александар Карађорђевић и Влада, и будући парламентарни систем је обликован под њиховим директним утицајем. Под утицајем централне владе спутавана је могућност да до установљења Уставотворне скупштине опстану покрајински органи власти – сабори, скупштине и њима одговорне покрајинске владе. Такав поступак је са отпором дочекан у Загребу и Љубљани, али не и у Београду, где су одговорни политичари сматрали да установе које су персонификовале српску државност не треба да наставе да

25 *Водич кроз фондове Краљевине Југославије*, Београд 2000.

постоје. Водеће српске политичке странке су истицале да је у интересу јединства „троплеменог народа“ и његове државе да постоје један централни парламент и једна централна влада који би решавали сва политичка и остала питања која намеће живот у југословенској заједници. И они из реда српских политичара који су сумњали у централизам сматрали су да за заједничке послове треба да постоје један парламент и једна влада, а за аутономне послове „покрајински сабори или скупштине са својим владама“. Одрицање српске политичке елите од сопствених државно-правних институција посредно је значило и њихову спремност на „гашење“ свих осталих покрајинских скупштина и њихових извршних органа.[26]

По својој правној природи, Привремено народно представништво је било октроисано тело. Његов састав је био одређен указом Владе, а датум првог заседања одлуком Народне скупштине Србије и Владе. Српске политичке партије су настојале да и Привремено народно представништво ради по истим принципима као и дотадашња Народна скупштина Србије. Сви послови који су започети а нису довршени у српској Скупштини настављени су у Привременом народном представништву. Посланици су и у новом парламенту уживали иста права као у Скупштини Краљевине Србије. У новој институцији, до изгласавања пословника о раду, важио је Закон о пословном реду Народне скупштине Краљевине Србије. Права скупштинске иницијативе, анкете и парламентарне контроле била су истоветна као у Уставу Србије и српском парламенту. Влада је, такође, била одговорна парламенту као и у претходном периоду. Пословник Народне скупштине Краљевине Србије, при томе, ипак није био прилагођен развијенијем облику државне организације, идентитету нове државе и сложенијим политичким односима који су владали у Привременом народном представништву.[27]

Конституисање, састав и функционисање Привременог народног представништва били су подређени централној влади Краљевине СХС. И иначе скромна овлашћења привременог парламента у извршној и законодавној сфери сужавао је Министарски савет доношењем бројних прописа и уредби са законском снагом. Ослањајући се на постојећи извршни апарат и овлашћења која су јој додељивала и улогу законодавца, централна влада је, за време постојања Привременог народног представништва, донела чак 800 различитих уред-

26 Б. Глигоријевић, *Парламент*..., 24–26; Б. Марковић, *Наше народно јединство*, 59–60; Архив САНУ, Заоставштина Николе Стојановића, 12.554/13; А.Ј., Збирка Јована Јовановића Пижона, ф-57, Југословенска демократска лига.

27 Б. Глигоријевић, *Парламент*..., 29–34.

би, прописа и подзаконских аката. То, у исто време, није значило поништавање свих закона и уредби Краљевине Србије, Краљевине Црне Горе и Аустроугарске монархије. Бројни од њих били су на снази и наредних година живота у Краљевини СХС. У законодавној делатности централне владе, током државно-правног провизоријума, посебно треба споменути питања од уставног значаја попут одређивања имена државе, утврђивања равноправности језика и писма, доношења државних симбола. Ти су акти недвосмислено говорили о компромисном курсу централне владе, њеној интеграционој улози и бризи о националним интересима Срба, Хрвата и Словенаца. У већини њих било је могуће препознати идентитет, искуство и утицај српске државе (одредбе о аграрној реформи, радничком законодавству, унутрашњем уређењу земље, казненој политици, просвети...). У питању је био својеврстан поремећај односа између законодавне и извршне власти који је, у условима државно-правног провизоријума, директно утицао на то да политичку моћ имају оне снаге које доминирају у државном апарату. Целокупна та активност је правдана потребом за ефикасним деловањем у условима привременог стања и уобличавања државног уређења. Суштински, изградња југословенске државности и њена консолидација биле су у рукама владе која је занемаривање Привременог народног представништва и људи „застарелих политичких схватања" који су у њему седели сматрала формалношћу на коју се не треба обазирати. На тај начин, како је писао Слободан Јовановић, „постепено бледи идеја закона, и ми се навикавамо да живимо под владом уредбе... Од када је уредба заменила закон, правни поредак изгубио је своју сталност и ми у погледу правних прописа живимо од данас до сутра, у вечитом провизоријуму". Непостојање закона најдиректније је утицало на идентитет нове југословенске државе.[28]

Политичке странке које су чиниле Привремено народно представништво прихватале су идеју националног уједињења, али су њихови програми заговарали различита решења државног и друштвеног уређења. Демократска странка је сматрала да су Срби, Хрвати и Словенци једна национална целина „по крви, језику и по својим осећањима, по континуитету земљишта на коме неподвојено живе и по заједничким животним интересима свог народног опстанка". Њени представници су заговарали „једну југословенску народну и државну мисао" и негирали све историјске, племенске, верске и покрајинске разлике „као разлог и подлогу за политичко и admini-

28 Сл. Јовановић, *Нестајање закона. Из историје књижевности. Сабрана дела Слободана Јовановића*, Том 11, Београд 1991, 399–409.

стративно уређење и посебно погранично издвајање". Прихватање централистичког државног уређења било је праћено развијањем свести о јединству народа и државе и захтеву да „то јединство" буде изражено у „свим политичким, друштвеним, културним, привредним питањима", уз сузбијање сваког облика сепаратизма.[29]

Политички погледи Народне радикалне странке на питање државно-правног уређења државе подударали су се са ставовима изнетим у Крфској декларацији и акту од 1. децембра 1918. године. За разлику од демократа, који су тражили брисање свих посебности, укидање економских, политичких, културних разлика, национално стапање и амалгамисање, крути централизам, радикали су заговарали очување националних посебности и неговање извесних облика локалне аутономије. Племенске поделе су, у почетку, доживљавали као „савим природне манифестације" и нису им придавали већи значај. Сматрали су да су Срби, Хрвати и Словенци „један недељив народ", а то је пратило и убеђење да племенска подељеност и разлике нису такве и толике да би сметале националним и државним интересима и јединству. Ипак, нису били спремни да их игноришу, али је постојала и свест да ће за њихово превазилажење бити потребно време. На цео проблем су гледали као на питање које се може решити и административно. О посебности Србије у оквиру Краљевине СХС радикали се нису изјашњавали.[30]

Српски интелектуалци окупљени у Југословенској демократској лиги сматрали су да једино државно уређење решено на начелу народног самоопредељења представља идеал који, у будућности, омогућава рад на „потпуном стапању Срба, Хрвата и Словенаца у једну културно-националну целину". Били су убеђени да у будућности не могу опстати „све данашње провинције као историјски озакоњене" јер је део њих био „туђинска вештачка творевина уперена против интереса нашег народа". Веровали су да они који у њима живе треба да одлуче „хоће ли задржати своју досадашњу покрајину или желе да се споји са којом другом". Искључивали су две крајности у уређењу државе – централизам (јер се њиме не може постићи „стапање" већ ће се произвести незадовољство „озбиљне мањине") и федерализам (јер везе између федералних јединица неће бити довољне за напредак народа који у њима живе). Као основу „новог југословенског

29 *Програм Демократске странке*, Београд 1921; B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970, 49–60; Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, I, 198–203.

30 В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути политичких странака до 1918. године*, Београд 1992, 102; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I, 191–198; Б. Глигоријевић, *Парламент...*, 38–40.

система“ видели су „средину између централизма и федерализма“, то јест постојање аутономија са законодавном влашћу као видом децентрализације у којој се „народ васпитава да сам брине о својим непосредним потребама“. Према њиховом мишљењу, државно јединство је захтевало да се у једном парламенту и једној влади централизују послови спољне политике и склапање свих државних уговора који се тичу одбране, саобраћаја, трговине и поморства, новца и банкарства, кодификације права, законодавства о водама, рудама и шумама, просветне политике, односа са конфесијама, финансијама, врховног административног и рачунског суда, координирања свих послова који спадају под централно законодавство и управу. У надлежности појединих области државе спадали би аутономни послови унутрашње управе (општина, срез, округ), полиција, судство и администрирање судова, казнени заводи, пољопривреда и шумарство, школство, црквени послови, народно здравље, аутономне финансије. Насупрот централном државном парламенту и влади, у чијој би надлежности били концентрисани послови који „представљају темеље државне и интересне целине“, сматрали су да о аутономним пословима бригу треба да воде покрајински сабори са својим владама.[31]

Док политичке партије које су окупљале српско грађанство нису „отварале“ питање државне посебности Србије, политичке странке окупљене око Хрватске заједнице (Странка права, Напредна демократска странка, група „Хрватско коло“) најдиректније су инсистирале на очувању аутономног положаја Хрватске, супротстављале се централизму владе, протестовале против „сужавања“ компетенција аутономних органа управе. Та политичка групација у почетку није прекорачивала модел „државног јединства“, али је тражила радикалну промену унутрашњеполитичког курса, инсистирала је на децентрализацији државне управе, на акт од 1. децембра 1918. године гледала је као на државотворни акт који гарантује неповредивост постојеће државне организације. Словенска људска странка (СЉС), ослоњена на начела католичке вере и интересе Римокатоличке цркве, посебну је пажњу поклањала словеначком уједињењу и регулисању граничних питања према Аустрији, Италији и Мађарској. Упоредо са тим, представници странке су били ангажовани на очувању аутономног положаја Словеније у новој југословенској држави. Јасан антицентралистички став СЉС и отпор сваком мешању у унутрашњи живот и послове Словеније делом је слабила потреба ослањања на државну

31 Б. Марковић, *Наше народно јединство*, 69–70; Архив САНУ, Заоставштина Н. Стојановића. Материјали са конференције Југословенске демократске лиге у Паризу 1919, 12.664/ 13.

централну Владу, радикале и регента у решавању тешких граничних спорова, супротстављању нескривеном хрватском хегемонизму, задобијању што повољнијих економских позиција у Краљевини СХС. Југословенска муслиманска организација (ЈМО) такође се темељила на верској основи. Њени представници су захтевали широку децентрализацију у виду аутономија (административних јединица) и тражили да та подела буде извршена не према историјским већ према економским, саобраћајним и другим мерилима. ЈМО је истрајавала на заштити исламске вере, равноправности ислама са осталим религијама у држави, очувању шеријата, успостављању „вјерско-просветне аутономије". У исто време, ЈМО је била на позицијама „народног и државног јединства", потпуној равноправности три племенска имена и заступала је став да су муслимани задржали у себи „све биљеге чистог национализма", а да нису свесни свог племенског имена. Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС), која је апстинирала у раду Привременог народног представништва и Уставотворне скупштине, одлучно се супротстављала сваком облику централизма. Њени лидери су, на основу права „народнога самоодређења" у југословенском јединству тражили своју „хрватску државу". Странка се залагала за „неутралну Хрватску републику", дуално уређену Краљевину СХС, нагодбу Срба и Хрвата која би искључила све остале националне индивидуалитете, издвојену улогу „хрватског државног парламента", власт сељачког народа, „пучку политику".[32]

Према ставовима које је исказивала Влада Краљевине СХС, сви државни идентитети који су 1. децембра 1918. године ушли у састав југословенске државе изгубили су свој „посебни" државно-правни карактер и поништили уставне акте који су представљали основно обележје дотадашње државности. Ипак, треба напоменути да је сам чин уједињења по својој природи противуречио Уставу Краљевине Србије јер да је тај устав поштован, уједињење не би било могуће извести у форми у којој је то учињено, а самим тим ни формирати Владу и Привремено народно представништво на начин како су формирани. Другим речима, Србија није напустила свој Устав у тренутку када је постала саставни део нове државе јер тај устав, у том тренутку, није ни поштован. Нова држава није настала уставним путем већ

32 О томе више у: A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974, 596–599; J. Prunk, *Slovenački nacionalni programi, Nacionalni programi u slovenščkoj nacionalnoj misli od 1848. do 1945*, Beograd 1988, 29–30, 109–114; М. Зечевић, *На историјској прекретници, Словенци у политици југословенске државе 1918–1929*, I, Београд 1986, 352–369; I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini SHS*, Zagreb 1990; Б. Глигоријевић, *Парламент...*, 36–42.

је била израз историјског фактичког стања.[33] Ипак, у свакодневној политичкој пракси, нова власт се није клонила да увек када јој то одговара користи „изрешетани“ Устав Краљевине Србије, да се позива на поједина уставна решења, да се ослања на „дух“ тог устава. Упоредо са тим, доношене су уредбе и решења која су поједине одредбе српског Устава потпуно дезавуисали. Постојећи уставноправни хаос пружао је могућност монарху (регенту) и Влади да, суштински, владају без икаквог уставног ограничења.

Дубока подељеност политичких странака у погледима на основна питања будућег државног и друштвеног уређења иницирала је политичке обрачуне, кризе, нестабилност политичког живота. У „сударима“ политичких неистомишљеника ниједна од политичких партија, посебно оних „окренутих“ српском гласачком телу, није „отварала“ питање смисла урастања српске државности и идентитета у југословенску државну зграду.

Избори за Уставотворну скупштину, одржани 28. новембра 1920. године, омогућили су да то тело отпочне са радом 12. децембра те године.[34] Привремени пословник, по коме је Уставотворна скупштина отпочела рад, није био израз њене воље већ решења наметнутог вољом Владе. Чланом 8, којим је било предвиђено да се после оверавања посланичких пуномоћја мора положити заклетва краљу, Привремени пословник је поништавао суверенитет Уставотворне скупштине и прејудицирао коначни облик државног уређења. Краљевска власт је тако дефинисана као установа која је већ постојала пре постанка Уставотворне скупштине и пре доношења устава земље и да са њом Уставотворна скупштина мора да дели своју уставотворну надлежност. Тим чином је, суштински, доведено у питање суверено право Уставотворне скупштине да као највиша власт одлучује о уставотворном поступку. Такво правно стање је различито тумачено: да краљевска власт у новој држави представља продужење српске краљевске власти по уставу Краљевине Србије; да она проистиче из „парчета“ будућег устава које је настало заједно са државом 1. децембра 1918, године када су утврђена основна начела будуће државе; да је установљена оног тренутка када ју је Уставотворна скупштина признала полагањем заклетве монарху и друго. У сваком

33 Б. Глигоријевић, *Парламент*..., 23; Б. Глигоријевић, *Стварање Србије с Југославијом, Србија на крају Првог светског рата*, Београд 1990, 127–128.

34 Гласачко тело је бројало 2.480.623 бирача. На изборима је гласало 63,8% уписаних бирача (1.607.265). Највећа апстиненција је забележена у Србији (на изборе је изашло 56,33% гласача), Косову, Метохији и Санџаку (58,9%), Македонији (61,7%). Демократска странка је освојила 92 мандата (20,2% свих гласова), радикали 91 мандат (21,7%), КПЈ 58 мандата (12,6%), Савез земљорадника 39 мандата (9,6%)...

случају, у стању државног провизоријума носиоци власти су били политички чиниоци чија је моћ, иако није била правно регулисана, проистицала из реалне политичке и војне снаге коју поседују. Резултат одмеравања снага између краља и Уставотворне скупштине био је Устав Краљевине СХС од 28. јуна 1921. године, а тај је правни акт најдиректније одређивао државноправни идентитет југословенске државе у деценији која је следила.[35]

*

Војска је значајан елемент државног идентитета сваке државе. У Краљевини СХС, непосредно по завршетку рата и уједињења, српска војска је била одлучујући чинилац одбране територијалног интегритета и чувар око 3.000 километара дугих државних граница. Она се супротстављала спољним притисцима, али је имала и важну улогу у унутрашњој консолидацији и политичком животу земље. До маја 1920. године српска војска је чинила срж ратне армије Краљевине СХС и поред тога што је званично војска Краљевине СХС формирана у марту 1919. године. Своје дужности војска је, у почетку, обављала по српском Војном закону из 1904. године. Реорганизација „старих војних формација" са простора некадашње Хабзбуршке монархије, уз сагласност покрајинских влада у Загребу, Сарајеву, Љубљани и Сплиту, отпочела је непосредно по ослобођењу територија које су ушле у састав југословенске државе. Језгро нових пукова (Загребачки, Љубљански, Карловачки, Бањалучки, Сплитски, Петроварадински) чиниле су јединице из састава Прве и Друге армије Краљевине Србије. Формирањем Министарства војске и морнарице, 20. децембра 1918. године, Врховна команда српске војске, која је суштински престала са радом тек 5. маја 1920. године, прерасла је у Врховну команду Краљевине СХС. Ослоњена на традиције српске војске, које су јој служиле као „подлога, ослонац и морална храна", њен официрски кор и војни састав (у јулу 1919. године ратна армија је имала 13.795 официра и 437.664 мобилисана војника), војска је представљала гарант политичког система и стабилности нове југословенске државе. Са новом државом био је поистовећен командни кадар српске војске. Највиши официри били су одани монарху и монархији, подржавали су политику српских политичких партија, бринули о заштити граница, уставноправном поретку и идентитету државе.[36]

---

35 Сл. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, 28–33; Б. Глигоријевић, *Парламент...*, 89–94.

36 М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС 1918–1921*, Београд 1988.

У новој југословенској држави војска је настојала да формира и развије један умногоме нови, заједнички идентитет. Једним својим делом тај је идентитет имао снажно упориште у традицијама српске војске и српске државе, али је истовремено садржао и заједничке општејугословенске вредности. Тек окончани рат, у коме је Хабзбуршка монархија „гурнула Словене на Србију", знатно је отежавао настојања државног и војног врха Краљевине СХС да нова армија, формирана од бивших ратних противника, а делом и окупатора, складно функционише. Злочини које је војска Аустроугарске монархије, знатним делом састављена од Хрвата, Словенаца и Срба (58% војног састава), починила у Србији, милионске жртве српског народа (око 1.250.000 страдалих), економски губици (пљачка, рушење, затирање) који су национално богатство Србије свели на 2/5 некадашњег, били су таквих размера да су хроничари Србију представљали као „костур", разрушени и опустошени „војнички логор", земљу која нема будућност. Из тих разлога није било лако у новој југословенској војсци здружити војнике и официре које је делио рат у коме су били на супротним странама, премостити различите војне традиције у којима је официрски кор васпитаван, прихватити нови режим функционисања институције, нове навике и одбацити нетрпељивост. Из тог угла посматрано, укључивање преко 2.500 бивших аустроугарских официра у састав војске Краљевине СХС (од 300 високих официра, 65 је досегло чин генерала) било је показатељ покушаја формирања новог идентитета војске југословенске државе.[37] Томе су служила и настојања власти да изгради „добар и јак официрски кор који ће одговарати великим дужностима, који му Отаџбина ставља у задатак". Ипак, у војним школама никада није успостављена национална равнотежа. Питомци српске националности чинили су 1919. године 60% свих питомаца, Хрвати 30%, Словенци 9%, остали 1%. У исто време, у морнарици је било 17,6% старешинског кадра српске националности и тај род војске је умногоме задржао стари идентитет. У војним школама се посебно бринуло о верској, националној и културној толеранцији. Наставни програми су пажњу посвећивали ослободилачким тековинама свих југословенских народа. Државна политика је истрајавала на концепту национално мешовитих јединица и команди. Нови командни састав, нова идеологија и доктрина, заједничке традиције, васпитање у југословенском духу, верска и национална толеранција показивали су да је војска Краљевине СХС, од првих дана формирања заједничке државе, настојала да изгради

37 М. Бјелајац, *Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918–1991*, Београд 1999, 11–46; Љ. Димић, *Срби и Југославија*, 30–32.

идентитет који је одговарао приликама у новој држави. Притом, уразсле традиције српске војске утицале су на то да је у војсци нове државе дуго опстајао и идентитет војске Краљевине Србије.[38]

Крај Првог светског рата Српска православна црква (СПЦ) дочекала је са огромним губицима у паству (845.000 погинулих цивила, 402.435 погинулих војника, преко 500.000 трајних инвалида – губитак од готово 35%) и свештенству (страдало је и умрло 1.056 свештеника – губитак од 33%). Све је то оставило трага у животу СПЦ у новој држави, али је уједињење од 1. децембра 1918. године створило и услове за обнављање јединства СПЦ. У границама Краљевине СХС нашле су се готово све дотадашње самосталне црквене области СПЦ, чиме је нестала основна препрека да она поново оживи као јединствена целина. Државна власт је подржавала тенденцију и настојала „да заведе једну духовно-црквену централизацију, која ће помагати, да политичке државне прилике у држави и цркви буду темељ и политичког јединства". У исто време, „јединствена воља" законитих представника цркве, исказана још крајем децембра 1918. године, наговестила је процес обнављања СПЦ, који је окончан у септембру 1920. године. Постигнуто формално уједињење испуњавало је тежње, национална стремљења и жеље свештенства, али је процес унутрашњег духовног уједињења трајао много дуже, сажимајући у себи нивелисање организационих разлика и праксе вековима стицане у „крилима" покрајинских православних цркава. Политика државе према СПЦ исказивана је на два нивоа. „Прокламација" Владе и чл. 12 Устава Краљевине СХС гарантовали су слободу савести и рада у унутрашњим црквеним пословима свим признатим верским заједницама. Истовремено је државна власт настојала да најбројнију верску организацију „стави под своје извесно туторство" и тако, путем ње, посредно утиче на профилисање верске политике и однос верника према држави. О тенденцији државе да потчини СПЦ сведочила је и Уредба о устројству Министарства вера, као и касније доношени пројекти, уредбе, закони, којима је било предвиђено да држава контролише цркву. Протести православног свештенства према поступцима власти никада нису били прегласни. У времену које је следило, СПЦ је задржала уздржаност „према новинама" и посветила је пажњу сопственом законодавству, обнови у рату порушених црквених објеката, подстицању задужбинарства, реорганизацији затечене административно-територијалне организације, изградњи школског система, покретању објављивања црквене штампе и књиге.[39]

38 М. Бјелајац, *Југословенско искуство...*, 11–46.

39 О томе више у: *Српска православна црква 1920–1970*, Београд 1971.

Промене настале формирањем југословенске државе оставиле су трага и на просвету и школство, области које су најдиректније утицале на идентитет државе и њених грађана. После уједињења, на територији нове југословенске државе постојало је више различитих просветно-правних подручја. На територији некадашње Краљевине Србије важио је Закон о народним школама из 1904. године, са мањим изменама и допунама од 23. јула 1919. године. „Да би се постигла једнообразност у поступању школских власти и примени законских одредби и да би се постигло потребно изједначавање наставе у свим државним и приватним народним школама у Банату, Бачкој, Барањи, као и да би се постигла потребна сагласност у погледу извршења одредаба закона о изменама и допунама Закона о народним школама од 23. 7. 1919", просветни закони Србије проширени су на територију Војводине и Црне Горе. Закони су чували трагове државности и идентитета некадашње српске државе. Али, истовремено, на подручју Хрватске, Славоније и Срема били су у употреби Закон о уређењу пучке наставе из 1888. године и већи број „просветних наредби и начелних решидби" из 1889. и 1918. године. Аустријски државни закон из маја 1869. године, са изменама из 1881. године, и више покрајинских закона важили су на територији Словеније. У Далмацији је било на снази више државних и покрајинских закона из 1868, 1869, 1883. године. У Босни и Херцеговини су и после уједињења важили аустроугарски закони из 1911. и 1913. године. У чињеници да је област просвете у новонасталој Краљевини СХС регулисана путем 37 различитих државних и покрајинских закона и наредби налази се једно од објашњења зашто се у културном и духовном животу Краљевине СХС није садржајно осетио идентитет нове југословенске државе већ су наставили да живе стари државни идентитети.[40]

Из тих разлога је један од императива власти Краљевине СХС била израда државног просветног законодавства. То је сматрано једним од најефикаснијих начина да нове генерације држављана Краљевине СХС буду формиране и васпитане у духу нове друштвене и државне стварности. Иако је први пројекат Закона о основним школама израђен у првој половини 1919. године, а наредни у другој половини 1921. години, питање просвете је законодавно регулисано тек у годинама диктатуре. У недостатку просветног законодавства, изједначавање наставе у држави било је извршено доношењем јединствених наставних планова за народне школе. Покушаји су чињени почев од 1919. године, а први „привремени" наставни план за све

40 О томе више: Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, II, 117–119.

основне школе у држави донет је у октобру 1927. године и био је у употреби све до школске 1934/35. године. Учитељске школе у југословенској држави радиле су по различитим просветним законима и наставним програмима. Унификација наставе у том типу школа спроведена је тек почетком тридесетих година XX века. Више закона и разнородних наставних програма регулисало је рад средњих школа после 1. децембра 1918. године. У Србији је на снази био закон о средњим школама из 1898. године, са допунама из 1902. Слично је било и у Црној Гори. У Босни и Херцеговини су све средње школе биле организоване по аустроугарском узору и то правно стање је трајало до 1920. године, после чега је извршена реформа која их је готово изједначила са школама у Србији. У Хрватској и Славонији рађено је по угарском школском закону из 1861. године, који је делимично измењен 1868. године. У Војводини и Словенији опстајала је класична гимназија уређена по законима мађарског и аустријског школског законодавства. Први Нацрт закона о средњим школама у Краљевини СХС израђен је 1922. године, али је требало да протекне још седам година да Закон буде донет. Треба споменути и Одлуку од 13. јула 1920. године по којој су сви просветни закони Краљевине Србије „протегнути" на територију Војводине. У образложењу одлуке је стајало да се она доноси „ради тога што се у Банату, Бачкој и Барањи још ради, било по мађарским законима, било по привременим несанкционисаним уредбама и одлукама досадашњег Просветног одсека у Новом Саду...". Одлука је донета у „интересу јединства у настави и васпитању". Први покушаји изједначавања просветног законодавства са циљем да се постигне јединство наставе у средњим школама учињени су средином двадесетих година XX века, а касније за време Шестојануарске диктатуре.[41]

*

Гласање за Устав од 28. јуна 1921. године показало је дубоку подељеност политичких странака поводом основних питања будућег друштвено-политичког, економског и културног развоја земље. До изражаја су дошле недемократске методе у владању. Победа снага које су биле заговорнице компромисног националног унитаризма и одлука о опструкцији давале су основно обележје политичком животу државе која ни у наредним годинама није успела да изгради сопствени државни и национални идентитет.

41 *Исто*, 144–156 и 169–246.

Дарко Гавриловић

ТРАДИЦИОНАЛНИ И МОДЕРНИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ СРБА У ХРВАТСКОЈ

Увод

Идентитет није статичан већ се обликује и мења током времена и у одређеном социокултурном контексту. Он се код појединца рађа из дубине душе и представља његову потрагу за сопственим гласом и разлогом постојања. За њим се трага већ вековима. На њега утиче време које га преплављује, захватају га вртлози историје и судара се у простору са различитим судбинама, надама и сукобима. Иако потрага за идентитетом траје вековима, посебно од XIX века па до данас, она је постала један од изразитих знакова савремене историје. На модерним друштвено-културним стазама којима крочи човечанство идентитети се рађају, обликују, живе, подложни су протоку времена, а мултикултурално окружење може само још додатно утицати на њихово формирање.[1]

Постоје бројне дефиниције идентитета. Њега можемо да опишемо као заједништво емоционалних и сазнајних карактеристика које представљају доживљај самог себе о себи и у односу на друге којим човек стиче утисак о својој посебности, али и о истоветности са другима. Постоји читав низ различитих сегмената идентитета путем којих особа може да се одреди према себи и према друштву.

1 М. Стојадиновић, Геополитички изазови српском националном идентитету у процесу међународних интеграција, у *Национални идентитет и етнички односи*, ур. Н. Радушки, Београд 2018, 10. Аутор наводи неколико релевантних истраживања о улози културе у стварању националног идентитета: М. Стојадиновић, *Потрага за идентитетом*, Београд 2012; Н. Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Ниш 2007, 45; Н. Божиловић, Б. Стевановић, Култура као основ етничких идентитета Балкана, у *Културни и етнички односу на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције*, прир. Љ. Митровић, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић, Ниш 2006, 134.

На пример, ти сегменти могу да буду: културни, родни, религијски, грађански, професионални, идентитет отпора, зависности, национални идентитет итд.[2]

Међу различитим идентитетима, национални идентитет је можда најраспрострањенији и његова улога је била велика у XIX у XX веку, али и данас у ери глобализације. Ако посматрамо политичку, религијску, културну и спортску сцену, видећемо да национални идентитети представљају и склониште и покриће за многа деловања у савременом лавиринту друштвених промена. У целини сагледати национални идентитет није лако јер он је саставни део сложеног ткања историје. Он пулсира кроз приче, песме, веровања, ратове, судбине и обичаје. Истовремено, њега потпомажу, у њему се проналазе и њега дефинишу неке друштвене и хуманистичке науке, уметност, музичко стваралаштво и спорт. Национални идентитет одређује ко смо и одакле долазимо. Он није непомичан и окоштао. Он је динамичан и променљив, подложан утицају времена, друштва и политике, али и он на њих утиче. Разумевање идентитета кључно је за дубље разумевање људског искуства. Промене у друштвеним структурама, политичким режимима и идеолошким правцима могу значајно утицати на то како се појединци и заједнице виде и идентификују.

И данас постоје противречности у покушајима да се дефинишу национални идентитет и нација. На пример, Бенедикт Андерсон описује нацију као „замишљену политичку заједницу" која постоји у умовима људи, која је свепрожимајућа, али и обележена истовремено ограниченом и сувереном собом, док Антони Смит анализира појам националног идентитета кроз различите категорије. У својој књизи *Национални идентитет* он читаоце упозорава да постоје западни или „грађански" и незападни или „етнички" модел националног идентитета, али и жели да посвети позорност модерној композитној природи националног идентитета. Према његовом мишљењу, етничка концепција нације наглашава елементе као што су порекло, сродство, језик и култура. Такав појам нације често се темељи на идеји племенског или народног јединства и динамично обухвата легенде и митове који учвршћују историјску везу између чланова нације и земље коју сматрају својом. Грађански појам нације који је настао као производ Француске револуције фокусира се на идеју заједнице која је обележена културним и политичким идентитетом, а не на етничко порекло. И коначно, он анализира модеран појам нације који спаја

2 Б. Ђорлука, Идентитет између традиције и конструктивизма, *Социолошки годишњак* 9 (2014), 55–71.

националност са грађанством, односно држављанством. Та концепција посматра национални идентитет као комбинацију историјског развоја, културе и политичких институција.[3] А, на пример, Руди Ризман подржава идеју да национални идентитет није ограничен само етничким или културним аспектима већ се може градити на основу заједничких политичких и правних вредности, колективних представа и симбола које прихватају сви чланови друштва. Та инклузивност симбола и вредности има циљ да подржи кохезију и стабилност у мултикултуралном друштву.[4]

У дефинисању националног идентитета држава игра веома важну улогу, као на пример, у постконфликтним или вишеетничким друштвима као што је била социјалистичка Југославија. Држава може помоћи да се различите локалне традиције и обичаји интегришу у заједнички национални идентитет, али исто тако може злоупотребити своју моћ како би створила поделу и непријатељство између различитих етничких или културних група.

Када се пише о Србима у Хрватској, треба имати на уму да су за креирање њиховог националног идентитета били битни многобројни сегменти, и то од оних које су развијали сами Срби па до регионалних и међународних фактора јер се интернационална политичка и културна дешавања осликавају на мапи њихове идентитетске потке. У процесима стварања и развоја њиховог националног идентитета улогу су имали сећање и памћење у његовом одржавању и обликовању. Они су мост ка њему, библиотекари записаног и изговореног. Колико су важни за различите индивидуалне идентитете, толико су битни и заједници јер без њих нема националног идентитета. Оно што људи памте или заборављају није само појединачно већ и колективно. Рад на памћењу, и индивидуалном и колективном, један је од важних задатака државног, културног, политичког, идеолошког, медијског и сличних апарата. Различите групе које представљају одређене делове друштва (удружења, цркве и слично) такође играју улогу у обликовању и преносу сећања. Међутим, друштвени поредак најчешће има доминантну улогу.[5] Песнички речено, сећање и памћење су тајна архива времена која извиручи из прошлости, ствара јединство колективног идентитета. А он, не губећи своје корене већ зидајући будућност на њима, утиче на статус нације и њен иденти-

3 М. Стојадиновић, Геополитички изазови..., 11, 12. У његовом научном раду анализира се А. Д. Смит, *Национални идентитет*, Београд 2010, 11, 22, 36.

4 R. Rizman, *Globalizacija i autonomija*, Zagreb 2014, 35, 39.

5 D. Babić, F. Škiljan, Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali hrvatskog politikološkog društva*, Zagreb 2018, 161, 162.

тетски опстанак. При томе треба имати на уму да Срби у Хрватској, чувајући у памћењу и сећању сегменте свог националног идентитета, негују и историју која их везује са осталим припадницима српског народа. То им пружа осећај да су део шире распрострањеног идентитета и на тај начин, на талозима искустава из прошлости, она зида будућност идентитетског опстанка Срба у Хрватској.

Иначе, национални идентитет Срба у Хрватској се развијао али и трансформисао под утицајима револуција, ратова, религија, идеологија и културе. Међутим, у исто време и он је утицао на њих. Сви заједно су уносили нове аспекте у колективну свест. Губитак или добитак делова територија изазивао је промене у томе како су се Срби у Хрватској идентификовали са одређеним простором. Динамичне промене друштвених и политичких система у XX веку на историјској позорници доносиле су идеологије и вредности које су се уграђивале у национални идентитет Срба у Хрватској и давале му нове правце. Идеологије су постајале његова савремена идентификациона основа на којој су настајали и протицали колективни идеали, убеђења и вредности. Оне су утицале на формирање наратива о националном идентитету и одабирале на које аспекте историје ће се Срби у Хрватској подсећати и како ће их тумачити. Идеологије су утицале на промене у обичајима, уметности, литератури и образовању. Идеолошки оријентисана култура одражавала је аспекте националног идентитета, укључујући вредности, симболе и језик. Укратко, идеологије, нарочито од XX века, играју важну улогу у формирању и обликовању српског националног идентитета. Оне служе као оквир који одређује како се национални идентитет посматра, интерпретира и изражава у различитим аспектима друштва и културе.[6]

Да би се писало о српском националном идентитету у Хрватској, морамо знати да је њему претходио преображај српског средњовековног народа на простору Хрватске у српску нацију. Тај процес можемо сматрати националном интеграцијом. Он није једнозначан нити једносмеран. Тај сложени ток друштвених промена садржао је читав низ фактора који су утицали на формирање српског националног идентитета у Хрватској. Навођење дужег низа чинилаца можемо да започнемо процесом постепеног смањења локалних и регионалних идентитета у етничкој заједници, што значи да се тежи стварању нације. Затим, стварање политичке заједнице у којој се развијају институције и структура власти које подржавају национални идентитет такође су битни за креирање националног идентитета. Трећи фактор

6 З. Голубовић, *Ја и други*, Република, 1999, 77; М. Стојадиновић, Геополитички изазови..., 12.

би могао да буде стварање услова за економску концентрацију, што може значити да се економски ресурси усмеравају ка националним циљевима. Уз њих, неизоставан елемент националне интеграције је културна хомогенизација која је израз настојања да се усагласе култура и језик у националној заједници. У процесу националне интеграције, људи развијају јачи осећај припадности националној заједници, што може укључивати и развој идеологија, митова и вредносних норми. И коначно, можемо да кажемо да се мобилизацијом за циљеве националне заједнице и националним покретом у највећој мери испуњавају услови за довршавање процеса стварања националне заједнице. Наиме, национална свест која се развија у процесу националне интеграције подстиче појединце на подршку и учешће у остваривању циљева националне заједнице, укључујући и политичку слободу и изградњу друштвеног система. А у процесу националне интеграције важну улогу игра национални покрет, у који се на почетку укључује мања група родољуба, али временом постаје масован и обухвата различите друштвене слојеве.[7]

У процесу националне интеграције Срба у Хрватској развијао се и данас се развија њихов национални идентитет. Он је комплексан и флексибилан концепт који се односи на начин на који индивидуе и групе посматрају и идентификују се са српском националном заједницом. Национални идентитет Срба у Хрватској није нужно постојан и неизменљив. Он је скуп повезаних, а некада и супротстављених тенденција које могу еволуирати у различите облике током времена. Као друштвени концепт тесно се повезује са политичким, верским, културним, историјским и економским структурама друштва. Те структуре имају велики утицај на начин на који се национални идентитет формира и интерпретира. Данас, када је реч о Србима у Хрватској, али и другим нацијама на простору некадашње Југославије, национални идентитет игра доминантну улогу и често је сакралан концепт. Он је компонентна социјалног и политичког живота и може играти велику улогу у мобилизацији припадника националне заједнице, често подстичући људске страсти и ангажман.[8]

---

7 M. Gros, O integraciji hrvatske nacije, u *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, 180; D. Roksandić, Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. Između etnosa, naroda i nacije, *Migracijske i etničke teme* 5/2–3 (1989), 131.

8 О националном идентитету може се више видети код B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb, 1990; E. Hobsbaum, i R. Terens, *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011; B. Parekh, *Nova politika Identiteta*, Zagreb 2008; R. Rizman, *Globalizacija i autonomija*, Zagreb 2014; D. Babić, F. Škiljan, *Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet*, Zagreb 2018.

За процес националне интеграција веома је важно и постојање националне идеје, а у процесу њене политичке артикулације своје место има и национализам. Велики број теоретичара се бави питањем националних идеја и национализма. Међу њима се издвајају: Ентони Смит, Ернест Гелнер, Ханс Улрих Велер и Ерик Хобсбаум. И у Србији се већи број научника бави тим питањима. У том контексту, износимо став Саше Марковића о националној идеји и национализму. Према његовом мишљењу, национална идеја јесте једна од најзначајнијих тековина демократског и историјског развоја друштва. Као таква, она представља модерну социјалну и политичку афирмацију идентитета народа, не спорећи при томе идентична права других народа. Национализам је идеолошка узурпација националне идеје. Настаје као идолопоклонички и панегирички приступ одређеном тренутку њеног развоја.[9] Треба имати на уму да је национализам друштвени феномен који често изазива спорове и може имати дубоке последице на друштво и политику. Он се у позитивном смислу може исказати као „национални осећај", „љубав према нацији", „патриотизам", „домољубље" и сличне изразе, али се, нажалост, не може потпуно отарасити својих негативних конотација. Оне се могу показати онда када се национализам користи за сегрегацију, стварање раскола, изазивање мржње и покретање освајачких ратова. С друге стране, национализам може да инспирише културне ствараоце, о чему нам сведоче бројна дела из света романтизма, али и других праваца у култури који су, додуше, у односу на романтизам слабије били повезани са национализмом и добом буђења бројних нација на старом континенту. Позитивни одјеци у свету културе не ослобађају национализме међусобних сукоба. Судари национализама и припадајућих им аспирација могу изазвати дуготрајне конфликте. На простору Хрватске сукоби хрватског и српског национализма често су резултовали не само политичким сукобима већ и ратовима. С друге стране, било је и примера сарадње, и то када су њихови циљеви подразумевали неопходну борбу против заједничког непријатеља. У том смислу, на развој српског националног идентитета у Хрватској утицали су различити политички, верски, културни и економски процеси који су у широким захватима обухватали хрватско друштво. Због тога можемо рећи да је и процес формирања хрватске нације утицао на обликовање српског националног идентитета и обрнуто. Па и шире, изван регионалних односа, цео простор Европе је приликом великих друштвено-

9 Додатне информације можете наћи у књизи С. Марковић, *Национално без одијума, поглед без претензије*, књ. 3, Нови Сад – Сомбор 2020.

-политичких превирања остављао трагове на изградњи колективног идентитета Срба у Хрватској. Тако, данас, на идентитет Срба у Хрватској утичу и Хрватска и Европска унија, шира међународна заједница, али и Србија као матична земља свих Срба. У процесу придруживања Европској унији, Хрватска се суочила са многим изазовима у приступу признању и заштити српског идентитета. Један од кључних аспеката тог процеса је усаглашавање са европским стандардима, а то укључује и питања заштите права мањина. У контексту Хрватске, тај процес је посебно значајан за српску заједницу која тамо живи, с тим што се у исто време сударa са веома доминантним сећањем Срба на то да су били у социјалистичкој Југославији а у оквирима Републике Хрватске конститутивни народ, а не мањина.[10] То се односи на право на језик, културу, верску слободу и политичко учешће. Од деведесетих година прошлог века, Срби у Хрватској, као национална мањина, суочили су се са изазовима очувања свог идентитета. У том процесу међународна заједница је почела да се све више интересује за заштиту права мањина, а што је почело да ствара притисак на хрватску владу да поштује та права. Данас, уместо старих модела асимилације, све више се примењују „нови" модели мултикултурализма који поштују културну и верску разноврсност. То је кључно за Србе у Хрватској јер им омогућава да задрже своју конфесионалну припадност, културу и језик без страха од асимилације у већинско становништво. То такође отвара врата за сарадњу и суживот различитих етничких група у Хрватској и за добру сарадњу са већинским хрватским народом. На тај начин можемо да кажемо како интернационализација права мањина отвара могућности за српску заједницу у Хрватској да се боље заштити и да се њихова права не игноришу. У том смислу, сваки напредак у области заштите права мањина у исто време чини чвршћима принципе толеранције, индивидуалне слободе и једнакости. Ти принципи су кључни за изградњу хармоничног друштва у коме се поштују различитости, а тиме се и будућност српске заједнице у Хрватској, очувањем њеног идентитета, чини сигурнијом стварајући притом нова ткања националног јединства.[11]

---

10 Памћење већинског хрватског народа има важан утицај не само на интеграцију српске заједнице већ и на национални идентитет Срба у Хрватској. Разумевање и прихватање различитих историјских наратива и сећања може допринети бољем суживоту и помоћи у изградњи толеранције, али може и нарушити међунационалне односе.

11 Више о томе у В. Станковић Пејновић, Мултикултурални облик заштите српске мањине у Хрватској – политички оквир гетоизације, у *Национални идентитет и етнички односи*, ур. Н. Радушки, Београд 2018, 60–73.

Традиционални идентитет Срба у Хрватској

Национални идентитет Срба у Хрватској је сложен и дубоко укорењен у богатој историјској, културној и друштвеној позадини. Пишући о њему, Милорад Пуповац га је поделио на традиционалан, модерни и данашњи идентитет.[12] Делимично прихватајући Пуповчеву поделу, сматрамо да се код Срба у Хрватској преплићу традиционални и модерни идентитет, и то посебно у једном његовом сегменту, а то је ратнички (војнички) идентитет, мада своју мрежу утицања на модерно идентитетско језгро плету и други сегменти традиционалног идентитета, а то су вера (православље) и писмо (ћирилица) и језик.

Војничка служба се одразила на историјску улогу Срба у Хрватској као бранилаца граница Хабзбуршке монархије, али истовремено и чувара усмене предаје знања и обичаја који су се преносили генерацијама. Тај елемент се делимично одражава у модерном идентитету кроз учешће Срба у Народноослободилачком покрету. На тај начин, традиција и модерност се спајају чинећи важну спону која утиче на свеукупност српског идентитета у Хрватској. Осим војничке службе, православље је важан аспект идентитета јер оно уоквирује верско и духовно полазиште српске идентитетске основе и у прошлости и данас. Попут војничке службе и православља, ћирилица веже Србе из Хрватске са коренима. Пишући њоме, они су створили културну баштину која није само чувала њихов идентитет већ су њоме комуницирали и са другим народима. Она је њихово традиционално писмо које и данас представља један од важних грудобрана српског идентитета.

Ратнички (војнички) идентитет Срба у Хрватској

Због важности поменута три елемента традиционалног идентитета који стоје наспрам пустошења идентитетске суштине Срба у Хрватској, али који су истовремено погодан оквир за њихов развој и разумевање посвећујемо им посебну пажњу у разматрању о традиционалном идентитету. Да бисмо читаоцима представили у којој је мери сложен традиционални идентитет Срба у Хрватској, неопходно је да пред њих поставимо језгровит оквир историјских дешавања која

12 M. Pupovac, Moderni identitet Srba u Hrvatskoj, у *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*, Zagreb 1999, 143–164; F. Škiljan, Identitet Srba u Hrvatskoj, *Politička misao* 51/2 (2014), 112.

су се одвијала до почетка XX века и која су утицала на политичку, културну и верску баштину тамошњих Срба. Намера историјског прегледа је да нам представи комплексност и многозначност српског идентитета у Хрватској, и то тако да прикаже како су разни фактори обликовали и еволуирали тај идентитет кроз векове. А ти фактори се осликавају у разним историјским догађајима, највише у миграцијама и ратовима, где су идентитет обликовали вера и црква који су имали важну улогу у одржавању и преносу традиција и културе, затим језик и писмо, потом вишевековно служење у војним формацијама и учествовање у ратовима, што је обликовало ратнички идентитет у тим заједницама и коначно политички догађаји и односи са домаћим и страним властима који су кроз политичке трансформације, сукобе и сарадњу утицали на идентитет Срба у Хрватској.

Када је реч о ратничком идентитету Срба из Хрватске треба имати на уму и значај миграција. У том смислу, писана историја о Србима у Хрватској траје још од средњег века. Српски историјски пут од XV века обележавају бројне миграције, које су имале дубоке политичке, културне и верске импликације. Од 1403/1404. до 1459. године, становници Српске деспотовине почели су да напуштају своје домове и да се селе према земљама које су настањивали Мађари и Хрвати. Те миграције су биле обележене разноликошћу друштвених статуса и професија миграната. Међутим, најмасовније миграције су се десиле након пада Деспотовине, посебно 1480/1481. године. У тим масовним селидбама били су заступљени представници разних социјалних слојева, али пре свега земљорадничко становништво. Они су у највећем броју проналазили свој нови дом на поседима српске властеле у угарским и хрватским земљама. То се дешавало као резултат систематичног плана обнове и насељавања опустелих области. На тај начин је појачавано српско присуство на, за њих, новим територијама, пре свега у Банату и Поморишју. Те, али и касније миграције, нарочито оне у XVII и XVIII веку, попут Велике сеобе, сведоче не само о променама у етничкој структури становништва на простору данашње Хрватске већ и о присуству Срба на тим просторима, додирима са другим етничким групама, њиховим културним токовима, религијама и конфесијама. Одрази тих додира и преплитања који су ускоро уследили оставили су трагове на дешавањима већ у времену у којем су се одвијали, али и у каснијим вековима. Територијални губици и селидбе српског становништва нису били случајност већ су били плански део ратних стратегија. Драматична разарања и селидбе имали су своје корене у борби за контролу над територијама, а утицали су и на сложену и драматичну историју српско-хрватских, српско-мађарских и српско-аустријских односа. Када је реч о сеоба-

ма, треба поменути и то да су након Бечког рата (1683–1699), Срби у хрватским земљама били бројнији него Срби у угарским земљама. Међутим, утицај последњих био је већи у процесима који су обликовали модерну српску нацију. Велики људски потенцијал Срба у хрватским земљама растакао се у војнокрајишком систему, у ратовањима и људским губицима, док се то у Угарској догађало у мањој мери. При томе, српски сељаци у Хрватској, који су углавном били насељени на крајишким подручјима, имали су и мање времена и мање квалитетне земље за пољопривредну производњу него српски сељаци у Угарској. Изузимајући Срем, српско грађанство у Угарској било је јаче него српско грађанство у хрватским земљама током целог XVIII века.[13] Расположиви капитал је такође имао велику улогу. Срби на подручју источне Славоније и Срема углавном су били значајно заступљени у трговини и занатима, што им је омогућавало да развијају и себе и своје заједнице а тиме и да играју важну улогу у обликовању модерне српске нације, док су Срби у северној Далмацији, Лици, Кордуну и Банији остајали изван снажних ветрова промена које су настајале под утицајем новчаних токова. Очигледно, Дунав и Сава, две моћне реке, биле су кључне у обликовању и повезивању српског грађанства, истовремено служећи као основа за националну интеграцију. Не смемо заборавити ни да је моћ српског свештенства у Угарској била већа од његове моћи у хрватским земљама. Све то је утицало на чињеницу да су Срби у Угарској постали центар духовног, интелектуалног и политичког окупљања Срба из целокупне Хабзбуршке монархије све до краја XIX века. Ипак, свеукупност рађања модерне српске нације у Хрватској не може се посматрати само у контексту главних праваца и токова њеног настанка. Да би се процес схватио, треба заронити и у дубину историјског значаја грађанства мањих српских заједница у градовима као што су Винковци, Брод на Сави, Петриња, Карловац, све до обала дуж Јадранског мора.

Иначе, када је реч о досељавању Срба у северну Хрватску, треба знати да је њихов број почео да се повећава још од XV века, у време ратова са Османским царством, када су поједини српски великаши добили наследне поседе на подручју Славоније. У највећем броју Срби су били војници у Војној крајини, мада је било Срба и у градовима.[14]

13 Више о томе у Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, Нови Сад 2016.

14 Војна крајина (или Војна граница) била је војна покрајина која се простирала на јужним границама Хабзбуршке монархије, касније Аустријског царства и Аустроугарске монархије. Настала је као одбрамбени појас против инвазије Османског царства. Током XVII века, територија Војне крајине проширена је на исток и основане су нове области. Од тада се простирала од средишње Хрватске на западу до Трансилваније на истоку, обухватајући територије које данас

Неправедно би било писати да су Срби били само војници и ратници јер се управо од седамдесетих година XVI века у градовима повећава број Срба који су били трговци и обртници. У XVII веку, српски трговци су у великом броју посредовали између два царства, хришћанског и исламског, замењујући у том послу некада веома присутне дубровачке трговце.[15] Ипак, они су и даље у урбаним центрима Хрватске били мањина у односу на Хрвате, па чак и на просторима где су Срби чинили већину.[16] Иначе, масовна колонизација Срба на просторе данашње Хрватске започела је у XVI веку. На Медитерану, преко Далмације до граничних подручја српских сеоба на Јадрану у Истри, а на континенту досељавањем на подручје Жумберка и данашње северозападне Хрватске, те смештањем у Лици, на Банији и Кордуну крајем XVII и почетком XVIII века, Срби су у великом броју постали граничари.[17] Досељавања Срба су настављена и након Првог и Другог светског рата.[18]

припадају Хрватској, Србији, Румунији и Мађарској. Та војна покрајина имала је за примарни циљ да штити Хабзбуршку монархију од османских напада и инвазија. Да би остварила ову сврху, Војна крајина је била насељена војницима и њиховим породицама. Тај модел се може назвати и „војничко-насељеничким" моделом одбране, у којем су војници обављали двоструку улогу – одбрану границе и насељавање територије. То насељавање и активна војна служба омогућили су да буду бржи одговор на османске нападе. Војна крајина је имала различите секторе и границе током свог постојања, а њен значај је опадао како су се промениле геополитичке околности у Европи. Крајем XIX и почетком XX века, Војна крајина је постепено укидана, а њен територијални статус се променио како су нови државни ентитети преузимали контролу над тим областима.

15 Велика истраживања о том периоду и том простору који настањују Срби као и о демографским, економским и политичким променама урадио је Славко Гавриловић. Овом приликом помињемо две његове монографије: *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, Београд 1993. и *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*, Нови Сад 2006.

16 Изнимка је Петроварадинска регимента у Срему. О томе више код С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979; Ј. Илић Мандић, Славонско-сремска војна граница половиним XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015), ур. В. Крестић, 57–98.

17 Осим Срба, граничари су били и Хрвати, Немци и Власи. Они су се вековима заједно борили против непријатеља царске круне. За војну службу су добијали земљишне поседе и ослобађани су феудалних намета. Народи који су бранили границу могли су да се помажу у Крајини, да заједно ратују, бивају рањавани и гину на бојиштима. Нажалост, разлике и поделе, а временом и неповерење изазвано најпре политичким диференцирањима од последње две деценије XIX века, када је буђење српског и хрватског националног идентитета почело да захвата шире масе становништва, било је употребљавано и као једно од „погонских горива" за испољавање мржње.

18 Након Првог светског рата бројни солунски добровољци и сиромашни сељаци из крајева који нису били развијени имали су могућност да се населе на плодна подручја Славоније. Тако су, на пример, насељена бројна села Вировитичко-

На почетку, Војна крајина је била организована као одбрамбени појас против османлијских освајања, али је прерасла у велику хабзбуршку ратну провинцију. Трајала је од 1527. до 1881. године.[19] Срби су највећим делом били пешадија. У знатном броју били су и у речној флотили, а остала су многа сведочанства и о томе како су још у XV веку чинили посаде неких хрватских градова попут Медведграда, Калника и Копривнице.[20]

Још од XV века, културни значај династије Немањића, Косовског боја и Бранковића додатно се наглашавао у српском крајишком – ратничком менталитету. Овај процес „надградње" културног наслеђа може се посматрати кроз имплементацију у свакодневном животу Срба крајишника. Наиме, поменути културни елементи нису били само далеке приче или легенде, већ су се имплементирали у свакодневни живот људи у Војној крајини. Они су преношени кроз народну предају, песме и обреде.[21] Тако су ови хероји постали део колективне свести и традиционалног идентитета српског крајишког становништва.[22] Они су често били повезивани са верским аспектима, што је додатно учвршћивало њихову важност у менталитету крајишких Срба. На тај начин преплитали су се војни (ратнички) идентитет и хришћанска вера и играли кључну улогу у формирању и развоју традиционалног идентитета Срба у Хрватској.

Иначе, државна власт и црквена организација били су кључне координате када је реч о положају српских граничара. Ове две ком-

-пожешке жупаније. И после Другог светског рата настављена су досељавања Срба и то, такође, из слабије развијених крајева као што су Босна и Херцеговина, северна Далмација, Лика и Македонија. F. Škiljan, Identitet Srba u Hrvatskoj, *Politička misao* 51/2 (2014), 112.

19 Историјом Војне крајине бавио се велики број српских и хрватских историчара. Овом приликом бих истакао следеће историчаре и њихова дела која представљају значајан допринос изучавању Војне крајине: С. Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у 18. веку*, 1–6, Београд 1989–2011; В. Дабић, *Војна Крајина: Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000; D. Roksandić, *Vojna Hrvatska (1809.-1813.)*, 1–2, Zagreb 1988; D. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004; H. Petrić, *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Zagreb 2012.

20 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb, 1991, 10.

21 Усмена историја може да буде сведок прошлости једног народа. О томе сведоче бројна истраживања колега са Института за миграције и народности из Загреба. У једном од њих, казивачица говори о песмама и идентитету Крајишника из околине Двора: „Наши Крајишници немају цвјетиће на ношњама. Њихове су ношње врло једноставне, а пјесме су им кратке, јер морају брзо отпјевати да би се могли ићи борити. Људи тога нису свјесни, иако је то дубоко уцртано у њима." F. Škiljan, 120.

22 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 13, 14.

поненте су имале значајан утицај на формирање идејних и идентитетских претпоставки и одређивале су улогу и положај Срба граничара. У свом вишевековном животу на граници Хабзбуршког и Османлијског царства, Срби су за граничну заштиту Хабзбуршке монархије повремено снажили своја политичка, културна и верска права. Тако је на пример жумберачким Србима Фердинанд I Хабзбуршки већ 1538. године доделио привилегије везане за њихову војничку службу. Далеко значајнија исправа везана за идентитет Срба у Хрватској био је Влашки статут из 1630. године, као и касније исправе које су потврђивале поменути Статут. Колико је тај документ био важан за очување српског идентитета кроз давање повластица и права сведочи и чињеница да се чувао у скривници православне цркве у Северину и да се јавно читао само о важнијим црквеним датумима и у кризним тренуцима.[23] Његов значај огледа се у обликовању административне, војне и друштвене структуре у Хабзбуршком царству, као и због својих пионирских корака у области локалне аутономије и права досељеника, а што је имало изузетан значај у изградњи традиционалног идентитета Срба.

Међутим, борба за права и њихово очување није текла ни лако ни једносмерно. На пример, у периоду од 1690. до 1695. године Срби су доживели различита тумачења својих привилегија од аустријске (царске) и угарске (жупанијске) власти. За Бечки двор, Срби су били народ с властитим правима и статусом, док су угарски сталежи Србе сматрали само признатом верском групом која се налази на угарској територији. Српска јерархија, која је у том периоду била и духовни и политички вођа српског народа, нашла се у изазовном положају. Трудила се да балансира између различитих интереса и различитих тумачења статуса Срба. Њен циљ је био да се обезбеди бољи правни статус, који би био признат и од угарских и од царских власти. Српске привилегије су биле потврђиване више пута због значаја српског народа за Монархију у XVIII веку. Међутим, увек су постојале ограничавајуће клаузуле. Коначно, седамдесетих година XVIII века, привилегије су сужене и сведене у црквено-школски оквир.[24] Очигледно се радило о значајном моменту у историјском развоју Срба у Хрватској и њиховом односу са различитим властима у том периоду, али и комплексној динамици која је обликовала њихов статус и права.

23 F. Škiljan, 119.

24 В. Гавриловић, Д. Микавица, Друштвенополитички статус Срба у Хабсбуршкој монархији – од Леополдових привилегија до деклараторије, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 143 (2013), 267, 268.

Осим борбе за привилегије, војна служба и ратништво као саставни део традиционалног идентитета носили су у себи богату ускочку традицију, легенде о крајишким војницима и официрима широм Европе и на Балкану. Сви они су преци многих данашњих Срба у Хрватској. Ратови који су вођени на Балкану и у Европи готово да нису пролазили без учешћа Срба у Хрватској уколико су њихове државе учествовале у њима. Чак и у социјалистичкој Југославији, која није потенцирала сећања на јунаштво Крајишника пре 1941. године, преживела су сећања на чувене ратнике. Готово да нема Србина у Хрватској који не зна за Стојана Јанковића, легендарног српског вођу ускока у Равним котарима у XVII веку, поглавара и управника морлака, сердара Котара, каваљера св. Марка, коњичког капетана и заповедника тврђаве Островице. Све његове набројане почасти и именовања служе не само као доказ ратништва као дела идентитета Срба у Хрватској већ и за стварање имица хероја који је уткан у ту историјску личност.

Фино идентитетско ткање о херојима попут Стојана Јанковића одвијало се и у свету поезије. Народне песме су биле најважнији део српске усмене књижевности. Својим наративним приступом и емоцијом оне су динамично одражавале дух Срба у Хрватској. Међутим, када говоримо о идентитету Срба, намеће се епска поезија због своје историчности и посебних друштвено-историјских промена у којима је настајала.[25] Она није створена у XVI веку услед миграција Срба нити је само одјек њихове културе од надирања Османлија на Балкан. Њена лиричност је ницала и на искуствима прошлих времена, а у њој се појављују и трају личности од средњовековних јунака попут Краљевића Марка преко поменутог Стојана Јанковића па до савремених ратника из прошлог века који се настоје осликати у том вишевековном поетском простору идентитета.[26] Иначе, у очувању сећања на Стојана Јанковића све до данашњих дана нису помогле само приче и народне епске песме већ и хероизација прошлости са својим херојима у служби идеологија. Стојанов живот је приказан тако да се издиже изнад митолошких прича о трагичности људског постојања. Ма колико да су његове победе и смрт били приказани у физичком смислу, они су изнад свега духовне. Тако, опеван и слављен као херој, упркос разликама оног и данашњег времена, Стојан Јанковић спаја своје и наше време персонификујући и модерне аспирације којима српска заједница тежи. На тај начин он – херој, служи као модел за колективну и појединачну идентификацију и ими-

25 Више о томе у Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 2007.

26 *Исто*.

тацију.[27] Стојан Јанковић није био једини истакнути српски ратник из времена ратова против Османског царства. На пример, понекад је херојски чин појединца бивао потиснут колективитетом. Бројни уметници из времена царице Марије Терезије (1740–1780) приказивали су Крајишнике као јунаке. Међу њима је најистакнутији Ђенаре Базиле. На његовим радовима је идеализован уметничких приказ Крајишника, који делују попут Спартанаца, а служио је Хабзбуршкој монархији да прикаже како располаже озбиљном војском.[28]

Иначе, ратништво у себи спаја традиционалне и модерне елементе идентитета Срба у Хрватској. Мада су се Срби као војници истакли у ратовима које је водила Аустроугарска, у којима се спомињу имена војсковођа попут фелдмаршала Светозара Боројевића и генерала Милана Узелца, а бројни Срби из Хрватске су били и добровољци у српским војскама, у савременим сећањима српског становништва у Хрватској ипак су претежне партизанске епизоде из Другог светског рата, које се, као такве, уклапају у калеидоскоп ратничког идентитета. Треба истаћи да су Срби из Хрватске учествовали и у другим војскама за време рата од 1941. до 1945. године. Мада су као партизани били најбројнији, Срби из Хрватске су у знатнијем броју били припадници Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО). У Хрватској је четнички покрет тек почео да развија за време Краљевине СХС (Краљевине Југославије). Он је једним делом носио идеје „бескомпромисног" интегралног југословенства и унитаризма, које су привлачиле одређени део Срба и Хрвата који су се за време Другог светског рата нашли и у јединицама тог покрета.

Данас, барем у истраживањима о култури сећања код Срба у Хрватској и формирању њиховог националног идентитета, која су предузеле колеге са Института за миграције и народности из Загреба, учествовање предака у партизанском покрету је један од најважнијих сегмената идентитетског језгра.[29] Интересантно је то што се јунаш-

27 Више о херојима и хероизацији види у S. H. White, What is a Hero? An exploratory study of students' conceptions of heroes, *Journal of Moral Education* 28/1 (1999), 81–95.

28 O. Vlahović, Slika svakodnevice srpskih graničara sa prostora Vojne Krajine u korpusu grafika Đenara Bazilea, završni rad, https://www.academia.edu.

29 Истраживања су спроведена на територији Баније, Кордуна, Лике и Славоније. Недостају истраживања испитаника у Далмацији. Када се говори о учествовању Срба из Хрватске у четничком покрету, треба истаћи да је управо у Далмацији и Лици био највећи број Срба, али и приметан број Хрвата, који су били борци у четничким јединицама. С друге стране, може да се претпостави да је на формирање антифашистичког (партизанског) идентитета као сегмента модерног идентитета Срба у Хрватској утицао не само велики број учесника Срба из Хрватске у партизанима већ и дуготрајност социјалистичке Југославије, у којој је такво сећање неговано, али и чињеница да у модерној хрватској

тво легендарних ускочких јунака и војсковођа у култури сећања данашњих Срба у Хрватској спаја са партизанским ратовањем у Другом светском рату. На тај начин се ратништво као сегмент традиционалног идентитета претаче у антифашистичку борбу као саставни део модерног идентитета Срба.

Иначе, Крајина је дуго била регион са значајним српским становништвом, а Срби Крајишници су се трудили да сачувају свој идентитет током бројних промена државних граница, а посебно у XX веку. Тај дух је истрајан и данас, као и у различитим другим епохама, укључујући период Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС), па чак и за време Другог светског рата у Независној Држави Хрватској (НДХ). Исто тако, преко социјалистичке Југославије, па све до стварања нове хрватске државе, он је показао да није ограничен на одређени политички режим или државу већ да траје кроз различите историјске периоде и остаје део културне и етничке баштине тог региона.

Православље као део традиционалног идентитета Срба у Хрватској

Вера (хришћанска) и конфесија (православна) српски национални идентитет чине сличним и у исто време различитим од хрватског националног идентитета. Сличност хрватског и српског традиционалног идентитета у оквирима вере огледа се у заједничком припадању хришћанском свету. Својим сугестивним духовним усмерењима и православље и римокатоличанство омогућавају испуњење мира и појединца и целокупне заједнице. С друге стране, колико је хришћанство везивно ткиво српског и хрватског народа и њихове сличности, толико је, нажалост, различитост конфесија у прошлости бивала извор спорења и сметњи у добросуседским односима. У модерној историји није реткост да другачији конфесионални идентитет политичари користе не само за јачање свог националног идентитета већ и за развијање мржње према другом. Истовремено, припадање истој нацији али другој цркви или изјашњавање за атеизам често је водило, а и данас води ка томе да поједини политичари и њихови следбеници такве особе искључују из националног корпуса.

држави неговање културе сећања везано за четнички покрет јавно неприхватљиво. Занимљиво би било предузети испитивања о култури сећања на Други светски рат и учествовању предака у партизанима и четницима испитаника Срба пореклом из Хрватске, а који живе у другим државама.

Када је реч о улози православне цркве у очувању и развоју српског идентитета у Хрватској, треба имати на уму да је она у прошлости била неретко једина институција која је водила рачуна о њиховом идентитету. Можемо да кажемо да је до почетног развоја националне идеје, а затим и буђења националних осећања у ширим масама, лојалност према својој цркви била темељ самоидентификације великог броја Срба.

Још од периода сеоба Срба православна црква је играла кључну улогу у одржавању и јачању српског идентитета и вере на простору данашње Хрватске. Не само што је обезбеђивала права и привилегије својим верницима у новим окружењима већ је била и средишња тачка за очитавање вере и одржавање културних веза са коренима. Она је имала кључну улогу у очувању српског идентитета. Како су се Срби у сеобама селили ка Западу, и њихова црква се ширила ка том простору. Мада је тиме број православаца на Западу постајао све већи до 1750. године, због покушаја унијаћења, било је Срба који су прихватали римокатоличанство. У то време Далмација је доживела значајне промене у својој религиозној панорами, и то посебно током и након Кандијског рата у другој половини XVII века. На пример, када је неколико хиљада Срба-морлака постало поданици Млетачке републике, један део је прешао у римокатоличанство, а делом су се суочили и са унијом (црквеним сједињењем), које је подржавала Република, пре свега због крајње одбојности према могућности да Срби остану у црквеној јурисдикцији Дабробосанске митрополије Пећке патријаршије.[30]

У тим вековима ратова, унијаћења и сеоба велику улогу у очувању идентитета Срба у Хрватској имали су православни манастири. Још од прве половине XVI века духовни живот Срба у Славонији и Срему био је обележен развојем фрушкогорских манастира. То подручје је било једно од најважнијих верских центара Пећке патријаршије. Осим Крушедола, који је био један од најпрестижнијих манастира у том периоду, и манастири Ораховица и Пакра у Славонији играли су важну улогу у одржавању духовног и културног наслеђа Срба. Ораховица је била посебно значајна као седиште митрополита са јурисдикцијом у Пожешком и Церничком санџаку.[31]

Они су за Србе били не само центри писмености већ и стубови духовног и идентитетског опстанка. Многобројни молитвеници, лекционари и Библије чинили су у средњем веку главни фонд свих манастирских библиотека. У најстарије српске манастире на терито-

30 Више о томе у D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*.

31 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 42.

рији данашње Хрватске спадају манастири Крупа, Крка и Драговић у Далмацији, а од када су Срби почели масовније долазе у Хрватску, у близини града Корпивнице, око 1550. године, подигнут је и манастир Лепавина. То нису једини манастири који сведоче о традиционалном идентитету Срба у Хрватској. Треба споменуути и манастире Свету Ану и Гомирје и многе друге на северу и западу Хрватске.

Православни манастира у Далмацији су имали духовни, културни и едукативни значај као везивно ткиво православног идентитета Срба као саставног дела њиховог традиционалног идентитета у Хрватској. На пример, у манастиру Крка основана је прва богословија, односно прва организована школа у Српској цркви на том простору. Та школа вековима пружа верско образовање, духовну подршку и место је окупљања српске заједнице. Њен континуитет, упркос повременим прекидима те политичким и војним променама, сведочи о дубокој културолошкој вези између Срба у Хрватској и њихове историјске баштине. Обележавање 400 година постојања школе 2015. године показује континуитет очувања историјске везе Срба у Хрватској са својом прошлошћу. Та манифестација, уз присуство патријарха и епископа, симбол је постојаности српске заједнице.

Осим манастира Крка, за Србе из Хрватске је значајан још један манастир из Далмације. То је манастир Крупа. Мада су монаси тог манастира, који је основан још у средњем веку, били чувари духовног идентитета тамошњих Срба и још у првој половини XVIII века имали снажне везе у православном свету, истовремено су градили и везе између православља и римокатоличанства. За то најпре треба захвалити чињеници што се тај крај налазио у окриљу Млетачке републике. У XVIII веку у манастиру Крупа је боравио и Доситеј Обрадовић, један од најзначајнијих српских просветитеља. Отприлике стотину година после њега, у манастиру је извесно време провео и писац Симо Матавуљ, који је у својим делима описао карактере људи из тог краја. Но Далмација није једина дала манастире као духовна и културна средишта традиционалном српском идентитету у Хрватској.[32]

Познате личности из света културе и науке боравиле су и у другим православним манастирима у Хрватској. У XVII и XVIII веку, када је манастир Гомирје трајао своје најплодније дане, био је велико културно и образовно средиште. У њему је живело и боравило неколико значајних особа. Међу њима треба споменути Јосифа Рајачића, митрополита и српског патријарха, затим Саву Мркаља, реформато-

32 Пасус према D. Gavrilović, S. Marković, Jedan pogled na sedam stotina godina kulturnog i verskog nasleđa manastira Krupa, *Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku*, ur. D. Gavrilović, Novi Sad 2017, 91–100.

ра српског писма, а мора се отргнути од заборава и спомен на то да је кратко време, на пропутовању, у њему боравио и Никола Тесла.

На северу Хрватске, дуги проток времена учинио је да се својим значајем за идентитет Срба издвоји манастир Лепавина. Он је био чврсто упориште православне вере међу Србима у региону Вараждинског генералата. Монаси из Лепавине нису били само духовне вође већ су били ангажовани и у борби локалног становништва против друштвених неправди. Њихово учешће у бунама свакако је допринело очувању српског идентитета јер су тиме исказивали заједништво са побуњеним народом. Тако су монаси из овог манастира градили споне између верског и ратничког идентитета. О томе нам сведочи њихово учешће у великој буни крижевачког великог судије Осмокруховића из 1666. године због којег су 1672. године, заједно с монасима из манастира Гомирја, били осуђени на доживотно робијање на галијама на Малти. Данас манастир Лепавина, осим своје верске улоге, служи и као културно средиште. Издања часописа *Пут, Истина и Живот* и бројне активности у манастиру и у овом веку доприносе очувању српске културе и традиције.

Да је црква имала улогу велике заштитнице српског идентитета у Хрватској, говори и то да су, изузев саме црквене организације, најзначајније институционално постигнуће српског народа у XVIII и XIX веку били аутономни народно-црквени сабори. Карловачка митрополија и њени народно-црквени сабори представљају у духовном, културном и политичком смислу врховни израз аутономног живота и рада пречанских Срба све до друге половине XIX века.[33]

Иначе, верски идентитет Срба у Хрватској у смислу припадности православљу више пута је био злоупотребљаван, нападан или негиран од националистичких и екстремнодесничарских политичара. На пример, покушаји асимилације једног дела Срба у НДХ вршени су и путем подршке стварању Хрватске православне цркве (ХПЦ). Мада је идеја о њеном оснивању настала у другој половини XIX века, она је основана тек законском одредбом поглавника Анте Павелића 6. јуна 1942, на основу законске одредбе о Хрватској православној цркви од 3. априла 1942. године. Када је НДХ пропала, комунистичка власт је распустила ХПЦ и вратила јурисдикцију СПЦ у Хрватској. То није значило да је комунистичка власт била благонаклона према СПЦ или било којој другој цркви. Комунистичка идеологија се супротставља религијама. То је на примеру Хрватске, али и других република у

33 О улози народно-црквених сабора на прелому између XIX и XX века види у Г. Васин, *Сабори раскола: српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2016.

СФРЈ, било веома уочљиво у првој деценији након Другог светског рата када су поједини храмови претварани у складишта, други запостављани и препуштани забораву, а појединци који су наставили са религијском праксом били су прогањани и јавно стигматизовани нарочито у првим послератним годинама.[34] Укидање ХПЦ био је један од одговора усташкој идеологији која је порицала право на постојање српског идентитета у Хрватској. После проглашења независности Републике Хрватске, поново се појавила иницијатива за оснивање ХПЦ, која је 2013. године самопрогласила аутокефалност. Иницијатива и њено оснивање представљају комплексну и контроверзну ситуацију у контексту религиозних и националних питања у Хрватској. Неке примедбе у том смеру могу да се односе на следеће: њено оснивање има контроверзан карактер и изазвало је велике спорове и осуде од СПЦ; иницијатива није прихваћена као легитимно оснивање православне цркве већ као покушај политичког и националног манипулисања; коначно, иницијатива и оснивање се темеље на националним и религиозним мотивима, с обзиром на то да се односи на православне хришћане који се идентификују као Хрвати и не желе да се поистовећују са Србима.

Када је реч о верском идентитету Срба у Хрватској у другој половини XX века, према регијама, јасно је видљиво да су Срби на Кордуну и на Банији, односно у крајевима где је антифашистички покрет био снажнији били мање религиозни од Срба у источној Славонији и Далмацији.[35] Мањак религиозности не треба само приписивати припадности партизанском покрету већ и чињеници да је уз свој народ у тим крајевима страдало и православно становништво. Спаљени храмови и протерано или побијено свештенство такође су утицали на то да вера буде мање заступљен идентитетски сегмент. Идентификација са комунистичком власти у тим крајевима била је већа, а како су стасавале генерације рођене након 1945. године, јачала је и припадност све популарнијем југословенском идентитету. Срби колонисти који су након Другог светског рата долазили у Војводину из тих крајева, као и они са простора Босне и Херцеговине, према речима Небојше Петровића, сматрани су „оштрицом револуције“ у тој аутономној покрајини.[36] Они су били припадници Народноослободилачке борбе и(ли) чланови њихових породица који су, у огромном броју, прихватили нову, комунистичку идеологију, одбацивши верски идентитет.

34 Више о односу комунистичких власти према црквама види у Н. Петровић, *Архипелаг мржње, непријатељи КПЈ у Војводини након Другог светског рата 1944–1953*, Београд 2020, 148–202.

35 F. Škiljan, 117.

36 Више о томе видети у Н. Петровић, *Архипелаг мржње*.

Мада је комунистичка власт сузбијала рад цркава, она их није потпуно забранила. Цркве су наставиле да постоје у социјалистичкој Југославији, а у том четвородеценијском трајању понекад је долазило и до сарадње између цркава. У неколико наврата СПЦ и РКЦ су сарађивале. Можда један од најлепших примера је прва заједничка екуменска молитва у јануару 1966. године у Сплиту, коју су предводили надбискуп Франић и протојерej Плавша. Нажалост, та пракса није настављена. Напротив, избијањем ратова на простору социјалистичке Југославије и међунационалних мржњи између Срба и Хрвата деведесетих година прошлог века, ништа се друго није ни могло очекивати него да се и верски идентитети Срба и Хрвата међусобно супротставе. А како пише хрватски историчар Перица, нажалост, „што се тиче два сплитска екуменска визионара, од 1990-тих до данас, њихове утопијске авантуре многи су у њиховим црквама осудили...“.[37]

Данас, упркос узајамним осудама и истицањима различитости, у СПЦ и РКЦ има позитивних примера који могу постати светле тачке помирења и суживота на овим просторима. Управо у време када је вуковарско Градско веће новим Статутом из 2015. године одлучило да српска мањина у Вуковару неће остварити право на двојезичност, чиме су се веома затегли не само локални односи већ и односи између две државе, двојица високих представника РКЦ и СПЦ, задарски надбискуп Желимир Пуљић и српски патријарх Иринеј, послали су поруке помирења и жеље за смиривањем тензија између српског и хрватског народа.

Упркос тим лепим примерима односа између две цркве, треба имати на уму да Срби у Хрватској све више губе унутрашње споне свог идентитета. Наиме, након Рата у Хрватској (1991–1995), настављен је процес губитка националног идентитета Срба који су остали да живе у Републици Хрватској. Ипак, један део Срба је одлучио да сачува свој конфесионални идентитет. То је уочљиво и из пописа из 2011. године када се 16.647 особа изјаснило као Хрвати и православци.[38] Један од пресудних разлога могла би да буде стигматизација Срба од већинског народа у време последњег рата и након њега. То је посебно било приметно у северозападној Хрватској и Подравини, „гдје постоје скупине Срба који су се у посљедњем периоду

37 V. Perica, Hram Svetog Save u Splitu 20 godina kasnije (1989.-2009), рад представљен на скупу *Хрватско–српски односи; политичка сарадња и националне мањине*, Голубић 2009.

38 https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_12/H01_01_12.html

асимилирали с већинским становништвом. Од елемената властитог идентитета очували су једино православну вјеру, па у разговорима чак нијечу српски идентитет и говоре о себи као о Хрватима православне вјере".[39] Односно, може се рећи да је један део Срба услед страха од националистичке мржње хрватске екстремне деснице занемарио припадност нацији. Тиме ипак није раскинута спона са духовношћу која је изграђена у оквирима СПЦ. Могуће је да су се ти људи одлучили на тај потез и зато што је припадност православљу било лакше сачувати него национални идентитет. Наиме, у Хрватској се као православци, осим Срба, изјашњавају и друге националне заједнице (нпр. Бугари и Македонци), али изјашњавање као Србин постало је нелагодно и отежавајуће. Било је и случајева да се ни Срби из оних крајева у којима није било ратних разарања ни егзодуса нису у знатнијем броју вратили вери нити она има важну улогу у њиховом националном идентитету који је успео до данас да се сачува.[40]

Ипак, верска компонента се није потпуно угасила. Премда се више од 16.000 људи изјашњава као „политички Хрвати", они и даље чувају своју конфесионалну припадност и одржавају обичаје попут славе и прослављања великих хришћанских празника који их на духован начин везују са свим онима који су задржали српски национални идентитет.

Треба нагласити и да су верска компонента и ћириличко писмо, као саставни делови националног идентитета, највише сачувани на истоку Хрватске, прецизније на територији некадашње Српске аутономне области (САО) Источна Славонија, Барања и Западни Срем. Она је постојала од 1991. до 1995. године. То је била једна од три такве области проглашене на територији Републике Хрватске. Након пада Републике Српске Крајине 1995. године и егзодуса Срба из тих крајева у Савезну Републику Југославију и Републику Српску, поменута САО није била укључена у војне акције и она је наставила још кратко време да постоји као српски паралелни ентитет. Након потписивања Ердутског споразума 12. новембра 1995. године, тај део је реинтегрисан са остатком земље, чиме је покренут процес мирне реинтеграције хрватског Подунавља у уставноправни поредак Републике Хрватске. Великим делом због таквог развоја историјских догађаја, који се нису завршили ратом, и због близине границе са Србијом, већ мировним споразумом шире распрострањена припадност православљу и ћирилица остали су део српског идентитета на тим просторима. Тиме је омогућено не само традиционалним елементима

39 F. Škiljan, 119.

40 F. Škiljan, 117.

српског националног идентитета да се потпуно очувају већ и да се слободније развија њихов модерни идентитет.

Будући да је од почетака људске врсте до данас религија остала један од најемотивнијих делова људскога искуства који снажно утиче на перцепцију стварности, на осећај припадности одређеној заједници, у овом случају српској, и на однос према околини у којој живимо, она је распрострањена у свим временима и просторима као систем веровања, осећаја и праксе. У том смислу, српска заједница у Хрватској унутар свог холистичког система садржи религиозност и она је неодвојива не само од свакодневног живота већ је кључан сегмент српског националног идентитета у Хрватској, а исказује се и као припадање СПЦ.[41]

Ћирилица и језик као сегменти традиционалног идентитета Срба у Хрватској

Што се тиче писма, трећег саставног дела традиционалног српског националног идентитета у Хрватској, треба нагласити везаност за ћирилицу. Мада су у средњем веку и Срби и Хрвати користили ћирилицу, данас у Хрватској већина сматра ћирилицу делом српског идентитета, док латиницу виде као „хрватско писмо". Супротно томе, још у средњем веку хрватски фрањевци су ћирилицом писали побожне текстове, а она је била и пословно писмо неких феудалних господара. На средњовековним каменим споменицима (и то на крајњем хрватском северозападу) није био редак случај да се мешају глагољица и ћирилица[42], а ћирилица је била у употреби у неким канцеларијама у Дубровнику и на подручју слободне комуне Пољица код Сплита.[43] Из времена додира и сукоба двеју великих империја – Османске и Хабзбуршке, могу се наћи писма и документи на којима су све стране исписане ћирилицом. Ћирилица је у то време била прихваћена као средство комуникације између крајишких капетана и других османлијских великодостојника с официрима Војне крајине. За време Другог светског рата ћирилица је била забрањена

41 Пасус према D. Gavrilović, S. Marković, Jedan pogled..., 91–100.

42 S. Damjanović, Hrvatska ćirilična baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji, *Filologija* 62 (2014), 1.

43 J. Bratulić, Hrvatska ćirilica kao poslovno pismo, *Filologija* 63 (2014), 17; I. Botica, R. Brčić, Hrvatskoćirilični zapisi s poljičkoga i omiškoga prostora (iz fundusa Zbirke isprava i rukopisa pisanih bosančicom), *Fontes* 23/1 (2017). У питању је превод 76 записа писаних хрватском ћирилицом из фундуса Збирке исправа и рукописа.

у НДХ. Данас екстремна десница у Хрватској ћирилицу сматра „агресорским и великосрпским писмом", а мржња према том писму, па и према Србима, најчешће се испољава у ексцесима у виду уништавања ћириличких натписа.[44] Тако је ћирилица потпуно потиснута као писмо Хрвата, а остала је писмо Срба.

Ћирилицом нису само писани верски текстови Срба и епитафи на њиховим гробовима. Она је била писмо српских школа, на њој су штампане књиге, часописи и новине. Она је своје место нашла и у политичкој борби Срба и развоју њиховог посебног идентитета на простору Хрватске. Наиме, крајем XIX и почетком XX века један од главних циљева српских политичких странака у банској Хрватској огледао се у намери да се постигне пуна равноправност Срба са Хрватима, да постоје два конституитивна народа – Хрвати и Срби – односно, један хрватско-српски конституитивни народ. Под врховним надзором врховног владара, уз захтеве да се призна српско име, водила се борба и за право на коришћење српске тробојке, очување српске народно-црквене аутономије, која је Србима у Карловачкој митрополији омогућавала организацију пучких школа и самостално обављање црквених и издавачко-штампарских послова, и на право коришћења српске ћирилице.[45] На основу Српскога закона из 1887. године, Срби су као приватне особе имали право користити ћирилицу у дописивању са свим хрватским властима. У то време, оба народа на територији данашње Хрватске говорили су истим језиком, али оно што је Србе издвајало од Хрвата, када је реч о писменима, било је то што су Срби, као израз своје националне посебности, задржали писање ћирилицом. Због тога су све тамошње српске политичке странке у својим програмима захтевале у службеном пословању равноправност ћириличког писма са латиничким писмом.[46] Будући да је ћирилица била важна посебност српског народа, доминантна српска странка у Хрватској од почетка XX века – Српска народна самостална странка (СНСС) тражила је признање српске колективне, националне равноправности, која би се остварила у таквом пословању првостепених државних власти, којим би те власти уз хрватски носиле и српски национални карактер.[47] У програму из 1902. године СНСС

44 E. Zebić, Umjesto na pločama u Vukovaru, gradonačelnik ćirilicu bacio na pod, 18. oktobar 2019, https://www.slobodnaevropa.org/a/vukovar-dvojezi%C4%8Dneplo%C4%8De/30223895.html

45 M. Gabelica, Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata, *Historijski zbornik* LXVII/1 (2014), 151.

46 Више о томе видети у В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991.

47 M. Gabelica, 160, 161.

је изричито тражила равноправност ћирилице с латиницом искључиво у пословању свих „земаљских автономних власти“. За разлику од њих, српски радикали су захтевали слободну употребу ћирилице „у заједничким финансијским, пореским, поштанским и брзојавним службама домовине наше“, а Српски клуб да се на „ћирилицом писане дописе издају рјешења на ћирилици“. Међутим, након неуспеха на саборским изборима 1906. године, Народна странка је распуштена, а са њом и Српски клуб. СНСС и Српска народна радикална странка (СНРС) наставиле су да делују на темељу програма из 1902, односно 1903. године све до распада Аустроугарске монархије[48], борећи се, свака на свој начин, за употребу ћирилице. Иначе, борба за употребу ћирилице није ишла глатко. Она није само зависила од политичке активности српских странка и њихове сарадње са странкама хрватског народа или Мађара већ и од политике највиших државних власти према Србима. Тако су, на пример, на погоршан положај ћирилице утицале и међународне политичке прилике из 1907. и 1908. године када се десила криза у односима са суседном Краљевином Србијом у вези са присаједињењем Босне и Херцеговине Аустроугарској. Наредбе Раухове владе, које су се односиле на употребу ћирилице у пучком школству, ограничавале су њену употребу у унутрашњем пословању хрватских општина. Криза је настављена и за време Велеиздајничког процеса који су аустроугарске власти организовале у Загребу 1909. године против 53 члана СНСС. Оптужница против Срба је садржала и то да је увођење ћирилице у унутрашње пословање појединих већинских српских општина било елемент великосрпске пропаганде. Ипак, на крају је доказано да је процес био политички мотивисан и монтиран, али остаје чињеница да је и он коришћен за нападе на тај сегмент идентитета Срба у Хрватској.

Након кризе у односима између Беча и српских политичара, уследио је период примирења и побољшања односа. На темељу договора тадашњег хрватског бана Пејачевића са Хрватско-српском коалицијом, у којој су били и српски самосталци, 1911. године је поново поправљен положај ћирилице, па је тако одредбом Српскога закона било одређено да „ондје, гдје Срби у повећаном броју живе“ првомолбене власти на ћирилицом писане поднеске странкама морају одговарати на ћирилици.“[49]

Све за шта су се Срби изборили са циљем употребе ћирилице изгубљено је са почетком Првог светског рата због рата који је Аустроугарска повела против Србије, чиме су српски политичари из Хр-

48 *Исто*, 162.

49 *Исто*, 170, 171.

ватске постали сумњиви властима због могуће сарадње са противничком страном. Ипак, од великог значаја за Србе било је то што је за време рата сачуван Сабор у којем је Хрватско-српска коалиција имала већину. Но, то није важило и за ћирилицу. Већ у првој години рата бан Иван Скерлец је, због сумњи у масовну колаборацији сремских Срба са војском Краљевине Србије, забранио употребу ћирилице у унутрашњем пословању већински српских општина.[50] За време Првог светског рата аустроугарске власти су забраниле ћирилицу не само на простору данашње Хрватске већ и у Босни и Херцеговини, Црној Гори и окупираној Србији.

Још једна карактеристика прве деценије XX века у српској политици, осим борбе за ћирилицу, било је и учествовање дела српских политичара предвођених Светозаром Прибићевићем у акцији окупљања пројугословенских снага, што се показало политички плодоносним за употребу ћирилице код Срба из Хрватске. Наиме, добри односи српских и хрватских политичара окупљених у Хрватско-српској коалицији од 1906. до 1918. године водили су, заједно са другим политичким дешавањима, ка уједињењу јужнословенских народа, а директна акција је почела у јануару 1918. године и првенствено је потекла од словеначких политичара. Светозар Прибићевић, тадашњи политички вођа великог броја Срба из Хрватске, остао је изван те иницијативе да се не би покренула лавина незадовољстава и могућих репресија према Србима због издаје државних интереса. Међутим, када је рат био при крају, а криза у Аустроугарској монархији већ веома дубока, Прибићевић је кренуо у директну политичку акцију која је водила стварању заједничког Народног вијећа у којем је он добио улогу другог потпредседника. Међутим, његова политичка воља је ускоро почела све снажније да се испољава. Он је 29. октобра, у име групе саборских посланика, поднео захтев за раскид државноправних веза са Аустроугарском и проглашење Далмације, Хрватске и Славоније са Ријеком у независну Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Хрватски сабор је његов предлог прихватио, а Хрватска је постала део те државе. Од почетка новембра 1918, Прибићевић је сву своју енергију усмерио ка успостављању веза са српском владом и регентом Александром ради изградње будуће заједничке државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина Југославија, даље у тексту: КСХС/Ј). Тај чин се десио 1. децембра 1918. године. Самим тим је и употреба ћирилице у Хрватској ушла у нову историјску фазу.[51]

50 M. Gabelica, 173.

51 Пасус према Д. Гавриловић, Однос југословенства и српства: идеолошка матрица Светозара Прибићевића у време Првог светског рата, *Политичка ревија* (XXIII), X год. 30, бр. 4 (2011), 307–332.

У двема јужнословенским државама у XX веку, КСХС/Ј и социјалистичкој Југославији, ћирилица је била једно од два писма званичних језика. Чињеница да је добила важно место још у КСХС/Ј није умањивала катастрофално стање неписмености становника те државе. Срби из Хрватске су у Краљевини могли несметано да се користе ћирилицом. И то је трајало све до 1941. године када је почео Други светски рат и на простору Југославије. Распадом Краљевине у априлу исте године и стварањем НДХ ћирилица је била одмах забрањена. Ћирилица је остала забрањено писмо у НДХ све до њеног слома 1945. године. А када су комунисти створили социјалистичку Југославију, ћирилица се поново вратила и на просторе Републике Хрватске. Она је, уз латиницу, у СФРЈ била једно од два званична писма. Писци из те државе нису се либили објављивања књига на оба писма, и то не само из идеолошких разлога већ и једним делом због тога што је читалачка публика била вишенационална, а писцима је стало до тога да им дела допру до што већег броја читалаца. Међутим, сломом социјалистичких држава у целокупној Европи, уследио је и слом СФРЈ. Деведесетих година XX века, језичке норме из којих је настао српскохрватски језик поново су се одвојиле и ћирилица више није била званично писмо у Хрватској. Њу данас у Хрватској могу да користе Срби углавном у срединама где припадници српске националности чине већину или у знатној мери учествују у укупном броју становништва. Српски језик је званично признат као мањински језик, међутим, употреба ћирилице у двојезичним натписима изазива повремене протесте. Нажалост, на њену употребу политички екстремисти гледају са неповерењем, повезују је са ратним дешавањима у Хрватској, српском пропагандом и војним акцијама.

Српско национално вијеће (СНВ), кровна организација Срба у Хрватској, и данас улаже напоре да се скине „ратна“ стигма са ћирилице и труди се да шаље поруке јавности како њено коришћење у приватној или јавној употреби не угрожава никога у Хрватској. Желећи да она буде један од симбола српског идентитета у Хрватској, истовремено се труде да је елиминишу у очима Хрвата као један од симбола деструкције и рата. Очување језика и писма представља очување идентитета. У супротном, он се лако брише. О томе сведоче и речи српског песника Зорана Ђерића: „Писац зна цену коју је платио да би могао слободно да пише на свом језику. Та цена је висока... Све је у језику садржано: митови, етика, традиција, култура, историја и памћење...“ Песник је, како је то рекао Бродски, осуђен на свој језик: „Било где да се налази, он је у њему затворен као у свемирској капсули.“[52]

52 З. Ђерић, В. Крмпот, Миграција и проблем интелектуалаца, у *Hrvatsko – srpski odnosi u XX veku*, zbornik, ur. Darko Gavrilović, Novi Sad 2016, 61.

А за Србе у Хрватској „језичка капсула“ представља битан сегмент идентитета који спаја традиционално и модерно. Због тога, у овом одељку ће бити представљен значај Саве Мркаља и његове језичке реформе, док ће у одељку о модерном идентитету бити истакнути најважнији српски писци и песници. Сава Мркаљ, Србин из Сјеничака на Кордуну, започео је процес језичке реформе почетком XIX века те је на тај начин још једном споном повезао Србе и Хрвате, јер је његова реформа водила стварању стандардног хрватског језика.[53] Наиме, Мркаљ је био истакнути српски језикословац и реформатор српског језика чија је улога у развоју српског језичког стандарда и ћирилице била веома важна. Његово дело и допринос српском језику могу се истаћи на неколико кључних начина. То су познавање страних језика, што му је омогућило дубоко разумевање језичких структура, што је, опет, могао да примени у реформи српског језика. Затим, у својој књизи *Сало дебелоī јера либо азбукоīроīрес* из 1810. године предлагао је реформу српског правописа. Његова намера је била да се застарели и неразумљив правопис промени и да се користи фонетско писмо засновано на народном језику. Осим тога, Мркаљ је добио признање и од Вука Караџића, који је прихватио Мркаљеву ћириличку реформу. Тако је његов рад постао важан сегмент српске језичке историје.

Посматрајући језик и наречја којима данас Срби у Хрватској говоре, треба истаћи да осим становника источне Славоније, Барање и западног Срема, који већином говоре шумадијско-војвођанским екавским дијалектом, остали Срби углавном говоре северозападним огранком источнохерцеговачког новоштокавског ијекавског дијалекта. Међутим, има и локалних разлика и то је нарочито видљиво након Рата у Хрватској. Повратком избеглица, местимично се појављују разлике. На пример, у северној Далмацији тај је језик промењен након последњег рата па се тако „у Бенковцу и Книну форсира да Хрвати говоре икавски, док Срби и даље говоре ијекавски штокавски, сада с примјесама екавице коју су донијели из избјеглиштва (иако је то случај и у осталим крајевима Хрватске гдје живе Срби који су били у избеглиштву у Србији). Новотворенице и избацивање појединих ријечи за које хрватски лингвисти сматрају да су српског подријетла чине разлику између хрватског језика и језика Срба у Хрватској већом...“.[54] Без обзира на језичке сличности и разлике, данас је Србима у Хрватској омогућено образовање на српском језику.[55] Имају своје школе, а

53 F. Škiljan, 121.

54 F. Škiljan, 122.

55 О називу језика у прошлости којим говоре Срби више види у В. Крестић, О називу језика у прошлости Хрватске, *Зборник о Србима у Хрваīској*, 2, ур. В. Крестић, 1991, 225–258.

својим радом се истиче српска гимназија у Загребу. Осим тога, у том граду је већ 2016. године био повећан интерес за студиј србистике.[56] У оквиру тог студија изучавају се богато културно наслеђе, али и савремени токови српске књижевности.

Модерни идентитет Срба у Хрватској

На модерни идентитет Срба у Хрватској, осим сегмената традиционалног идентитета, утичу дешавања у савременом друштву током XX века, која су била његова карактеристика, попут два светска рата, Рата у Хрватској, идеологија, мржње, али и сарадње са Хрватима, противљења, али и њиховог заједништва. Број Срба у Хрватској се све више смањује и у XXI веку. На ту чињеницу су у великој мери утицали ратови у XX веку, а данас утичу микро и макро економија, миграције ка западу и северу Европе, где је економска клима повољнија а политичка култура на вишем нивоу, те коначно пад фертилитета и повратак у Хрватску углавном Срба избеглица старије доби, који се не враћају да живе и раде већ да чекају смирај и неумитни крај. У снажним друштвено-политичким и економским токовима XX и XXI века, Срби у Хрватској настоје да свој модерни идентитет наслањају на стари, традиционални идентитет. Ту се на темељима традиционалног граде три сегмента модерног идентитета: политичка борба Срба у Хрватској, културни развој и антифашистичка борба.

Политичка борба Срба у Хрватској

На развој српске заједнице у Хрватској утицале су умногоме српске странке из прошлог и овог века, али и Комунистичка партија. Иначе, политичка воља Срба у Хрватској почела је динамичније и модерније да се развија од почетка Илирског покрета, као битне фазе заједништва Срба и Хрвата.[57] Буђењем и ширењем панславистич-

56 D. Marinković, Povećan interes za studij srbistike u Zagrebu, 2. 10. 2016, https://banija.rs/obicaji/15680-dusan-marinkovic-povecan-interes-za-studij-srbistike-u-zagrebu.html.

57 Илиризам нема исте интегративне функције за Србе и Хрвате у хрватским земљама. Он различито улази и излази из једног и другог националноинтеграцијског процеса. Код Срба илиризам се јавља крајем XVII и на почетку XVIII века. Илирско име и политичку идеологију подржавају Хабзбурговци у току XVIII и у првој половини XIX века. За њих је илиризам појам који неутралише радикалнија схватања хрватских муниципалних права и српскоправославног привилегијалног права. При томе, он легитимише хабзбуршку политику на

ког покрета, почео је период модерне политичке сарадње Срба и Хрвата у Хрватској. Тада је била појачана интеграција Срба у хрватско друштво, стварање су основе за заједничку борбу за грађанска права. То су исказали многи истакнути чланови илирског покрета, попут Хрвата, на пример Јанка Драшковића и Људевита Гаја, тако и Срба, Петра Прерадовића и Анастаса Поповића. Премда су тада горњи слојеви Срба и Хрвата почели да показују међусобну сарадњу, то време је, због свог језичког романтичарског схватања нације које језик схвата као политичко питање, отворило врата за све претпоставке будућих међусобних националистичких конфликата. Сарадња Срба и Хрвата показала се и за време револуционарне 1848. године. Тада је у Хрватски сабор ушао велики број Срба, сразмерно свом броју у Хрватској. Разлоге треба видети у искуству стеченом за време Илирског покрета, али и у поверењу које се развило између српског и хрватског народа. Након револуције 1848/1849, у којој су се Срби и Хрвати борили на страни аустријских власти а против мађарских револуционара, наступио је период развоја националних идеја и национализма у оба народа. Тиме је почео да тече и период политичке модернизације као процес којим су традиционалне етничке заједнице почеле да се преображавају у нације. Од тада се испољавају политички, психолошки и културни видови националноинтеграцијских процеса. Напори политичара у смеру формирања нације били су, на пример, видљиви и 1861. године, у раду Сабора Троједне краљевине Далмације, Хрватске и Славоније.[58] Управо у то време, у политичкој делатности истакнутих Срба уочава се тачка у којој се спајају традиционални и модерни идентитет Срба у Хрватској. О том споју најјасније нам сведочи патријарх Јосиф Рајачић који је тврдио:

> „...Србљи и Хрвати најближа су браћа међу собом, али је опет сваки народ имао и своје особито име од онога времена, кад су у прво доба историје они заједно или у најближем сусједству, један са другим живили, пак једнако до данас. Србљи имаду своју, а Хрвати своју особиту историју; Србљи имају своју, источну, а Хрвати своју, западну, цркву; Србљи граничари, имају свој, а Хрвати (...) свој језик; Србљи имају своју славенску, а Хрвати своју латинску писменицу. Ако дакле Србљи и Хрвати и јесу најближа браћа, ипак они нису један и исти народ; (...) Кад помињем разлику ову, нечиним то за циело зато, да ове народе једнога од другога отуђујем, Боже ме сачувај, него зато, да их баш тиме у

ширем простору. У том смислу део горњих слојева српске етничке заједнице, укључивши и део српске православне хијерархије, прихвата хабзбуршко, империјално илирство, различито га прилагођавајући својим схватањима народноверских потреба. D. Roksandić, Istorija Srba, 84.

58 D. Roksandić, Hrvati i Srbi u hrv. zemljama 1861, *Migracijske teme* 5/2–3 (1989), 133.

> пријатељском одношењу утврдим, као браћу, која се сваки посебице са врлинах и честитостих своје браће диче и поносе... Србљи имена свога, које има своју хисторију у свиету и у Славенству, ни за чије име промиенути неће, ни за љубав Илирства, ни Југославенства, ни за Хрватства, баш да би им се то силом и наметнути хотјело; исто тако, као што ни свога народнога карактера, своји народних обичајевах, својих хисоричних споменах, и своје пореклене свиести нису оставили, макар су гдјекоји од њи на силу из његда православне цркве, у коју иду сви остали Србљи, изчупани и поунијаћени..."[59]

Изградња српског националног идентитета у Хрватској није била једноставан процес јер је захтевала пажљиво балансирање између различитих интереса и колективитета. Будући да је српски национални идентитет део ширег друштвеног контекста, његово обликовање је захтевало разумевање и уважавање комплексних друштвених и политичких динамика. Због тога, он је у себи спајао старо и ново. Уосталом, о томе нам сведоче и поменуте речи патријарха Рајачића, којима је осликано како су се на старом (традиционалном) досипале идеје и покрети модерног.

Мада је политичкој историји српских и хрватских странака у Хрваткој било размирица, несугласица и оштре политичке борбе, било је и периода сарадње. Треба споменути да, од друге половине XIX и прве половине XX века, уласком већине српских посланика у Народну странку након 1873. године, Срби почињу активно и страначки организовано да учествују у раду Хрватског сабора и у модернизацији хрватског друштва.[60] То је и време када се формирају политичке елите у Тројединици и тиме се мења и њена политичка карта. Већ тада су јасно дефинисани ставови и интереси српског грађанства који су пре свега ишли ка остваривању својих националних интереса. То је значило да су понекад тражена засебна решења, а некад у сарадњи са Хрватима. На пример, за време бановања Куена Хедерварија српски посланици су му пружили подршку да онемогући хрватске политичаре да постигну већа права и самосталност за своју нацију и отаџбину. Ипак, треба споменути да су Срби и Хрвати који су стајали уз Хедерварија у то време имали прилику да сарађују, као и у време ранијег бана Мажуранића. За подршку Хедерварију, Срби су добили важна национална постигнућа. Тако су 1884. године изгласани Српски закони, употпуњени 1887, у којима је православна црква на подручју Бановине Хрватске добила право на самостално школство. Додуше, тиме што су се ставили на страну бана Хедерварија Срби

59 Spisi saborskih Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1861, svezak II, Zagreb 1862, u D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 93.

60 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 100.

су се замерили хрватским национално оријентисаним политичарима. Слична одвајања између Срба и Хрвата дешавала су се и у Далмацији. У периоду од 1879 до 1881. године, формиране су српске опозиционе странке – Српска народна самостална странка (СНСС) и Српска народна радикална странка (СНРС) у Хрватској, Славонији и јужној Угарској. Покренути су утицајни листови *Србобран*, *Срӣски лист* и *Дубровник*. Треба истаћи да су Срби из Далмације од друге половине XIX века почели да се политички организују. Сава Бјелановић је био вођа Српске народне странке у Далмацији. Залагао се за сарадњу Хрвата и Срба. Признавао је српство три вере, а не само православне. Након 1883. године био је биран у Далматински сабор. Штампао је страначки орган *Срӣски лист*, а 1888. године лист је преименован у *Срӣски ӣлас*.

Када је реч о политичкој борби Срба у Хрватској треба имати на уму да се сви Срби на територији данашње Хрватске нису једнако развијали. Од почетка модернизације, живот у градовима се све више разликовао од живота у забаченим селима. Док су Срби који су настањивали села на просторима Војне крајине готово до краја XIX века углавном остали изван политичких модернизацијских токова, Срби у градовима, на пример у Карловцу, Осијеку и Загребу, прихватали су модерна грађанска политичка струјања испољена у својим почецима у Илирском покрету.[61] Још од XIX века па до данас Срби су организовали своје установе које нису биле обавезно и политичке, а које су служиле очувању националног идентитета. Тако су настајала добротворна друштва, културно-просветна друштва, привредна друштва и банке.

У већ споменутој СНСС, која је основана у Загребу осамдесетих година XIX века, на чијем се челу налазио Богдан Медаковић, почетком XX века доминирали су млађи политичари задојени југословенством које су то видели као једино исправно решење хрватско-српским споровима и као брану туђинској доминацији у политици. Међу њима се истицао Светозар Прибићевић. Када је он дошао у врх СНСС 1902. године, странка је променила политички курс те је од тада тражила начине за сарадњу са хрватским странкама.[62] При-

61 О политичком, привредном и културном животу Срба у Хрватској може да се види у В. Крестић, Политички, привредни и културни живот у Хрватској и Славонији, у *Исӣорија срӣскоӣ народа*, књ. 6, св. 1. Београд, 1983, 375–431.

62 Различите су биле побуде које су водиле српске и хрватске политичаре ка југословенству. Док се код Хрвата идеја југословенства претежно развијала као резултат преке потребе да се одбране од асимилације и денационализације Мађара и Немаца, те да се једном створи јужнословенска заједница, било као аустрословенски концепт или као независна државна заједница, Срби нису у толикој мери тежили заједничкој држави као виду стварања своје националне

бићевић је био заточник југословенског интегрализма и веровао је да су Хрвати и Срби један народ. Он је инсистирао на том ставу од свог текста „Мисао водиља Срба и Хрвата“ који је објављен у алманаху *Народна мисао* 1897. године, па све до 1918. године. У Краљевини СХС, као и касније, док је био заточен а потом и емигрант, он се држао те идеје сматрајући тек пред крај живота да треба признати националне индивидуалности верујући да се само на томе могу изградити бољи односи између Хрвата и Срба и да ће то допринети опстанку заједничке државе,[63] али је интимно жалио што Срби и Хрвати нису прихватили његову идеју. Иначе, треба имати на уму да је у „Мисли водиљи“ Прибићевић дефинисао не само идеолошке смернице којих се држао скоро целог свог живота већ је, због сопственог великог политичког утицаја на Србе у Хрватској, успео да пренесе њихов идејни садржај у масе. Он је почео од реалне претпоставке да је положај Хрвата и Срба у Хрватској угрожен мађарском превлашћу и из тог разлога је предлагао њихово уједињење у заједничкој борби. Међутим, он је такође изразио нереалну идеју да су Хрвати и Срби један народ и да би стога требало да воде јединствену политику чији би крајњи циљ било стварање јединствене јужнословенске државе, у коју би ушле јужнословенске земље из Аустроугарске, Србија, Македонија и Црна Гора. Представљање националног унитаризма постало је главна карактеристика његове политике и одражавало се у развоју догађања у Краљевини СХС.

У својој књижици Прибићевић је тврдио да између Срба и Хрвата:

> „спор српско – хрватски не може се узети као национално питање, јер Срби и Хрвати нису два различита, него су они дјелови једнога, истога народа. Спор тај, или питање српско – хрватско није никло оздо, из самога народа, према томе и не почива на националним разликама,

---

државе јер су је након устанка 1804. године обновили и изградили политички зрелу нацију те до 1878. године стекли независност. Што се тиче карактера заједничке државе, Срби су, за разлику од Хрвата и Словенаца, давали предност унитарном наспрам федералном државном уређењу. Разлог томе треба видети не само у томе што су сматрали да јака централна власт гарантује јаке институције и онемогућава било какво подривање државе изнутра већ првенствено због тога што им је та држава била оквир окупљања са својим сународницима из аустроугарских крајева. У томе треба видети и један од разлога што су Срби, за разлику од других народа, лакше и у већем броју прихватали југословенски идентитет. Након Другог светског рата, Срби су опет у великом броју прихватили југословенски идентитет. Тада не само због заједничке им државе која је носила то име већ и због чињенице да су у великом броју учествовали у партизанском покрету на чијим крилима је створена заједничка држава.

63 Више о интегралном југословенству може да се види у Lj. Dimić, Integralno jugoslovenstvo i kultura 1929–1931. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, ur. I. Graovac, Zagreb 2001, 333-349.

> или супротним тежњама, него се с једне стране унаша озго као засада туђинске руке с очитом тенденцијом, да наше народно биће растројe, наше народне силе паралише, наше тежње изопачи... с друге стране опет лежи му узрок у томе, што смо немилосрдно, као ни један народ, поцјепани у разне државне организације, са засебним политичким и културним центрима".[64]

Из тих редака његове књижице може се претпоставити како је Прибићевић за највеће разлоге тадашњих лоших хрватско-српских политичких односа оптуживао „туђинске руке", односно тадашње власти и њихову политику која је почивала на одржавању лоших српско-хрватских односа зарад очувања дуализма али и угарске доминације у том делу државе. Решење је видео у томе да се мора „укинути спор српско – хрватски, т.ј. поставити нормалне, природне односе између Срба и Хрвата", а то је значило „отворити пут, који може довести народ наш до угледног положаја у великој међународној заједници".[65] Он је сматрао како „та два имена представљају један исти појам, јер онај народ који носи име српско као и хрватско, један је исти народ".[66] Дакле, према његовом мишљењу, „Срби и Хрвати нису два различита, него су они дјелови једнога, истога, народа".[67] Питање језика је потпуно искључио из расправе јер је сматрао како Срби и Хрвати говоре истим језиком, за који се могу употребити „називи српски или хрватски".[68] Верске разлике није сматрао довољним доказом да су Хрвати и Срби два различита народа јер је тврдио како постоје народи који имају више вјера, а да само „код примитивнијех људских заједница може вјера послужити као основ социјалног груписања".[69] Сматрајући да су Срби и Хрвати један народ, он је у своју политичку мисао унео идеје југословенског унитаризма за који се залагао и када је створена КСХС/Ј, а осим тога је подржавао и централистичко уређење државе. Иначе, избијањем на чело СНСС 1902. године, Светозар Прибићевић је створио услове да се целокупна политика странке окрене политици „новог курса", а то је значило пропагирање слоге са Радикалном странком да би се постигло национално јединство Срба у Аустроугарској, као и слоге и јединства са Хрватима. Нови програм странке донет је 1902. године, а нови страначки лист постао је *Нови Србобран*. Годину касније почело је да излази и *Срūско коло*. Политика „новог курса" водила је ка „Задар-

64 S. Pribićević, Misao vodilja Srba i Hrvata, Zagreb, 1, 10.

65 *Исūто*, 10.

66 *Исūто*, 11.

67 *Исūто*, 9.

68 *Исūто*, 12.

69 *Исūто*, 13.

ској“ и „Ријечкој резолуцији“, које су се залагале за отворену сарадњу Срба и Хрвата. Као плод заједничког рада српских и хрватских политичара настала је Хрватско-српска коалиција 1905. године, која се одржала до краја Аустроугарске.

Након стварања КСХС/Ј 1918. године, већина српских политичара из Коалиције се приклонила Југословенској демократској странци (ЈДС).[70] Будући да су Прибићевић и његови стари страначки другови још из самосталског периода показивали јаче интегралистичке и централистичке тенденције од демократа из Србије, дошло је до њиховог разлаза 1924. године. Тада је Прибићевић са већином демократских српских политичара из Хрватске основао Самосталну демократску странку (СДС). Она је већ својим именом требало да подсећа на некадашњу СНСС. Њену страначку базу чинило је већином српско становништво из Хрватске и мања група хрватских интелектуалаца и привредника интегралиста. У страначком програму СДС доминирало је интегрално југословенство као решење националног питања, а други битан сегмент страначког питања била је држава најуже повезана с националном одредницом, опет, интегралним југословенством. СДС је 1927. године ушла у коалицију са Хрватском сељачком странком као Сељачко-демократска коалиција. Као таква, остала је до краја Краљевине Југославије 1941. године. Прибићевићево интегрално југословенство је нестало 1931. године, након што је био интерниран у Брус, а поготово након што је напустио Југославију. Постао је републикански опредељен, а своју странку је почео да схвата све више у социјалдемократском смислу. Ипак, до краја живота је остао Југословен. О томе је сведочио и његов брат Адам, који је писао да је „Светозар до краја живота био убеђени Југословен. Југословенством је дисао и зрачио“.[71] Његове странке, ЈДС и СДС, имале су бројне присталице међу Србима у Хрватској, а нарочито на Банији и Кордуну. Тако је југословенство, које се у свом изворном облику темељило на идеји о етничком, језичком и културном јединству Јужних Словена, почело снажније да продире у масе које је Прибићевић још као трибун самосталаца пре Првог светског рата успео да разбуди у политичком смислу.[72]

70 О српском народу у Краљевини види у М. Радојевић, *Срйски народ и јуӥословенска краљевина 1918–1941*, Том 1, Београд 2019.

71 Архив Југославије, збирка Адама Прибићевића, Прибићевић Адам, Светозар Прибићевић, рукопис за књигу, 66.

72 О односу демократа према југословенству види у M. Radojević, Demokratska stranka i jugoslovenska ideja, *Istorija 20. veka* 13 (1995), 7–24. Такође, о југословенству за време Краљевине Југославије може више да се сазна код Љ. Димић, Држава, интегрално југословенство и култура: Прилог историји шестојануарске диктатуре 1929–1931, *Књижевносш* 1–3 (1994), 171–207.

Нису Срби из Хрватске следили само Прибићевића. Они су били чланови и подржавали бројне друге странке и покрете између два светска рата. Па ипак, за њихов модерни идентитет важно је истаknути да су били и чланови Комунистичке партије. Још тридесетих година прошлог века комунистичке идеје и покрет су бивали све јачи, нарочито међу млађим и образованим крајишким Србима.[73] Не смемо да заборавимо да им је у томе помагала изразито социјално оријентисана хрватско-српска политика СДС, која им је припремала терен и олакшавала приступ српском селу у Хрватској.

Упркос томе и чињеници да је та странка заступала југословенску идеју, СДС је у послератној црно-белој комунистичкој историографији заједно са противницима комунистичке идеје свим „буржоаским партијама" груписан као подједнако „реакционаран", за разлику од КПЈ, која је наводно била једина политичка снага која је подржавала антифашизам. Међутим, на основу публикација које је обајвио СДС и текстова говора њихових чланова, јасно је да је та странка, а не само њене фракције у које су се инфилтрирали комунисти, била далеко више наклоњена Народном фронту и антифашизму него што је то касније приказано у послератној Југославији. Мада су се неки чланови руководства СДС, посебно Сава Косановић и Раде Прибићевић, придружили Титовом покрету током Другог светског рата, други су постали антикомунисти и умрли су као такви, попут Светозаровог брата Адама Прибићевића и Вељеслава Вилдера.

Антифашизам као покрет и борба против фашизма и нацизма био је један од разлога за приступање партизанском покрету. Међутим, за Србе из Хрватске идеолошки разлози нису били толико битни колико страх од истребљења, које су почеле да спроводе усташе, и жеља да се томе супротставе. Након рата, Срби из Хрватске су наставили да се активно укључују у политику кроз рад Комунистичке партије. Знатан број Срба из Хрватске је из идеолошких разлога пришао југословенству до те мере да су српски идентитет заменили југословенским.

На основу наведеног је очигледно да су у једном периоду своје политичке борбе српски и хрватски политичари из Хрватске уочили да им је заједничка борба пред туђинском опасности неминовна.

73 О томе пише Д. Роксандић који тврди да „послије оснутка Комунистичке партије Хрватске 1937. године, према једној изјави Јефте Шашића, посебна комисија страначкога водства усмјерава и води српску политику. У само неколико година, до пролећа 1941., осим размјерно малобројнијих Срба радника и интелектуалаца, у Комунистичку партију Хрватске улазе и бројни Срби сељаци. Неке котарске организације, као што је глинска, у травњу 1941. досежу 244 члана у тридесет ћелија, највећим дијелом Срба сељака". D. Roksandić, Istorija Srba, 130.

Најбољи показатељ пред Први светски рат били су Хрватско-српска коалиција и међусобне подршке, на пример у време Велеиздајничког процеса 1909. године, када је велики број адвоката хрватског порекла бранио оптужене Србе. Ма колико Коалиција била важан показатељ српско-хрватске сарадње у XX веку, можда је најбољи пример сарадње партизанска заједничка борба и тада испољено међусобно уважавање у документу са Трећег заседања ЗАВНОХ-а, у мају 1944. године, у Топуском. Тада је донета Декларација о основним правима народа и грађана Демократске Хрватске, која је основа уставноправног развоја НР/СР Хрватске у целокупном послератном периоду. Оно што је за Србе у Хрватској било важно и што је представљало круну њихове дотадашње политичке борбе сажимало се у реченици „Хрватски и српски народ имају једнака права у сваком погледу".[74] Права која су Срби остварили добијена су уз велике губитке, и то не само за време Другог светског рата. Срби су и после рата у Хрватској почели да напуштају своје традиционалне крајеве. То нису биле само миграције ка великим градским центрима које је подржавала нова власт већ и ка Славонији и Војводини које су до 1945. године настањивали углавном Немци. Тако се изразито повећавао број Срба у подручјима на којима традиционално није било њихових већих концентрација, што је изравна последица дубоких промена у социоекономској структури. Што се тиче учествовања у власти, треба имати на уму да је нова социјалистичка држава била једнопартијска. Будући да је велики број Срба из Хрватске учествовао у НОП-у било је очекивано и да њихово учествовање у власти буде такво. Пред избијање Рата у Хрватској 1991. године, много се у медијима истицало како су Срби у Хрватској доминирали у власти и утицали на целокупну политику Републике Хрватске. То и није баш било тачно. Наиме, још 1964. године Срби су чинили 27,3% чланства комуниста у Хрватској, а тај постотак је 1984. године износио 22,6%. Дакле, број чланова КП Хрватске био је већи у односу на број Срба у Хрватској, али свакако недовољан да би се тврдило да су Срби водили КП Хрватске.[75] То додатно потврђује податак да је Срба још мање било у саставу Централног комитета КПХ/СКХ, али и у њему је њихов број, морамо бити искрени, био изнад броја Срба у укупној структури становништва Хрватске. Па ипак, посматрајући и једну и другу партијску институцију и број Срба у њима, не можемо да тврдимо да су Срби давали основни смер политици Републике Хрватске. Међутим, *сломом* социјалистичке Југославије 1991. године Срби су изгубили положај конститутивног народа у Хрватској. Тек годину дана пре тога, под

74 F. Škiljan, 126.

75 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 156.

утицајем својих водећих политичара те дела интелектуалне елите, али и уз страх од пробуђеног екстремног хрватског национализма, Срби у Хрватској су почели да се национално политички организују. Јован Рашковић и Јован Опачић су се договорили да Српски културни клуб „Зора“ претворе у политичку партију. На Опачићеву иницијативу да странка добије националну одредницу настала је Српска демократска странка (СДС) која је основана 17. фебруара 1990. године, пред око десет хиљада окупљених на тргу испред железничке станице у Книну. За председника странке изабран је Јован Рашковић. Та странка је, према речима Драге Роксандића, била странка која „несумњиво има, експлицитно или имплицитно, подршку великог, ако не и већинског дијела Срба у Хрватској, таква каква је прије је странка страха пред будућношћу, са спремношћу да с тим у вези уђе у авантуре с далекосежним посљедицама, прије свега за Србе у Хрватској, него било каква збиљска алтернатива. Извјесно је да ће се, неовисно о свим потресима унутар ње, који су били у току и који су привремено прекинути збивањима која још трају, Српска демократска странка задржати као утјецајна странка у Срба у Хрватској све док се не обликује уистину дјелотворна, модерна политичка алтернатива, вјеројатно негдје око лијевога центра, која ће умјети суочити се с питањима развоја, по европским критеријима, реартикулације српскога националнога идентитета“.[76] Иначе, већ у првој години постојања у СДС је дошло до раскола на мањину која је остала уз дотадашњег председника Јована Рашковића и већину која је била уз Милана Бабића.[77] Расцеп се, према неким мишљењима, догодио због тога што је Бабић био експонент Милошевићеве политике, а према другима, зато што је подржавао ратну опцију и формирање српских већинских области као самосталне државе, а према трећима зато што је Бабић био политичар великих личних амбиција. Без обзира на то који би аналитичари Бабићеве политичке делатности могли да буду у праву, чињеница је да су Рашковићева спремност да се не улази у ратне сукобе и позиви на смиривање националних емоција и политичких тензија били недовољно привлачни већини чланова СДС.[78]

Та странка није била једина национална политичка странка Срба у Хрватској. У лето 1991. године, са четрдесетак српских интелектуалаца из Хрватске, Милорад Пуповац је основао Српски демократски форум. Један од основних циљева је био да се спречи рат и тражи начин како да се мирним путем реше конфликтне ситуације између

76 D. Roksandić, Istorija Srba, 157.

77 К. Николић, *Југославија, последњи дани: 1989–1992*, књ. 1, Београд 2018, 167.

78 Д. Гавриловић, Д. Арсеновић, *Република Српска Крајина – политичке и демографске промене*, Петроварадин 2020, 13, 14.

Срба и Хрвата у Хрватској. Нажалост, та идеја није уродила плодом. Четворогодишња ратна кланица није само однела преко 20.000 живота и отерала у избеглиштво више од пола милиона становника Хрватске већ је демографски опустошила северну Далмацију, Лику, Кордун и Банију. Ти крајеви се ни до данас нису демографски опоравили. Ипак, то није спречило Србе у Хрватској да траже начине како да политиком у оквиру хрватских демократских институција заштите своје интересе. У том смислу поведена је политичка акција којом је основано Српско народно вијеће (СНВ) као политичко, саветодавно и координационо тело Срба у Хрватској. Милорад Пуповац је изабран за председника, а исте године његова Самостална српска странка, основана 1995. године, припојила се Самосталној демократској српској странци у Вуковару. Данас та странка прераста оквире искључиво националне странке јер заступа идеје леве оријентације са интересима за одржавање антифашистичке традиције, али и за мултиетничност и мултиконфесионалност, чиме се ставља у ред прогресивних европских странака. Осим поменуте странке, српски идентитет чува и Српско културно друштво „Просвјета“. Основано за време Народноослободилачке борбе 1944. године, оно је имало изузетан значај за културни идентитет Срба у Хрватској након Другог светског рата. Циљ тог удружења је био да одржи и развија српски културни и језички идентитет на простору Хрватске. Као институција која је окупљала српске културне раднике, она је подстицала развој српске књижевности, уметности и културе у Хрватској. Ипак, у исто време је била и под контролом комунистичког режима, који ју је видео као инструмент своје политике. Упркос томе, „Просвјета“ је 1980. године укинута а српски народ у Хрватској је остао без своје једине културне установе. Тек десетак година касније, усред Рата у Хрватској, рад „Просвјете“ је обновљен.[79]

Културни идентитет Срба у Хрватској

Не смемо да заборавимо допринос Срба из Хрватске многобројним пределима света културе који се осликавају на пољу књижевности, уметности, музике, позоришта и филма. Додири и сарадња Срба и Хрвата, али и рад са припадницима других народа те натапања културним токовима који су дотицали са ширих простора Европе

79 О „Просвјети“ према М. Јовановић, Лука Марић у одбрани ћирилице и Српског културног друштва Просвјета у Хрватској, у *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. В. Крестић, Београд 2017, 101–110.

утицали су на то да Срби у Хрватској подстичу и обликују културна дешавања, али и да она мењају српски идентитет.

То је, на пример, било видљиво много пре модерног доба. Културна прожимања између Срба и Хрвата у свету књижевности одвијала су се у Далмацији пре процеса преображаја етничких заједница у нације, и то разменом културних елемената, традиција и вредности. Епска књижевност и митови који су опевали војсковође и команданте попут Стојана Јанковића, Вука Мандушића или Јанка Митровића, а који су се у XVII веку супротстављали Османлијама, имали су дубље друштвене и политичке импликације које су се у каснијим вековима показале на политичкој сцени, и то приликом политичке мобилизације становништва. Тако су ти давни епски хероји, захваљујући носиоцима одређених идеолошких идеја и вредности, утицали на колективну свест и идентитет. Прихватање великих ратника за заједничке хероје није значило и прихватање њихове конфесионалне припадности. Вера је и даље представљала простор деоба. У знатној мери је утицала на то како се у народу касније формирао национални идентитет. Ипак, кључ културних прожимања у свету књижевности на том простору остао је чврст, што се може објаснити тиме што су различите културе, како етничке тако и руралне и урбане, биле у непрестаној интеракцији. Све то је културну сцену Далмације, али касније и Хрватске, чинило богатијом управо на пољу размена вредности.[80]

Међутим, прелаз у XVIII век обележио је продор класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији. Класични хуманизам је био део ширег процеса усмеравања Срба према западноевропској култури. Иако је деловао са одређеним закашњењем у односу на западноевропске средине, тај облик хуманизма играо је значајну улогу у модернизацији српске културе. Србима у Хабзбуршкој монархији класични хуманизам је донео нова сазнања и облике размишљања. Његови припадници, инспирисани античким рационализмом и критичким духом, инсистирали су на образовању, нападали су незнање и сујеверје и позивали се на античке ауторитете. У том процесу је дошло до отварања српских школа. Класични хуманизам је био не само припрема за „просветитељску револуцију" већ је директно допринео стварању новог критичког става према традицији, сујеверју и религијским догмама. Захваљујући просветитељским идејама, раду Доситеја Обрадовића и других писаца из тог периода, српска култура се окренула савременим просветитељским концептима. Класични хуманизам је постао део просветитељског покрета међу Србима, от-

80 Према D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 32–34.

варајући врата секуларизацији културе и стварању модерне српске нације.[81] А међу просветитељима тог времена својим књижевним и интелектуалним ауторитетом се истиче Доситеј Обрадовић. Његов значај се огледа у томе што је раскинуо с вишевековном црквенословенском традицијом и започео ново, грађанско доба српске књижевности. Иначе, Доситеј је баш у Далмацији почео да се бави књижевним радом. Тамо је оставио неколико списа, међу којима се истиче „Ижица" из 1770. године. Мада је она по форми и идејама у духу црквене традиције, треба истакнути чињеницу да је написана на чистом народном језику.[82]

За идентитет Срба у Хрватској треба истаћи да без значајних имена Срба из Хрватске у свету књижевности не само да би хрватска књижевност била ускраћена већ би и идентитет Срба у Хрватској био далеко сиромашнији. Још од времена националног буђења Срба у Хрватској деловали су многи познати писци и песници попут Петра Прерадовића, Никанора Грујића и Николе Беговића.

Петар Прерадовић, аустријски генерал и песник, оставио је дубок траг у јужнословенској књижевности. Започео је књижевну каријеру пишући на немачком језику, под утицајем великих европских песника попут Шилера и Бајрона. Међутим, касније је успоставио везе с илирским писцима, укључујући Станка Враза, Људевита Гаја и Богослава Шулека, тражећи њихове савете и критике. Године 1845, објавио је своју прву збирку песама под називом „Првиенци". Међу његовим песмама истичу се „Роду о језику" и „Језик рода мога", које се баве важним темама идентитета и језика. Прерадовићева улога у хрватској књижевности, његов допринос песништву и ангажман у илирском покрету чине га важном личношћу културне историје Хрватске. Књижевни залог за будућност тог писца остаје трајан подсетник на његов допринос хрватском и српском језику и култури. Други значајан српски песник из Хрватске у XIX веку био је Никанор Грујић. Његово најпознатије књижевно дело је епски спев „Свети Сава Немањић", чији је први део штампан 1861. године у Карловцима. Тај спев није само обично побожно дело већ комплексна и промишљена студија о уметности и књижевној концептуализацији. Грујић је користио четрнаестосложне стихове с редовним узастопним римама како би очувао озбиљност песничке дикције и делу дао

81 Пасус према Н. Ристовић, Просветитељска димензија ширења класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. столећу, у *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti „prosvjećene" modernizacije*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2014, 131–144.

82 Више о просветитељству код Срба види у Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*.

узвишен песнички тон. Књижевна оставштина тог владике пакрачког посебно његов „Свети Сава“, остају важан део српске књижевности и културе. Његова поезија и списи одражавају дубоко укорењење у српску традицију и истичу значај вере, језика и националног идентитета. И трећи важан српски писац из Хрватске, чији опус у целини спада у књижевност XIX века, јесте Никола Беговић. Био је не само књижевник него и сакупљач народног блага. Својим напорима, прикупио је народне песме крајишких Срба, што је изузетно значајно за очување српске народне традиције, обичаја и песама Срба из Хрватске. Тај материјал је служио као инспирација за многе будуће истраживаче српске културе. Он је оставио свој траг и у лексикографији и етнографији, доприносећи дубоком разумевању српске културе и историје. Његова дела „Историја Српске Цркве“ и „Живот и обичаји Срба граничара“ важни су извори за проучавање српске историје, а потоње дело посебно историје Срба у Хрватској.

Ма колико била за српски идентитет у Хрватској важна српска писана реч, треба имати на уму и значај речи „која се игра“ у позориштима и касније на филму. Када говоримо о позоришту, треба споменути да су се тек након јозефинистичких реформи, које су спроведене крајем XVIII века, у Хабзбуршком царству представе почеле одржавати у краћим временским интервалима, а бечко позориште је тада од дворског постало народно. Српски грађански слој у тадашњој Јужној Угарској и Војној граници све више је економски јачао, па се јављала и потреба за разуђенијим духовним и културним животом. У то време дошло је до промене у историји српског позоришта јер су школске представе почеле да се повлаче пред аматерским представљањем. Претпоставља се да је прва аматерска представа изведена у Пешти крајем 1813. године. Била је то „Крешталица“ Јоакима Вујића, сачињена према делу Аугуста Коцебуа.[83] Двадесетак година касније у Новом Саду је основана Летећа дилетантска дружина, која је била не само прва професионална позоришна трупа у Срба већ је и ујединила глумце из Новог Сада, Загреба и Београда са тежњом да прерасте у стално позориште.[84] Глумци тог позоришта давали су представе у Новом Саду, Земуну и Панчеву, а од јуна 1840. до пред крај 1841. године у Загребу под именом Домородно театрално друштво. У фебруару 1842. године утопили су се у Театар на Ђумруку у Београду и учинили га професионалним. Ово позориште има највеће заслуге што су у седмој деценији XIX века створени први стални професионални ансамбли на јужнословенском простору у Новом Саду, Загре-

83 П. Марјановић, Позориште, у Ћирковић, Љушић, Ђурић, Медаковић, Фрухт, Деретић, Јергић, *Историја српске културе*, Горњи Милановац 1994, 256.

84 Б. Ковачек, *Талија и Клио*, Нови Сад 1991, 63, 64.

бу и Београду.[85] Од тада до данас српски глумци из Хрватске дали су велики допринос позоришној и филмској уметности јужнословенских простора, а међу онима који су обележили историју глуме XX века на простору некадашње Југославије треба споменути: Божидарку Фрајт, Радета Шербеџију и Богдана Диклића.

У свету музичке културе Срби из Хрватске су оставили дубок траг на музику кроз своје композиције, химне и изведбе. Њихов талент и ангажман обогатили су музичко благо не само у региону већ и шире, доказујући да музика не познаје границе и да је универзални израз духовности и културе. О томе нам сведоче композиције Јосифа Руњанина, иначе композитора хрватске химне „Лијепа наша домовино", Марка Тајчевића, Славке Атанасијевић и шансоњера Арсена Дедића.

За српски идентитет у Хрватској важни су штампарство и новинарство. Објављивање првих српских књига добило је јачи замах тек од 1761. године, радом венецијанског штампара Димитрија Теодосија, који је штампао православне црквене књиге.[86] У Венецији је штампан и први српски часопис *Славеносербски маїазин*, чији је оснивач и уредник био Захарије Орфелин. Од 1786. године, у Бечу су штампане српске књиге модерном ћирилицом. Последње деценије XVIII века у Бечу су почеле да излазе и српске новине. Од почетка XIX века, ситуација са новинарством и штампарством за Србе у Хабзбуршкој монархији била је све боља. Од тада су почели да излазе *Новине сербске* и *Забавник*. У то време у српским приморским општинама створено је језгро српске световне интелигенције. Међу њима се, као интелектуалац, издваја Божидар Петрановић. Он је својим радом интегрисао искуство процеса српске и хрватске националне интеграције. Покренуо је алманах *Љубитељ просвјештенија* на славеносрпском језику 1836. године, у којем је обликована српска националноинтеграцијска идеологија у Далмацији, с тим што су подржана и Гајева језичка и културна схватања.[87]

И у Пешти је у то време излазило неколико српских листова. До Револуције 1848. године, на територији јужне Угарске излазило је неколико српских новина. После Револуције, тежиште издаваштва је пребачено у Нови Сад и Београд.[88] Од друге половине претпрошлог века српски листови се јављају у све већем броју у Хрватској.

85 П. Марјановић, 256.

86 П. Ивић, М. Пешикан, Српско штампарство, у *Историја српске културе*, Горњи Милановац 1994, 143; Д. Гавриловић, *Стазама српске културе, од краја XVIII до почетка XX века*, Бања Лука – Београд 2002, 105.

87 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 74.

88 Овај део пасуса највећим делом написан је према Д. Гавриловић, *Стазама српске културе*, 105–108.

На формирање публицистике међу Србима у Хрватској утицали су политички догађаји који су утицали на стварање политичких странака, а потом и њихових листова. Иначе, у то време су излазили и први часописи који су у свом наслову имали реч „српски". Неки од њих су били првенствено политичке природе, али било је и оних који су за доминантну компоненту узимали културу. Тако су, од друге половине XIX века, излазили, на пример, *Србобран* па *Нови Србобран*, *Српски Глас* и *Србско-далматински алманах*. Од краја XIX века у Загребу се појавио толико велики број српских књига да он полако истискује Нови Сад као главни штампарски српски град Аустроугарске. Почетком XX века Загреб постаје истински центар српске издавачке делатности у оквирима Аустроугарске, а у том граду су штампани *Српско коло*, *Српски календар*, *Невен* и многи други часописи. Снажна издавачка делатност настављена је све до почетка Другог светског рата.

Као што је писана реч мењала интелектуалне и духовне пределе српског идентитета, тако је сликарство својом палетом преносило све таласе надолазећих савремених европских промена у којима су се нашли и српски сликари и вајари из Хрватске. Развој барока код Срба средином XVIII века одликовао се значајним променама у уметности које су показивале на својој површини утицај западноевропских бакрорезних примерака, претачући старе форме српског сликарства у савремене сливове европеизације и модернизације српске уметности. Барок се најпре изражавао у графичким и архитектонским делима, а затим је прешао на монументално сликарство (фреске), портативно сликарство (иконе), минијатурно сликарство (илуминације) и примењену уметност.[89] Битна карактеристика уметности међу Србима тог времена било је „све веће преплитање слике и речи, што је довело до сликовитог изражавања у говору, док су слике почеле да постају све говорније". Реформе царице Марије Терезије и Јозефа II постепено су отварале пут толеранцији и уметности све више се усмеравајући ка изражавању универзалних и људских вредности.[90] Развијајући се међу Србима, барок је дао и свој утицај на стварање

89 О преображају српског друштва и цркви од краја XVII века може да се види у Б. Бешлин, Барокна форма „Слатко Православље". Црква и преображај српског друштва после Велике сеобе 1690, у *Цркве као фактор интеграције за мигранте на југоистоку Хабзбуршке монархије у 18. веку*, Лит Верлаг, Берлин – Мунстер – Беч – Цирих – Лондон 2010, 50–70.

90 Део текста који се односи на барок написан је према Lj. Stošić, Barokizacija umetnosti kod Srba i Hrvata do 1760. godine. Sličnosti i razlike, у *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti „prosvjećene" modernizacije*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2014, 145–159.

модерног српског националног идентитета у Хрватској. Кроз XIX век Срби су прихватили три савремена сликарска стила пратећи европске утицаје – класицизам, бидермајер и романтизам. Тада су Срби уметници почели да користе и графику. У првој половини XIX века ствара српски сликар из Далмације Доминик Перласка, који се, учећи сликарство у Италији и Пешти, на крају одлучио за граверство. Илустровао је *Срӣске новине* и *Маӣазин за художесӣво, књижевносӣ и моду*, у којем је био уредник за моду, а тиме и први српски модни уредник.[91] Од краја XIX века међу Србима је почео снажнији развој вајарства. Један од најзначајнијх уметника на прелому између XIX и XX века био је управо Србин из Хрватске Симеон Роксандић, који је оставио значајан уметнички траг својим изванредним делима и доприносом српском и хрватском културном наслеђу. Рођен је 1874. године у Мајским Пољанама крај Глине. Његов живот и рад сведоче о дубоким везама између културе и уметности и како се идентитет може обогатити мешањем различитих културних утицаја. Школовање и путовања широм Европе обогатила су његово разумевање различитих култура и стилова, што се одразило у његовом раду. О томе сведочи ремек-дело „Рибар са змијом“.[92] Његов опус је био инспирисан делима немачких реалиста и античком и хеленистичком скулптуром. Та разноврсност утицаја допринела је богатству његових радова, који су често били израђени у камену и бронзи. Нажалост, многи његови радови су уништени у Првом светском рату, али његово наслеђе остаје непроцењиво. Рад тог вајара сведочи да уметност може премостити разлике и обогатити наслеђе једног народа, чинећи га делом ширег светског културног мозаика.

Уметничко стваралаштво у Роксандићево време није само појединачним наступима представљало својеврсно сведочанство о српском идентитету у Хрватској већ су бројни српски уметници из Хрватске али и њихове хрватске колеге заједничким радом исказивали своје уметничке и политичке наде. Тако, на пример, смена династија у Србији 1903. и крунисање краља Петра 1904. године, били су пропраћени Првом југословенском уметничком изложбом на којој је учествовало више од стотину уметника са простора будуће југословенске државе. Њихов наступ је у културном смислу био значајан корак у правцу југословенског јединства. То се може, када је реч о култури, сматрати значајним предзнаком каснијег формирања КСХС/Ј.

Још један вајар српске националности из Хрватске, Војин Бакић, оставио је значајан траг у историји вајарства прошлог века. Његов

91 Д. Гавриловић, 57.

92 Д. Гавриловић, 62.

живот и стваралаштво обележени су снажном креативношћу и страшћу према уметности. За уметнички живот две Југославије, његова најважнија дела настала су у социјалистичкој држави. Након Другог светског рата, Бакић се посветио изради монументалних скулптура и споменика. Дело „Бик“ из 1956. године, представљен на 28. Венецијанском бијеналу, заузима посебно место у његовој каријери.

Поменути уметници не чине коначан списак познатих српских вајара и сликара из Хрватске јер су свет уметности, својим рођењем на њеној територији или уметничким радом у њој, задужили многи други уметници попут Саве Шумановића, Душана Џамоње и Богдана Шупута.

Од краја XIX па кроз цео прошли век бројни Срби из Хрватске су обележили и књижевни живот јужнословенских народа. Међу писцима и песницима најистакнутија места заузимају Симо Матавуљ, Владан Десница, Григор Витез[93], а на савременој сцени се издваја Драго Кекановић. Симо Матавуљ је био понајбољи приповедач реализма међу Србима у претпрошлом веку. Његова књижевна култура се темељила на познавању француске и италијанске реалистичке књижевности. Био је заслужан за проширивање регионалне тематике српске књижевности јер је увео далматинску средину и Јадранско море у српску књижевност, остављајући нам упечатљиве описе далматинске сеоске средине, коју је, као Шибенчанин, и сам добро познавао.[94] Од половине прошлог века, на југословенској књижевној сцени истиче се Владан Десница, још један Србин из Далмације, чије порекло, са мајчине стране, води до познатог војсковође Стојана Јанковића. Десничина разнолика књижевна продукција и дубоко укорењена политичка свест чине га једним од најважнијих књижевника свог времена, а његов допринос хрватској књижевној баштини је непроцењив. Десничин породични и политички контекст одиграо је кључну улогу у обликовању његовог стваралачког идентитета. Десница је потекао из угледне породице која је имала значајан утицај на политичке и друштвене догађаје Далмације, од које је наследио богату традицију борбе за права и идентитет свог народа. Његова способност да оживи далматинске личности и пејзаже додатно је наглашавала изузетност као књижевника. Књижевни опус овог писца одражава и страст према културној баштини свог краја, посебно равнокотарске регије, а повезаност с породичном културом

93 О стању културе Срба у Хрватској између два светска рата може да се више види у Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 1997.

94 Д. Гавриловић, 44.

и наслеђем симболише дубоку љубав према сопственој историји и култури. Његово дело је играло кључну улогу у чувању и промоцији културних традиција Далмације и Хрватске, а његова је књижевност била друштвено ангажована.

Осим Деснице, хрватску и српску књижевност задужио је велики српски песник из Хрватске Григор Витез, који је оставио неизбрисив траг у свету дечје књижевности. Његова страст према писаној речи развијала се током гимназијских дана, инспирисана делима аутора као што су Ивана Брлић Мажуранић, Хенрик Сјенкјевич и Жил Верн. Током школовања почео је да записује народне песме из свог краја, а касније је стварао и сопствене стихове. Његове песме су преведене на бројне светске језике. Писци попут Сима Матавуља, Владана Деснице и Григора Витеза, пореклом из Хрватске, оставили су дубок и непроцењив траг у јужнословенској књижевности, али и модерном идентитету Срба у Хрватској. Њихова важност лежи у проширивању културних хоризонта, али и у томе што су регионалне теме увели у српску књижевност, истовремено чувајући свој властити културни идентитет и доприносећи разноликости јужнословенске књижевности. Међутим, не смемо да заборавимо ни многе друге попут Милана Кашанина, познатог историчара уметности, књижевног критичара, есејисту и музеолога, и Милана Будисављевића, писца, преводиоца, уредника *Бранковоī кола* и управитеља Богословског конвикта у Сремским Карловцима.

Било је и оних стваралаца попут Бранка Радичевића који су рођењем били Срби из Хрватске, али их је стваралачки пут водио у друге крајеве. Рођен у Славонском Броду 1824. године, његова судбина је обећавала већ од најранијег детињства. Радичевић је стекао образовање на различитим местима, укључујући Земун, Сремске Карловце и Темишвар, пре него што је уписао студије права на Универзитету у Бечу 1843. године. Студије је напустио како би се потпуно посветио књижевности. Тој одлуци је допринело и пријатељство са Вуком Караџићем, једним од најпознатијих српских реформатора језика. Радичевићева књижевна дела обухватају љубавне, родољубиве и елегичне песме. Песме које је певао често су биле дубоко емотивне и искрене, изражавајући његову страст према љубави, природи и отаџбини. Његово стваралаштво је било обогаћено романтичарским елементима, истицањем осећаја слободе и индивидуализма. Због тога се с правом може сматрати да је био родоначелник српске лирске романтике који је српско песништво увео у дворе европског романтизма одбацивши притом класицизам дотадашњих српских песника.[95]

95 Д. Гавриловић, 36.

Срби из Хрватске су допринели и свету науке. Српског порекла су: Никола Тесла, Милутин Миланковић, Јосиф Панчић, Бранко Жежељ, Јован Карамата, али и многи други. Срби који живе у Хрватској и данас се поносе тиме што је Никола Тесла њихов сународник. Његово име је неизоставан део идентитета Срба у Хрватској. Он је био проналазач, инжењер и футуриста који је у значајној мери обликовао модерни свет у коме данас живимо. Најпознатији по својем доприносу у области електротехнике, Тесла је развио полифазни систем наизменичне струје који је револуционизовао начин на који се електрична енергија производи и преноси. Тај систем је омогућио да се електрична енергија преноси на велике даљине без губитака, обезбеђујући свету могућност да искористи тај вредан ресурс на ефикасан начин. Најреферентни пример је изградња прве хидроцентрале на Нијагариним водопадима, која је осветлила градове и донела економски напредак. Теслини проналасци су се ширили и на многе друге аспекте технологије. Његови научни и технолошки доприноси обликовали су свет у којем данас живимо и настављају да буду извор инспирације за будуће генерације.

Милутин Миланковић, родом из Даља, био је истакнути српски научник који је оставио дубок и неизбрисив траг у различитим областима науке. Његов научни допринос и значај за науку неопходни су за разумевање многих фундаменталних концепата у астрономији, климатологији и геофизици. Играо је кључну улогу у развоју планетарне климатологије, а његов допринос геофизичкој заједници огледа се у раду на теорији тектонских плоча.

Истински херој природних наука на Балкану био је један Србин из Хрватске Јосиф Панчић. Он је рођен у Хрватској 5. априла 1814. године у засеоку Угрини покрај Брибира. Његов живот и рад, а посебно пресељење у Србију, означили су прекретницу у научној каријери. Научноистраживачки рад овог научника обележила је страст према ботаници и природним наукама.

Списак Срба из Хрватске бројан је и у свету спорта. Они су бранили боје социјалистичке Југославије, а касније и Хрватске и Србије. Међу бројним именима истичемо Владимира Беару, Славишу Жунгула и Јасну Шекарић. Због тога што се модерни идентитет лако повезује са спортом, при чему познати спортисти постају „иконе“ на које се угледају многи у савременом добу, а спортски клубови места „обожавања“ са којима се идентификују милиони обожавалаца, можемо да говоримо и о спортском идентитету. Очигледно је да данас спорт може бити средство за изражавање и ојачавање различитих идентитета, али и извор ривалства и конфликата, посебно када се

спортски догађаји користе за политичке или националистичке сврхе. Заједничким навијањем, такмичењем и учествовањем у спортским активностима људи често стварају снажне везе и осећај припадности, што може обликовати њихов идентитет и допринети осећају заједништва. У том смислу треба посматрати и овај сегмент модерног идентитета Срба у Хрватској.

Антифашистичка борба и њена постигнућа као део идентитета

Милорад Пуповац сматра да је антифашизам саставни део модерног идентитета Срба у Хрватској. У антифашизму се додирују ратништво и јунаштво из давнина као делови традиционалног идентитета са великим одзивом Срба из Хрватске у партизанским јединицама за време Другог светског рата.

Наиме, Срби у Хрватској су имали значајну и активну улогу у партизанским одредима. Иако су чинили мањи део укупног становништва Југославије, њихов удео међу припадницима партизанских одреда био је знатно већи, првенствено због прогона, масовних злочина и хапшења које су над њима спроводиле власти НДХ. Крајем 1941. године, Срби из Хрватске су чинили између 20% и 25% припадника партизанских одреда. Према попису из 1964. године, у партизанима је страдало 28.216 Срба из Хрватске, што је чинило 45,6% укупно погинулих бораца.[96]

Антифашизам је за идентитет Срба у Хрватској веома значајан и због одлука Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Хрватске (ЗАВНОХ), које је било највиши орган народне власти у Хрватској током Другог светског рата. Одржана су четири редовна заседања овог тела. У том смислу изузетно су битне одлуке Трећег заседања, односно Декларација о основним правима народа и грађана Демократске Хрватске, у којој је, између осталог, истакнуто:

> „1. Хрватски и српски народ имају једнака права, у сваком погледу.
>
> 2. Сви грађани Федералне Државе Хрватске једнаки су и равноправни без обзира на народност, расу и вјероисповјест.
>
> 3. Жене уживају сва права једнако као и мушкарци.
>
> 9. У интересу осигурања и учвршћења демократског поретка и братства народа Југославије као њихових највећих тековина, у интере-

96 F. Škiljan, Herojski antifašizam i kultura sjećanja kod Srba u Hrvatskoj, u *Hrvatsko-srpski odnosi*, ur. D. Gavrilović, Novi Sad 2023, 63.

> су свих тековина Народно-ослободилачке борбе, забрањују се и прогоне све фашистичке и профашистичке дјелатности, јер су уперене против слободе, независности и братске заједнице народа Југославије.“[97]

Осим тога, због присилног покатоличавања Срба, које је почело да се спроводи чим је створена НДХ, донета је 25. августа 1944. године још једна важна одлука по српски идентитет у Хрватској, а она гласи:

> „Чл. 1. Установљује се, да је насиљима окупатора и њихових помагача изазвано недобровољно и изнуђено превођење извјесног броја Срба у Хрватској с православља на католичанство или коју другу вјеру, у својој основи лишено сваке моралности и оправдања, да је у супротности са зајамченом слободом вјероисповијести и савјести, израженом у т. 5. Декларације о основним правима народа и грађана демократске Хрватске, те да је према томе такво присилно превођење са православља на католичанство или на другу вјеру ништавно.“[98]

Будући да је ћириличко писмо важан сегмент српског идентитета, важан је и распис о латиници и ћирилици у школама Повереништва просвете ЗАВНОХ-а из фебрауара 1945. године, у којем, између осталог, пише:

> „Питање националне равноправности Срба и Хрвата, није само питање писма – латинице и ћирилице – него и питање ширег културног и националног дјеловања у оживљавању свијетлих, слободарских традиција и национално-културних вредности. У том погледу још једном вас упозоравамо на раније наше упуте да се у основним школама у другом разреду, друго полугодиште, учи друго писмо, латиница или ћирилица, а почиње оним писмом које одговара националном саставу школе.“[99]

Не смемо да заборавимо ни одлуку Четвртог заседања ЗАВНОХ-а, које је одржано 24. и 25. јула 1945. године у Загребу. Тог дана промењен је његов назив у Народни сабор Хрватске. За Србе је било битно да је председник Президијума Народнога сабора Хрватске Владимир Назор поверио мандат за састав владе Владимиру Бакарићу, а он је предложио вишестраначку владу, која се састојала од четири представника КПХ, петорице чланова ХСС, четворице представника Срба из Хрватске и једнога ванстраначког министра. На тај начин су Срби из Хрватске не само били признати као равноправан

---

97 Више о одлукама ЗАВНОХ-а види код Ф. Чулиновић, Развитак ЗАВНОХ-а, *Хистōријски зборник* II/1–4 (1949), Загреб, 7–45.

98 Ф. Чулиновић, Развитак ЗАВНОХ-а.

99 *Истō*.

народ са хрватским народом већ су и политички активно учествовали на највишим позицијама у изградњи социјалистичке Хрватске али и Југославије.

Одлуке ЗАВНОХ-а су несумњиво биле од кључног значаја за идентитет Срба у Хрватској. Њих не треба посматрати као изолован плод Народноослободилачке борбе. Напротив. Оне су део дуготрајног националноинтеграцијског процеса у којем су се Срби у Хрватској борили прво за дефинисање, а потом и за признање свог идентитета.

Иначе, ослободилачки рат је био широки покрет који није оставио траг искључиво на бојном пољу. Он је заталасао народ и покренуо његове стваралачке снаге. То је период обнове народне поезије и новог процвата усменог стварања. И они су попут борбе утицали на креирање каснијег идентитета Срба у Хрватској, а уметничко стваралаштво је својим послератним дометима успело не само да одржи живом културу сећања на партизанску борбу већ и да уметничким дометима бројних споменика и спомен-обележја с правом учествује у изградњи културног идентитета Срба у Хрватској. Поезија, као карактеристична уметничка форма, била је и део пропаганде партизанског покрета. Ликовна и музичка уметност, фотографија, позориште и филм такође су били саставни делови партизанске пропаганде. На пример, на Првој изложби уметника партизана у Загребу 1945. године представљена су дела чак 52 ликовна уметника, који су активно учествовали у НОВ и ПОЈ, као борци и ликовни радници.[100]

У Другом светском рату на очување морала партизанских бораца значајну улогу је играло усмено стваралаштво, односно типична партизанска песма. Она је била кратка и увек озбиљна, свечана, често с трагичним крајем који је јунаке уздизао готово до нивоа митских хероја. У њој су се фолклорни елементи и традиционални симболи спајали са националним, социјалним и револуцинарним тежњама. Уз две главне традиције, социјалну литературу коју су писали левичарски настројени писци и песници још пре 1941. и народно стваралаштво које су разбудиле ратне страхоте, али и отпор током Другог светског рата, јављале су се и друге форме изражавања, нарочито касније када је устанак прерастао у широки покрет.[101]

---

100 D. Roksandić, Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25. kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25–27. lipnja 1944): iskustvo i aproprijacije, u *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2011, 99.

101 Више о поезији у НОБ-у види у Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*.

Након Другог светског рата, сећања на борбу партизана и антифашистички отпор остала су дубоко усађена у колективно памћење Срба из Хрватске. Томе није допринела само званична идеологија која је, осим југословенства те братства и јединства, пропагирала и култ херојске партизанске борбе у образовном систему, медијима те споменике и спомен-обележја већ и сећања на жртве које су неговали преживели из њихових породица, комшије, кумови, пријатељи. Тако су се у њиховим сећањима, која су постала део идентитета, спајали југословенска и локална историја, идеологија и памћење страдалништва, што је утицало на то да бројни Срби из тих крајева потпуно прихвате југословенски идентитет који је, додуше, постојао и раније, делом под утицајем идеологије Светозара Прибићевића и његових политичких сабораца и наследника. Без обзира на чињеницу да је југословенство било развијано и пре 1941. године, треба имати на уму да је код великог броја данашњих Срба у Хрватској привржености њихових предака Народноослободилачкој борби постала део српског идентитета у Хрватској и то остала до данас.[102] На чување тог сегмента идентитета утичу и комеморативни скупови који се и данас одржавају на местима страдања, као што је концентрациони логор Јасеновац. Ти скупови су прилика да се ода почаст жртвама и да се чува сећање на партизанску борбу као део идентитета Срба из Хрватске. Сећања на партизанску борбу остала су дубоко укорењена у историјском и културном памћењу Срба у Хрватској све до данас. Комеморације на местима страдања цивила и партизана саставни су део политичких активности Самосталне демократске српске странке у Хрватској, али и њене сарадње са антифашистима Хрватске те јеврејском и ромском заједницом.

Антифашистичка борба није једини вид сећања на Други светски рат који утиче на модерни идентитет Срба у Хрватској. Њега формира и култура сећања на масовна страдања српског становништва у концентрационим логорима и на стратиштима на простору НДХ. Оданост тековинама Народноослободилачке борбе и сећање на жрт-

102 Коришћењем метода усмене историје, обимна истраживања о култури сећања код Срба на Кордуну, Банији, у Загребу и у Славонији спровео је Филип Шкиљан. У разговорима са локалним српским становништвом истраживач је дошао до закључка да је партизанска антифашистичка борба неизоставан део идентитета великог броја Срба из тих крајева. Више о томе у H. Petrić, F. Škiljan, *Iz povijesti Srba u Zagrebačkoj županiji od prvih doseljavanja do današnjih dana*, Zagreb 2018; H. Petrić, F. Škiljan, *Iz povijesti Srba Koprivničko-križevačke županije – od prvih doseljavanja do današnjih dana*, Zagreb 2019; F. Škiljan, *Identitet Srba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Virovitica 2021; F. Škiljan, *Identitet Srba na Kordunu*, Zagreb 2022; F. Škiljan, Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara, *Tragovi* 4/1 (2021).

ве постали су део модерног идентитета Срба у Хрватској. Разлог за то би могао да буде двојак: антифашизам их је спасао од потпуног уништења, али им је и омогућио да постану конституитиван народ у Хрватској. О томе сведоче многобројни комеморативни скупови који се и данас одржавају широм Хрватске, а које не подржавају само српски политички представници већ и политички представници других мањина, али и већинских партија који се са пијететом односе према жртвама из Другог светског рата.

Због опасности по будуће српско-хрватске односе, али и због мирног живота и опстанка Срба у Хрватској, важно је сећати се тих трагичних догађаја као упозорења на страхоте које могу произаћи из нетолеранције и екстремизма. Међутим, једнако је важно и обавезати се на очување мира и поштовања људских права како би се спречила понављања таквих ужасних догађаја у будућности.

Такође, важно је разумети да тај период конфликата обележен ратним страхотама почињеним првенствено над цивилима нису једина прича која чини српски идентитет у Хрватској нити једино он осликава односе између Срба и Хрвата. Истина је да постоји и други аспект њихове заједничке прошлости, онај који подразумева традицију добрих суседских односа, узајамну помоћ и друге облике примарних социјалних веза на локалном нивоу. Ти облици интеракције указују на дубљу повезаност која је, упркос изазовима, опстала кроз векове. Дубока веза и сложена прича служе као подсетник на важност разноликости и сарадње у свету, који често наглашава разлике и конфликте. На основу те дуготрајне интеракције и учења, али и неговања посебности, уз тешка ратна искуства, савремени национални идентитет Срба у Хрватској је највећим делом њихов резултат. Тек једним делом нека обележја савременог идентитета, попут модерне музике, филма или спорта, утичу на свеукупност савременог српског идентитета у Хрватској.

Данас, у тренутку писања овог текста[103], представљајући читаоцима, за нас уочљиве, сегменте идентитета Срба у Хрватској, можемо да закључимо да су они готово неизоставан део њиховог хабитуса. Без обзира на то, српска популација у Хрватској суочава се, с друге стране, с озбиљним проблемима и изазовима везаним за нестанак, јер бројна истраживања показују проблеме депопулације и асимилације, и то нарочито након Рата у Хрватској 1995. године.[104]

---

103 Овај одељак се ослања на већи део рада који је Д. Гавриловић написао у заједничкој монографији са Јанком Веселиновићем. Д. Гавриловић, Ј. Веселиновић, *Срби у Хрватској – пут ка очувању идентитета*, Нови Сад 2022.

104 F. Škiljan, Identitet Srba, 133.

Он се не потире са хрватским националним идентитетом. Уз повремене етничке испаде мржње на локалном нивоу, можемо рећи да је у политичком смислу постојала сарадња Хрвата и Срба на највишем нивоу власти у Хрватској све до избора 2024. године, након којих, у тренутку писања овог рада, не можемо да предвидимо да ли ће се постојећа сарадња већинског ХДЗ-а и СДСС-а наставити. И данас, Хрвати и Срби заједнички раде на подизању привреде, културе, науке и спорта. То што је постојећи идентитет Срба састављен од елемената традиционалног и модерног идентитета, као саставних делова њихове другости, није препрека заједничком раду. Модеран начин живота не само да спаја Србе и Хрвате већ идентитетске разлике чини мање битнима у великим градовима а понекад их потпуно потире и заборавља, док су идентитетске разлике остале више видљиве у сеоским заједницама и мањим градовима. За разлику од деведесетих година прошлог века, када је српски национални идентитет био убедљиво најнепожељнији у Хрватској, данас, у трећој деценији XXI века, према њему су ставови готово амбивалентни, од мржње коју најчешће испољавају политичари екстремне деснице и навијачи, до пријатељства и љубави, склапања бракова, кумстава и слично.[105] Мањинске странке Срба из Хрватске и Хрвата из Србије имају дугу традицију политичких сусрета и сарадње, узајамно се подржавају и у суочавању са сопственим проблемима настоје да пронађу основе за разумевање друге стране, али и за обострано јачање на политичкој сцени.[106] Њихове кровне културне институције, Српско национално вијеће из Хрватске и Хрватско национално вијеће из Србије, дају обол очувању културног наслеђа и обичаја, развоју штампарства, новинарства и подстицању школовања на матерњем језику.

Посматрајући идентитет Срба у Хрватској, можемо да кажемо да одрживи развој идентитета Срба у Хрватској захтева пажљиво разматрање и деловање. Вековно ратништво, које се преносило све до антифашистичке борбе и коначно уткало у њу, битан је сегмент традиционалног али и модерног идентитета зато што се стапа у борбама Срба који су током њих претрпели значајне губитке и страдања. Осим тога, антифашизам Срба у Хрватској представља важну идеолошку тачку зрења која подржава демократске и антинацистичке

105 D. Babić, Suživot Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju – implicitna kritika interpretacije rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba, *Migracijske i etničke teme* 20/2–3 (2004), 203.

106 Током XV међународног научног скупа „Хрватско-српски односи“ у Голубињу (обровачком) потписана је Декларација о сарадњи Срба из Хрватске и Хрвата из Србије. https://chdr-ns.com/deklaracija-o-saradnji-srba-iz-hrvatske-i-hrvata-iz-srbije/

вредности. Он је повезан са борбом за људска права, слободе и равноправност. Антифашистички идентитет Срба у Хрватској може се видети и као борба за опстанак демократског и слободног друштва. С друге стране, традиционални елементи, као што су ћирилица и православље, треба да се негују и пренесу на млађе генерације како би се сачувао духовни, језички и културни аспект српског идентитета. Православље пружа етички оквир и важне моралне вредности. Хришћански идентитет треба да истиче важност духовног развоја али и љубави, саосећања и поштовања према другима. Истовремено, модерни аспекти идентитета, као што су савремена култура, грађанске вредности и политички ангажман, треба да се развијају како би се српски идентитет прилагодио савременим друштвеним променама. При томе, важно је разумети да губитак идентитета не почиње само када се констатује индиферентност према њему већ када се престане активно неговати и штитити. Срби у Хрватској су суочени са изазовима, али њихов идентитет и даље остаје важан део богатог културног мозаика Хрватске.

Закључак

Идентитет можемо да опишемо као заједништво емоционалних и сазнајних карактеристика које представљају доживљај самог себе о себи и у односу на друге којима човек стиче утисак о својој посебности, али и о истоветности са другима. Постоји мноштво различитих сегмената идентитета на основу којих особа може да се одреди према себи и према друштву. На пример, ти сегменти могу да буду: културни, родни, религијски, грађански, професионални, идентитет отпора, зависности, национални идентитет итд. У оквиру различитих идентитета национални идентитет је можда најраспрострањенији, а његова улога је била велика у XIX у XX веку, али и данас у ери глобализације. На политичкој, религијској, културној и спортској сцени, национални идентитети представљају и склониште и покриће за многа деловања у савременом лавиринту друштвених промена.[107]

107 М. Стојадиновић, Геополитички изазови српском националном идентитету у процесу међународних интеграција, у *Национални идентитет и етнички односи*, ур. Н. Радушки, Београд 2018, 10. Аутор наводи неколико релевантних истраживања о улози културе у стварању националног идентитета: М. Стојадиновић, *Потрага за идентитетом*, Београд 2012; Н. Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Ниш 2007, 45; Н. Божиловић, Б. Стевановић, Култура као основ етничких идентитета Балкана, у *Културни и етнички односу на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције*, прир. Љ. Митровић, Д. Ђорђевић, Д. Тодоровић, Ниш 2006, 134.

За креирање националног идентитета Срба у Хрватској битни су многобројни сегменти, и то од оних које развијају сами Срби па до регионалних и међународних фактора јер се интернационална политичка и културна дешавања осликавају на мапи њихове идентитетске потке. У процесима стварања и развоја њиховог националног идентитета важни су и сећање и памћење, и то за његово одржавање и обликовање. Иначе, национални идентитет Срба у Хрватској се развијао али и трансформисао под утицајима револуција, ратова, религија, идеологија и културе. Међутим, истовремено је и он утицао на њих. Сви заједно су уносили нове аспекте у колективну свест. Губитак или добитак делова територија изазивао је промене у томе како су се Срби у Хрватској идентификовали са одређеним простором. Динамичне промене друштвених и политичких система на историјској позорници у XX веку доносиле су идеологије и вредности које су се уграђивале у национални идентитет Срба у Хрватској и давале му нове правце. Идеологије су постајале његова савремена идентификациона основа на којој су настајали и протицали колективни идеали, убеђења и вредности. Оне су утицале на формирање наратива о националном идентитету, на то на које аспекте историје ће се Срби из Хрватске подсећати и како ће их тумачити. Идеологије су утицале на промене у обичајима, уметности, литератури и образовању. Идеолошки оријентисана култура одражавала је аспекте националног идентитета, укључујући вредности, симболе и језик. Укратко, идеологије, нарочито од XX века, играју важну улогу у формирању и обликовању српског националног идентитета у Хрватској. Оне служе као оквир за посматрање, тумачење и изражавање националног идентитета у различитим аспектима друштва и културе.

Српском националном идентитету у Хрватској претходио је преображај српског средњовековног народа на простору Хрватске у српску нацију. Тај процес можемо сматрати националном интеграцијом. Он није једнозначан ни једносмеран. Тај сложени ток друштвених промена укључује читав низ фактора који су утицали на формирање српског националног идентитета у Хрватској. Навођење дужег низа чинилаца можемо да започнемо процесом постепеног смањења локалних и регионалних идентитета у оквиру етничке заједнице, што значи да се тежи стварању нације. Затим, стварање политичке заједнице, у којој се развијају институције и структура власти које подржавају национални идентитет такође је битно за креирање националног идентитета. Трећи фактор би могао да буде стварање услова за економску концентрацију, што може значити да се економски ресурси усмеравају ка националним циљевима. Уз њих, неизоставан елемент националне интеграције је културна хомогенизација, чији је

циљ да се усагласе култура и језик националне заједнице. У процесу националне интеграције људи развијају јачи осећај припадности националној заједници, што може укључивати и развој идеологија, митова и вредносних норми.

Коначно, можемо да кажемо да се мобилизацијом за циљеве националне заједнице и националним покретом у највећој мери испуњавају услови за довршавање процеса стварања националне заједнице. Наиме, национална свест која се развија у процесу националне интеграције подстиче појединце на подршку и учешће у остваривању циљева националне заједнице, укључујући и политичку слободу и изградњу друштвеног система. А национални покрет игра важну улогу у процесу националне интеграције, у који се на почетку укључује мања група родољуба, али временом постаје масован и обухвата различите друштвене слојеве.[108]

Током процеса националне интеграције Срба у Хрватској развијао се и данас се развија њихов национални идентитет. Он је комплексан и флексибилан концепт који се односи на начин на који индивидуе и групе посматрају одређену националну заједницу и идентификују се са њом. Национални идентитет Срба у Хрватској није нужно постојан и неизменљив. Он је скуп повезаних а некада и супротстављених тенденција, које временом могу еволуирати у различите облике. Као друштвени концепт, тесно се повезује са политичким, верским, културним, историјским и економским структурама друштва. Те структуре значајно утичу на начин на који се национални идентитет формира и тумачи. У његовом обликовању држава је играла и данас игра важну улогу, укључујући дефинисање, класификацију, сегрегацију и одабир различитих локалних традиција и обичаја у стварање представљених и замишљених облика јединства и кохезије у националној заједници. Данас, када је реч о Србима у Хрватској, али и другим нацијама на простору некадашње Југославије, национални идентитет игра доминантну улогу и често је сакралан концепт. Он је компонентна социјалног и политичког живота и може играти велику улогу у мобилизацији припадника националне заједнице, јер често подстиче људске страсти и ангажман.[109]

---

108 M. Gros, O integraciji hrvatske nacije, u *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981, 180; D. Roksandić, Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. Između etnosa, naroda i nacije, *Migracijske i etničke teme* 5/2–3 (1989), 131.

109 О националном идентитету може се више прочитати у B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb 1990; E. Hobsbaum, R. Terens, *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011; B. Parekh, *Nova politika Identiteta*, Zagreb 2008; R. Rizman, *Globalizacija i autonomija*, Zagreb 2014; D. Babić, F. Škiljan, *Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet*, Zagreb 2018.

У савременој Хрватској питање националног идентитета Срба у Хрватској дубоко је повезано са заштитом њихових мањинских права. Једна од кључних тачака заштите њиховог идентитета јесте потреба за усаглашавањем Хрватске са европским стандардима у погледу заштите права мањина. То се односи на право на језик, културу, верску слободу и политичко учешће. Срби у Хрватској, од деведесетих година прошлог века, као национална мањина, суочили су се са изазовима очувања свог идентитета. У том процесу међународна заједница је почела све више да се интересује за заштиту права мањина, што је почело да ствара притисак на хрватску владу да поштује та права. Данас, уместо старих модела асимилације, све више се примењују „нови" модели мултикултурализма, који поштују културну и верску разноврсност. То је кључно за Србе у Хрватској јер им омогућава да задрже своју конфесионалну припадност, културу и језик без страха од асимилације у већинско становништво. То такође отвара врата за сарадњу и суживот различитих етничких група у Хрватској и за добру сарадњу са већинским хрватским народом. На тај начин, интернационализација права мањина отвара могућности за српску заједницу у Хрватској да се боље заштити и да се њихова права не игноришу. Иначе, идентитет Срба у Хрватској је сложен и дубоко укорењен у богатој историјској, културној и друштвеној позадини. Због тога је Милорад Пуповац српски идентитет у Хрватској поделио на традиционални, модерни и данашњи идентитет.[110]

За потребе овог истраживања идентитет Срба у Хрватској подељен је на традиционални и модерни, при чему је наглашено да се сегменти тих идентитета међусобно преплићу. Делимично прихватајући Пуповчеву поделу, сматрамо да се код Срба у Хрватској традиционални идентитет преплиће са модерним идентитетом, посебно у једном његовом сегменту, а то је ратнички (војнички) идентитет, мада своју мрежу утицања на модерно идентитетско језгро плету и други сегменти традиционалног идентитета, а то су вера (православље), писмо (ћирилица) и језик.

Војничка служба се одразила на историјску улогу Срба у Хрватској као бранилаца граница Хабзбуршке монархије, али истовремено и чувара усмене предаје знања и обичаја који су се преносили генерацијама. Тај елемент се делимично одражава у модерном идентитету кроз учешће Срба у Народноослободилачком покрету. На тај начин, традиција и модерност се спајају чинећи важну спону која

110 M. Pupovac, Moderni identitet Srba u Hrvatskoj, u *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*, Zagreb 1999, 143–164; F. Škiljan, Identitet Srba u Hrvatskoj, *Politička misao* 51/2 (2014), 112.

утиче на свеукупност српског идентитета у Хрватској. Осим борбе за привилегије, војна служба и ратништво, као саставни део традиционалног идентитета, носили су у себи богату ускочку традицију, легенде о крајишким војницима и официрима широм Европе и на Балкану. Фино идентитетско ткање о херојима попут Стојана Јанковића одвијало се у свету поезије, а народне песме су биле најважнији део српске усмене књижевности. Својим наративним приступом и емоцијом, оне су динамично одражавале дух Срба из Хрватске. Међутим, када говоримо о идентитету Срба, епска поезија се намеће због своје историчности и због посебних друштвено-историјских промена у којима је настајала.[111] Она није створена у XVI веку услед миграција Срба нити је само одјек њихове културе од надирања Османлија на Балкан. Њена лиричност је ницала и на искуствима прошлих времена, а сећање на значајне епске личности, од средњовековних јунака попут Краљевић Марка, Стојана Јанковића па до савремених ратника из прошлог века, осликавају се у том вишевековном поетском простору идентитета.[112] Срби граничари и ускоци, касније и аустроугарски војници, солунски добровољци, али још више партизани, преци су многих данашњих Срба из Хрватске. Ратови који су вођени на Балкану и у Европи готово да нису пролазили без учешћа Срба из Хрватске уколико су њихове државе учествовале у њима. Чак и у социјалистичкој Југославији која није потенцирала сећања на јунаштво Крајишника пре 1941. године, преживела су сећања на чувене ратнике.

Осим војничке службе, православље представља важан аспект идентитета јер оно уоквирује верско и духовно полазиште српске идентитетске основе и у прошлости и данас. Треба имати на уму и да је улога православне цркве у очувању и развоју српског идентитета у Хрватској у прошлости била неретко једина институција која је водила рачуна о њиховом идентитету, а до почетног развоја националне идеје, затим буђења националних осећања у ширим масама, можемо да кажемо да је лојалност великог броја Срба према својој цркви била темељ самоидентификације.

Још од периода сеоба Срба, које су бивале све динамичније од пада Деспотовине, Православна црква је играла кључну улогу у одржавању и јачању српског идентитета и вере на простору данашње Хрватске. Она је обезбеђивала права и привилегије својим верницима у новим окружењима, али је била и средишња тачка за очитавање вере и одржавање културних веза са коренима. Имала је кључну ул-

111 Више о томе у Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 2007.

112 Погледати: *исто*.

гу у очувању српског идентитета. Како су се Срби током сеоба селили ка Западу и њихова црква се ширила ка том простору. О томе да је црква имала улогу велике заштитнице српског идентитета у Хрватској говори и то што су, изузев саме црквене организације, најзначајније институционално постигнуће српског народа у XVIII и XIX веку били аутономни народно-црквени сабори. Карловачка митрополија и њени народно-црквени сабори представљају у духовном, културном и политичком смислу врховни израз аутономног живота и рада пречанских Срба све до друге половине XIX века.[113]

Иначе, верски идентитет Срба у Хрватској, везан за припадност православљу, више пута је био злоупотребљаван, нападан или негиран од националистичких и екстремнодесничарских политичара. Покушаји асимилације једног дела Срба у НДХ вршени су и путем подршке стварању Хрватске православне цркве. Њено поновно оснивање у време стварања модерне хрватске државе изазива бројне контроверзе у хрватском друштву.

Попут војничке службе и православља, ћирилица веже Србе из Хрватске са коренима. Ћирилица је писмо којим се Срби служе откако су се доселили на подручја данашње Хрватске. О томе сведоче бројни сачувани ћирички документи, пре свих многа црквена документа која у исто време представљају и православну традицију у Хрватској. Она су у великом броју сачувана у манастирима Српске православне цркве (Крупа, Крка, Гомирје, Лепавина и Ораховица). Бројни су документи сведоци присисутва ћирилице и у црквеним средиштима као што су Карловац, Осијек, Загреб, Пакрац, Шибеник и Дубровник. Осим тога, бројни српски песници и писци у Хрватској писали су на ћирилици. Ћириличко писмо је било признато и у Хабзбуршкој монархији, а признао га је и Хрватски сабор.[114] Пишући њоме, они су створили културну баштину која није само чувала њихов идентитет већ им је омогућила да комуницирају и са другим народима. Она је њихово традиционално писмо које и данас представља један од важних грудобрана српског идентитета.

Ћирилицом нису само писани верски текстови и епитафи на гробовима Срба. Она је била писмо српских школа, на њој су штампане књиге, часописи и новине. Своје место је нашла и у политичкој борби Срба и развоју њиховог посебног идентитета на простору Хрватске. Наиме, крајем XIX и почетком XX века један од главних

113 О улози народно-црквених сабора на прелому између XIX и XX века види у Г. Васин, *Сабори раскола: срйски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2016.

114 F. Škiljan, 114,

циљева српских политичких странака у банској Хрватској огледао се у намери да се постигне пуна равноправност Срба са Хрватима, да постоје два конституитивна народа – Хрвати и Срби – односно један хрватско-српски конституитивни народ. Под надзором врховног владара, уз захтеве да се призна српско име, водила се борба за право на коришћење српске тробојке, очување српске народно-црквене аутономије, која је Србима у Карловачкој митрополији омогућавала организацију пучких школа и самостално обављање црквених и издавачко-штампарских послова и право коришћења српске ћирилице.[115] На основу Српскога закона из 1887. године, Срби су као приватне особе имали право да користе ћирилицу у дописивању са свим хрватским властима. У то време, оба народа на територији данашње Хрватске говорили су истим језиком, али оно што је Србе издвајало од Хрвата, када је реч о писменима, било је то што су као израз своје националне посебности задржали писање ћирилицом. Због тога су све тамошње српске политичке странке у својим програмима захтевале равноправност ћириличког писма са латиничким писмом у службеном пословању.[116] Борба за равноправност ћирилице текла је све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине Југославије) 1918. године. Тек у тој Краљевини, као и касније у социјалистичкој Југославији, ћирилица је била потпуно равноправно писмо са латиницом и била је, уз политичко признавање Срба као народа и Православну цркву, битан сегмент њиховог традиционалног идентитета, који су преживели до савременог доба. Распадом СФРЈ, деведесетих година XX века, језичке норме из којих је настао српскохрватски језик поново су се одвојиле и ћирилица више није била званично писмо у Хрватској. Њу данас у Хрватској могу да користе Срби углавном у срединама у којима припадници српске националности чине већину или у знатној мери учествују у укупном броју становништва. Српски језик је званично признат као мањински језик, али употреба ћирилице у двојезичним натписима изазива повремене протесте. Српско национално вијеће (СНВ) као кровна организација Срба у Хрватској и данас улаже напоре да се скине „ратна“ стигма са ћирилице и шаље поруке јавности да њено коришћење у приватној или јавној употреби не угрожава никога у Хрватској.

Модерни идентитет Срба у Хрватској састављен је од три сегмента. То су: политичка борба за права Срба у Хрватској, савремени културни идентитет и антифашизам. Модерна политичка борба се

115 M. Gabelica, 151.

116 Више о томе видети у В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*.

јасније појавила у време Илирског покрета. Њен наставак је видљив и у заједничким наступима и борби Срба и Хрвата у време Револуционарне 1848/49, а посебно од 1861. године. Те године на Хрватском сабору је успостављена равноправност Православне и Римокатоличке цркве, српскохрватски назив језика, равноправност ћирилице и латинице те признање постојања српског народа у Хрватској. Уласком већине српских посланика у Народну странку након 1873. године Срби су почели активно да учествују у раду Хрватског сабора и у модернизацији хрватског друштва у време бана Ивана Мажуранића када су поједини њихови политички представници активно учествовали у власти.[117] Срби у Хрватској су у другој половини XIX и првој половини XX века основали низ својих странака. Тако је у Задру настала Српска странка коју је основао Саво Бјелановић, а у Загребу крајем XIX века Самостална народна српска странка коју је водио Богдан Медаковић, коју је 1902. године преузео Светозар Прибићевић, усмеривши је ка тесној сарадњи са хрватским странкама у оквиру Хрватско-српске коалиције. Прибићевић је, осим тога, унео у српску политику у Хрватској и агилну идеју југословенства инсистирајући готово до краја свог живота да су Срби и Хрвати само делови једног, југословенског народа. Између два рата Срби у Хрватској подржавали су углавном странке које су гарантовале опстанак заједничке државе, али и Комунистичку партију. Од почетка Другог светског рата утицај комуниста је све више растао. Наиме, због масовних злочина, погубљења на стратиштима и у концентрационим логорима, присилног покатоличавања и претње нестанку целокупног народа велики број Срба је пришао партизанском покрету. Пригрливши Народноослободилачку борбу, Срби из Хрватске су истовремено прихватили и антифашизам као део свог идентитета. Несумњиво најважнији доказ признавања Срба у Хрватској, одавања признања њиховој антифашистичкој борби те хрватско-српској сарадњи јесте документ с Трећег заседања ЗАВНОХ-а, Декларација о основним правима народа и грађана Демократске Хрватске, који је касније постао основа уставноправног развоја НР/СР Хрватске. Институције попут Клуба српских већника и Конгреса Срба у Хрватској само су били потврда онога што стоји у споменутој Декларацији.

Оснивањем модерне хрватске државе, Срби су изгубили статус једнакоправног народа са хрватским. Губитак положаја конститутивног народа, односно стављање Срба у положај националне мањине представљао је губитак положаја који су Срби у Хрватској градили вековима. Тако су Срби прошли пут од непризнате заједнице преко

117 D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 100.

заједнице која се организује путем механизама персоналне аутономије и која обнавља спомен на своју историјску улогу до нове заједнице која се гради у новом, будућем европском друштву.[118]

И култура има важну улогу у очувању српског идентитета у Хрватској. Крајем XIX века основане су бројне српске организације које су биле носиоци српске културе. Једно од првих друштава било је Српско привредно друштво „Привредник" те хуманитарна организација „Коло српских сестара". У то време су основане и институције Српска банка и Савез српских земљорадничких задруга. Године 1944, у Глини је основано Српско културно друштво „Просвјета", које је деловало непрекидно до 1972. године. Све су те институције допринеле очувању српског идентитета, али и бољој интеграцији Срба у хрватско друштво. Од мањинских институција које су данас носиоци модерног српског идентитета у Хрватској треба истаћи Српско културно друштво „Просвјета", Српско привредно друштво „Привредник", Српски демократски форум, Заједничко вијеће општина и Српско народно вијеће. Мимо њих, бројни српски посланици у свету књижевности, уметности, музике, позоришта, филма, спорта, али и науке, отварали су пут идентитетском поносу данашњих Срба у Хрватској. На крају, спомињемо имена Петра Прерадовића, Владана Деснице, Симеона Роксандића, Јосифа Руњанина, Арсена Дедића, Радета Шербеције, Милутина Миланковића и Николе Тесле.

Без обзира на то што су Срби у Хрватској изгубили положај конститутивног народа и што су сведени на статус националне мањине, треба истаћи да су и данас остали верни својим историјским коренима и идеалима. Данас, српски идентитет у Хрватској остаје важан део друштва и историје региона.

Посматрајући идентитет Срба у Хрватској на тај начин, можемо да кажемо да одрживи развој идентитета Срба у Хрватској захтева пажљиво разматрање и деловање. Вековно ратништво, које се преносило све до антифашистичке борбе и коначно уткало у њу, битан је сегмент традиционалног али и модерног идентитета јер се стапају у борбама Срба који су током њих претрпели значајне губитке и страдања. Осим тога, антифашизам Срба у Хрватској представља важну идеолошку тачку зрења која подржава демократске и антинацистичке вредности. Он је повезан са борбом за људска права, слободу и равноправност. Антифашистички идентитет Срба у Хрватској може се видети и као борба за опстанак демократског и слободног друштва. С друге стране, традиционални елементи, као што су ћирилица и православље, треба да се негују и преносе на млађе генерације

118 F. Škiljan, 126.

како би се сачувао духовни, језички и културни аспект српског идентитета. Православље пружа етички оквир и моралне вредности које су важне за многе Србе па и за оне у Хрватској. Њихов хришћански идентитет треба да истиче важност љубави, саосећања, поштовања према другима и духовног развоја. Истовремено, модерни аспекти идентитета, као што су савремена култура, грађанске вредности и политички ангажман, треба да се развијају како би се српски идентитет прилагодио савременим друштвеним променама. При томе, важно је разумети да губитак идентитета не почиње само када се констатује индиферентност према њему већ када престане да се активно негује и штити. Срби у Хрватској су суочени са изазовима, али њихов идентитет и даље остаје важан део богатог културног мозаика Хрватске.

ПРИЛОЗИ

Патријарх Јосиф Рајачић Сабору Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније (Карловци, 1. маја 1861)

„...Србљи и Хрвати најближа су браћа међу собом, али је опет сваки народ имао и своје особито

име од онога времена, кад су у прво доба историје они заједно или у најближем сусједству, један са другим живили, пак једнако до данас.

Србљи имаду своју, а Хрвати своју особиту историју; Србљи имају своју, источну, а Хрвати своју, западну, цркву; Србљи граничари, имају свој, а Хрвати (...) свој језик; Србљи имају своју славенску, а Хрвати своју латинску писменицу. Ако дакле Србљи и Хрвати и јесу најближа браћа, ипак они нису један и исти народ.

(...) Кад помињем разлику ову, нечиним то за циело зато, да ове народе једнога од другога отуђујем, Боже ме сачувај, него зато, да их баш тиме у пријатељском одношењу утврдим, као браћу, која се сваки посебице са врлинах и честитостих своје браће диче и поносе, која један другом свога ничега ненамећу, него име и друге светиње у своје браће, као своје собствене љубе и почитају, и од свега срца сажаљевају оне неприлике, које смо у посљедња времена опазили међу Пољацима и Русинима.

(...) Србији имена свога, које има своју хисторију у свиету и у Славенству, ни за чије име промиенути неће, ни за љубав Илирства, ни Југославенства, ни за Хрватства, баш да би им се то силом и наметнути

хотјело; исто тако, као што ни свога народнога карактера, своји народних обичајевах, својих хисторичних споменах, и своје пореклене свиести нису оставили, макар су гдјекоји од њи на силу из његда православне цркве, у коју иду сви остали Србији, изчупани и поунијаћени.

(...) Али ја се поуздано надам, (...) да ће високо-славни сабор овај акт мој уважити, с којим је благопоспјешан развитак стања Хрватске само утврдити желим, као оне земље, која је и моје отечество, које ја љубим, и заиста од свега срца свако му добро желим, и неби желио доживити, да се усколеба жалостним трвењем хрватскога и србскога народа, које би сљедовало за појављењем извјестнога хегемонистичнога тежења једнога племена над другим.

Кад је овима народима суђено, да тамо заједно живу, ваља да живу у љубави и пријатељству, и да светиње народне један у другога једнако љубе и поштују, да неби њиховом раздору трећи порадовао се, и од туда своју хасну брао...“

(„Списи саборских Сабора Краљевинах Далмације, Хрватске и Славоније од године 1861, свезак II, Загреб 1862; Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj, od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991, 91)

Светозар Прибићевић, Мисао водиља Срба и Хрвата (Београд 1940, 21–30)

„...да се Срби и Хрвати не могу дефинисати као два различита народа него се морају узети као једна народна индивидуалност.

Наше је најдубље увјерење, да су Срби и Хрвати дјелови једнога народа, а из тога увјерења излази наше основно начело народног јединства између Срба и Хрвата. Што то увјерење није опћенито, што се том идејом јединства не одушевљава сваки члан наше народне заједнице, тому је узрок што се још није потпуно развила наша народна свјест. А кад свјест о народној заједници букне јаснијем пламеном, нестаће „у том пламену“ свих тобожних ограда, које су нас дјелиле а замјениће их укупни народни идеали као посљедице укупних народних погледа и потреба, а сложан и свјестан народ уложиће сву своју снагу, да те своје идеале оживотвори.

*

Изразили смо се, да је основно становиште наше са којега полазимо да су Срби и Хрвати један народ. Према томе кад хоћемо, да у мисли прођемо нашијем народом, неће нас зауставити границе ма које природе биле, него ћемо застати тек онда, кад приеђемо

све крајеве, гдје се српска или хрватска рјеч чује. Кад истргнемо тако разне „оквире“, које смо до сада метали, те се њима ограђивали, искрснуће нам пред очима права, потпуна слика нашег народног положаја. Па кад сагледамо ту слику у цјелости њеној веселијем ћемо срцем запјевати: „љепа наша домовина“.

Под домовином разумјевамо ми дакле, цио народ. Не познајемо шире или уже домовине, јер то би значило, да има народ у ширем и ужем смислу. Према томе, кад кажемо Хрватска и Славонија не мислимо ми под тијем заокривен комад земљишта нити политичку индивидуалност, него један нераздруживи дио нашег народног тјела. За нас дакле није појам народа, појам историјски, политички, него појам културно-социјални. Нијесмо ми морали, нити морамо бити једна држава, да будемо један народ, јер кад би се такав увјет поставио, не би ни један од културнијех народа имао потребне атрибуте за своју народност. Ми смо народ, јер то потврђују такови објективни одношаји које је наш историјски развој створио. Но као народ моћи ћемо се развијати и нашу народну будућност обезбједити само у том случају ако се роди, развије и учврсти субјективни осјећај припадности, неодољива воља за заједницом, т. ј. свијест о заједничкој народности.

Сваки народ има неоспорно право на самосталан живот и развитак јер то право извире из потреба народне заједнице, оно живи у свјести народа а може рачунати на снагу народа, но у ком народ нема националне свјести, ту нема ни способности за живот јер она расте упоредо са свјести. Јасно мора бити за свакога, да није нужно народу доказивати, како он има право на самосталност. Он има то право, јер постоји као народ, јер хоће, да живи као народ, јер осјећа снагу да то своје право проведе. Па најпослије кому би и морао то право доказивати? Из историјске прошлости постоје различити уговори и истине, које показују, како је једна држава склопила шири или ужи савез с другом којом државом, или како су ступили у одношај као двије равноправне чести. Ти се уговори протежу на територије тијех држава, као и на људе, који спадају у опсег тога територија. Кад би такови уговори имали обавезну моћ за сва времена, то би значило, да се ти територији не могу раздјелити, да су нераздруживи. Према томе, пошто су се историјским развојем образовали народи, био би, рецимо, један народ присиљен да живи у заједници нако се она противи његовим највиталнијим интересима иако та заједница не одговара ни потребама времена, ни вољи народа, ни његовим аспирацијама. Но уговор не може имати правну ваљаност, ако га је санкционисала историска особа, а нема за себе санкције живога народа... Један краљ могао је у којој историјској епоси склопити уговор, којим пре-

даје свој териториј у потчињеност за вјечита времена, но народ не може респектовати такав уговор, јер га у првом реду не веже, пошто није израз његове воље, у другом реду, јер садржава атентат на његова најпримитивнија права. Уопће једна генерација не може имати права, да уговором обвеже генерацију, која ће ју замјенити, јер то би значило, признати само једној генерацији право, да самостално рјешава о својој судбини а уједно допустити, да та генерација има право одузети право самоопредељења другој генерацији. То би било колико смјешно, толико и бесмислено. У данашњем вјеку, који је поставио слободу човјека и народа као основ људском развитку, могу уговори такове врсти послужити као лијеп прилог за проучавање потреба извјесне добе, али не могу послужити као основ неком Друштвеном поретку. У вјеку националнијех борба и захтјева не треба се позивати на уговоре, нити у њих тражити директиву за народно кретање, него је потребно дизати свјест у народу, јер ће она једина створити оне услове, који ће му омогућити да се природно развија и приправити га за судбоносне догађаје. Ми још нијесмо приправни али се можемо приправити ако се за времена опаметимо. У првом реду морамо се прихватити посла, да скинемо с дневног реда српско-хрватско питање, јер је оно највећа сметња нашем народном развоју.

Покушавали су озбиљни родољуби, да то питање рјеше, али њихови преговори нијесу ни у ком случају довели до повољних резултата, него су се иза сваког неуспјелог покушаја страсти још више распалиле, мржња потенцирала. Но томе је узрок, што је баш основа за те преговоре била погрешна. Наше је мишљење, да се питање српскохрватско не може рјешити нагодбом, која би утаначила држање Срба и Хрвата у извјесним случајевима која би поставила границе између њихових интересних сфера. Срби и Хрвати немају посебнијех интересних сфера него су њихове народне потребе, једне исте. Нико ваљда неће изводити из тога, што постоје два имена Хрват и Србин, различне народне потребе, јер та два имена у оном значењу, које имаду у животу нашега народа, не искључују једно друго, не престављају дивергентне тежње, таково значење придала им је само борба између двије супротне мисли народне, и туђинске. С једне стране знајући, да се та два имена, која ни вјекови нијесу могли избрисати, него су их шта више урезали у народну душу не могу једноставном наредбом укинути, с друге стране имајући пред очима, да та два имена обиљежавају један народ и да је тај народ тек онда потпуно означен, кад се та два имена спомену, једино можемо узети као праведно рјешење, ако се за ознаку народа као и народног језика употребе оба имена хрватско и српско. Једно другоме не смета, него се међусобно попуњују. Пошто смо узели на основу чињеница да Срби и Хрвати чине

један народ, морамо осудити сваки покушај, који би ишао за тијем, да се потражи модус виденди на основу слоге, или споразума може бити ондје гдје свака страна може од својих интереса жртвовати, гдје може попуштати. Слоге може бити између Немаца и Мађара, који су се погодили, како ће власт подјелити, што их је запала, те су ту слогу прозвали дуализам, слога би се могла покушати између Нијемаца и Чеха, јер их на њу упућују животни њихови интереси и. т. д; но између Хрвата и Срба не може бити говора о слози.

Сви покушаји нашијех, угледних политичара ишли су за тијем, да се пронађе начин, како би се Срби и Хрвати могли споразумјети, сложити и то поглавито у погледу својих одношаја у Троједници. Како се види, одвојили су они тако један дио нашет народа, изгубили су с очију укупне народне интересе, огријешили се о нашу народну мисао. Тешке су прилике „у којима живимо и једино можемо кукавну улогу, коју смо играли, па и данас играмо, тако бранити, ако се на те прилике позивамо. Ми осјећамо да смо један народ, неки то без зазора спомињу, а други то признају већ тим, што на сва уста вичу, нема Срба, или нема Хрвата, они су дио српскога народа, но немамо снаге, немамо увиђавности, да се попнемо на више становиште, па да са њега промотримо наш народни положај, немамо воље, да загледамо у наше животне потребе, па да из њих извадимо животни принцип, коме се треба клањати. – Боримо се за самосталност, а мотивирамо то тијем, што су наши пријетци стекли на њу право уговорима, које међутим нико никада није респектовао. Хоћемо слободу, да се самостално у народно-просвјетном и народно-господарственом правцу развијемо. Не бојимо се туђинске подвале, а потпомажемо, ону туђинску освајачку политику, која нас сматра као дио своје интересне сфере, а то с тога, јер се надамо, да ће нас туђинска рука најзад помиловати, те нам за вјековне наше услуге као награду пружити лист папира, на коме ће стајати написано, да нам се признаје право на живот. Зар не знамо, или смо већ заборавили, да нам се је већ само онда смјешио, кад нас је требао, а најзад нас је препустио на милост и немилост оном „нашем старом брату и савезнику“ проти коме смо му у своје време сервилно ставили на располагање наше услуге. Пошто смо тако постали и политички и материјално, дакле потпуно зависни од Пеште, хтјели би да се ојачамо, да си борбу олакшамо, а мислимо, да ћемо то тако постићи, ако потпомогнемо, да успије она акција, која смјера на то, да се заокviри један велики дио наше народне заједнице, Босна и Херцеговина од чије судбине зависи и судбина наша као народа, а не видимо, да тијем непосредно служимо оној туђинској мисли, која тражи своје упориште на Балкану, оној политици, која од Сарајева хоће да начини главни стан за

своје даљне операције на словенском југу. Не треба никада губити с вида, да је то питање по нас најсудбоносније, јер кад се оно рјеши, рјешило се уједно и питање, куда ће пасти тежиште нашег народног положаја, према томе и питање о нашој народној будућности. Кад би се споменуто питање решило у оном смислу, о ком смо малочас говорили, одзвонило би без сумње Српству, али и Хрватству. Таково држање не одговара оном узвишеном идеалу новог просвјетног доба, идеалу народне самосталности и величине. Томе циљу води други пут. У погледу наше народне политике не смије бити супротнијех струја, она се мора кретати једним, одлучним правцем, којега обележава наша народна мисао. Према томе становишту могу се Српство и Хрватство разликовати само у формалном погледу, у погледу имена, али у суштини морају означивати исте појмове, морају претставити исту мисао, морају се покривати.

Један народ има једне потребе, једне потребе рађају једну мисао, једна мисао води једном идеалу. Наше народне потребе, као и идеал наше народне будућности захтјевају, да једна мисао спаја Београд, Загреб, Сплит, Сарајево, Цетиње и Призрен. С фактичним нашим, народним положајем не може се нико помирити, јер тај положај не одговара нашим народним и културним аспирацијама, а кад би то хтјели учинити изгубили би право на часно име народа. По само једнијем путем можемо ићи, ако желимо, да тај положај промјенимо у смислу народнијех потреба и задатака. Тај пут погодићемо онда, ако пригрлимо мисао народног самоопредељења, ако се поклонимо идеалу целокупне народне независности: слободе. Другијем рјечима најпречи нам наш задатак почива у том, да у нашем народу дижемо и јачамо свијест о укупној народности, јер је то пријус, коме ће као постеријус слиједити народно уједињење Срба и Хрвата. Као што се види истакли смо овдје чисто народно начело. Ми га изводимо из основног нашег становишта народне идентичности Срба и Хрвата и држимо, да је већ крајње време да Хрвати и Срби по примјеру другијех културнијех народа поприме народно начело као основ своје заједничке народне политике. Крајње је већ вријеме, да се с обзиром на нераздијељивост нашијех великих, народних културних и материјалних интереса појави народна мисао водиља Срба и Хрвата. Смјешно је борити се око тога, да ли се та мисао смије звати само српска или хрватска јер се она у битности својој не мења ништа, јер су посљедице њезине примјене исте те ће једнако задовољити нашијем, народнијем потребама, ако се за њу употребе обадвије ознаке, оба имена српско и хрватско. Главно је, да се та два имена изједначе, у истом смислу употребљују. Кад наступи идентитет српске и хрватске мисли, онда ће се тек моћи казати, да се је потпуно учврстило

увјерење о народној истовјетности Срба и Хрвата. Онда се неће чути рјечи „не треба нам Срба, ми ћемо се борити за целокупност и независност хрватске домовине без Срба и на рачун Срба“, нити ће се чути рјечи „не треба нам Хрвата, радимо за српску мисао без Хрвата а на рачун Хрвата“. Тада ће Срби и Хрвати полагати једнако право на сваки дио наше народне заједнице, звао се тај дио Хрватска и Славонија, Далмација, Истра, Међумурје, Бачка, Банат, Србија, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија, Маћедонија. Неће се полагати то право с тога разлога, што би желели, да натуре једно, или друго име ондје у народу, гдје – оно не живи, него за што ће се из свијести о народном јединству породити једнака љубав за сваки дио народне заједнице, ма које име носио, ма којој се вјери клањао. Таково схватање не допушта, да се за народну ствар захтјева један дио народне заједнице, а препушта или занемарује други, јер се љубав протеже на све дјелове подједнако. Таково схватање скида с дневног реда српско-хрватско питање, те мјесто досадашње непостојаности, бојажљивости и међусобне неповјерљивости у нашим народним питањима, настаје потпуна сагласност, и ако није претходно формулисана у нагодбама и уговорима. Застареле исправе бацају се у архиве, а позива се на свијест онијех милијуна, који сачињавају народну заједницу.

У погледу нашијех одношаја у Троједници врједи исто начело. Морамо доћи до увјерења, да теорија о политичком народу не служи на част онима, који ју подржавају, да се само оно право може на народ протегнути, које одговара сувременим народним потребама, да нам савезник и спаситељ у погледу цјелокупности и независности народне не може бити онај, који своју снагу црпе из наше потиштености, да би најпослије врло проблематична корист била кад би све и успјели да наш положај овдје у Троједници ојачамо тијем што би под Загреб потпало и Сарајево а ослабимо га тако ондје, гдје би требало да смо најјачи. Морамо такођер доћи до увјерења, да је управо смјешно, што неко хоће, да се за српску ствар боре у табору, који је окићен заставом Мађарске државне идеје. Срби и Хрвати морају се у Троједници здружити у једну народну странку, која ће подржавајући културне везе с осталим дјеловима нашега народа захтјевати самосталност Троједнице на основу начела народне сувјерености.

Увјерени смо, да ће их бити, који ће нас обједити, да смо зашли с правога пута, јер нијесмо истакли чисту српску или чисту хрватску мисао, да смо жртвовали интересе српске или хрватске. Но тим једноставним умовима можемо одмах одговорити, да ова омладина, која се је ујединила, није ни с једне, ни с друге стране ништа жртвовала. Жртава би требало онда, кад би се састали таковим „чистунци“ који нам у том смислу приговарају.

Светозар Прибићевић

ZAVNOH
Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske

1. Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni. Nacionalnim manjinama u Hrvatskoj osigurat će se sva prava na nacionalni život.

2. Svi građani Federalne Države Hrvatske jednaki su i ravnopravni bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovjest.

3. Žene uživaju sva prava jednako kao i muškarci.

4. Svakom građaninu zajamčena je sigurnost ličnosti i imovine. Zajamčeno je pravo vlasništva i privatna inicijativa u gospodarskom životu.

5. Svim građanima zajamčena je sloboda vjeroispovjesti i sloboda savjesti.

6. Svim građanima zajamčena je sloboda govora, štampe, zbora, dogovora i udruživanja. Ova prava vrše građani za vrijeme NOB-e u okviru Narodno oslobodilačkog pokreta.

7. Izborno pravo u Demokratskoj Hrvatskoj vrše birači tajnim glasanjem na osnovi općeg, jednakog i neposrednog izbornog prava. Pravo birati i biti biran u sva izborna tijela narodne vlasti ima svaki građanin i svaka građanka, koji navrše 18 godina života.

Borci NOV imaju pravo birati i biti birani bez obzira na godine života. Od načela neposrednog i tajnog glasanja može se po odluci ZAVNOH-a odstupiti za vrijeme trajanja narodno-oslobodilačkog rata.

Maloumna lica kao i lica, koja se ogriješe o interese narodnooslobodilačke borbe, lišavaju se prava predviđenih u točki 6. i 7. ove Deklaracije.

8. Dužnost je i čast svakog za oružje sposobnog građanina bez razlike narodnosti i vjere, da kao vojnik Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda aktivno učestvuje u oslobodilačkoj borbi. Izdajstvo domovine, služba neprijatelju i špijunaža u korist neprijatelja, kažnjava se smrću.

9. U interesu osiguranja i učvršćenja demokratskog poretka i bratstva naroda Jugoslavije kao njihovih najvećih tekovina, u interesu svih tekovina Narodno-oslobodilačke borbe, zabranjuju se i progone sve fašističke i profašističke djelatnosti, jer su uperene protiv slobode, nezavisnosti i bratske zajednice naroda Jugoslavije.

10. Svakom građaninu zajamčeno je pravo žalbe na rješenje Organa vlasti, na način predviđen zakonom, ako se tim rješenjima smatra

oštećen ili povrijeđen u pravu. Svaki građanin ima pravo molbe i pritužbe na sve državne vlasti. Nitko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka.

11. Narodna državna vlast brine se za uklanjanje nepismenosti i podizanje narodne kulture, te osigurava svim građanima besplatno prosvjećivanje.

Za Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

U Topuskom, 09. svibnja 1944. godine

Predsjednik: Vladimir Nazor tajnik: Dr. Pavle Gregorić

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори

Архив Југославије

Збирка Јован Јовановић Пижон

Фонд Централни пресбиро Краљевине Југославије

Збирка Адама Прибићевића, Прибићевић Адам, Светозар Прибићевић, рукопис за књигу

Народна скупштина Краљевине Југославије (72), ф-1

Архив САНУ

Заоставштина Николе Станаревића

Заоставштина Љубомира Стојановића

Заоставштина Николе Стојановића

Заоставштина Јована Цвијића

Заоставштина Драгутина Милутиновића

Државни архив Србије,

Лични фонд Милорада Павловића Крпе

Universitätsarchiv der Humboldt-Universität zu Berlin

Phil. Fak. 01. Prom. Phil. Fak. Promotionen bis 1945

Објављени извори

М. Васић, Југословенска уметничка изложба, *Српски књижевни гласник* XIII (2) 16. септембар 1904, 107–115.

Велеиздајничка парница у Загребу. Говор Јаше Томића известиоца народног збора, Нови Сад 1909.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, XXX–XXXII, Београд 1924–2016.

С. Гавриловић, *Грађа за историју Војне границе у 18. веку*, књ. 1, Београд 1989.

М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939.

Двадесет и пет година од Скерлићеве смрти, *Српски књижевни гласник* LIX (1) 1. јануар 1940.

Љ. Димић – Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци, Документа* I–II, Beograd 1998–1999.

К. Драгосавац, *Успомене на „велеиздајнички“ процес*, Нови Сад 1911.

Д. Јанковић, Б. Храбак, прир., *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, Београд 1976.

Југославија 1918–1988. Статистички годишњак, Београд 1989.

В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Београд 1991.

Д. Лапчевић, *Окупација*, Београд б. г.

Б. Марковић, Југословенска идеја и Фридјунгов просец, *Словенски југ* (5) 19. децембар 1909.

Б. Марковић, Масарик и Југословени (С политичког гледишта), у: *Т. Г. Масарик*, Београд – Praha 1927, 23–50.

Б. Марковић, Милан Ракић и *Словенски југ*. Из мојих успомена, *Српски књижевни гласник* LIV (6–7) 16. јули – 1. август 1938, 502–505.

Б. Марковић, Омладина у југословенском покрету, *Југословенска демократска лига* (1), Париз 1919.

Б. Марковић, Прва реч, *Словенски југ* (1) 21. новембар 1909.

Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива. Мемоарски записи*, Београд 2015.

Народна одбрана, Београд 1911.

Б. С. Николајевић, *Лаж и клевета. Наличје листа „Политике“*, Београд 1920.

Б. С. Николајевић, *Под Немцима*, Београд 1923.

Б. С. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи*, Београд 1986.

Ж. Перић, Др. Јован Б. Јовановић, *Архив за правне и друштвене науке* XXXIX (1931), 162–165.

Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југославија 1918–1988. Тематска збирка докумената*, Београд 1988.

Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, I, Београд 1987.

Б. Поповић, Прва Југословенска Уметничка Изложба (1), *Српски књижевни гласник* XIII (6) 16. новембар 1904, 463-471.

Б. Поповић, Прва Југословенска Уметничка Изложба (2), *Српски књижевни гласник* XIII (7) 1. децембар 1904, 533-547.

П. Поповић, *Из дневника*, пр. Б. Љ. Поповић, Београд 2001.

Ч. А. Поповић, Рад организације ‘Уједињење или смрт’ (Припремање за Балкански рат), *Нова Европа* XVI (10-11) 26. новембар 1927, 312-315.

А. Прибићевић, Хрватско-српска коалиција, *Зборник о Србима у Хрватској* (4), прир. В. Ђ. Крестић, Београд 1999, 325-373.

Програм за уједињење Србије и Црне Горе, Крф 1917.

Програм Демократске странке, Београд 1921.

Н. Радовић, *Црна Гора на савезничкој голготи*, Пећ 1938.

Л. Рашовић, *Црна Гора у Европском рату*, Подгорица 2016.

Ј. Сјеницки, *Успомене из окупације*, Београд 1930.

Ј. Скерлић, Наш нови нараштај, *Српски књижевни гласник* XLII (2) 16. мај 1934, 101-105.

П. Слијепчевић, Омладина и Сарајевски Атентат, *Нова Европа* XI (18) 21. јун 1925, 543–552.

Ј. Спасојевић, *Црна Гора и Србија (како је извршено њихово уједињење)*, Париз 1919.

Споменица Љубомира М. Давидовића, Београд 1940.

Б. Станковић, *Под окупацијом*, Београд 1929.

В. Стругар, прир., *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Студија и грађа*, Београд 2010.

В. Стругар, прир., *Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1920). Зборник докумената*, Том I: Војна заштита отаџбине, Београд 2011–2018.

С. Томић, *Десетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Београд 1929.

Ђ. Ћирић, Др Јован Б. Јовановић, *Војни весник*, 3. март 1931, 104.

Ј. Цвијић, *Географски и културни положај Србије*, Сарајево 1914.

Ј. Цвијић, *Говори и чланци*, II, Београд 1921.

Ј. Цвијић, *О националном раду*. Предавање одржано у „Колу Српских Сестара" 18. фебруара 1907, Београд 1907.

М. Чекић, *У глибу мржње*, Београд 1921.

M. Crnjanski, *Embahade*, I–III, Beograd 1983.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921, Sarajevo 1932.

Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adama Pribićevića i pedeset dvojice drugova radi zločinstva izdaje, Zagreb 1909.

H. Hinković, *Iz Velikog doba. Moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata*, Zagreb 1927.

D. Janković, B. Krizman, prir., *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I – 20. XII 1918)*, I–II, Beograd 1964.

J. Lakatoš, *Među „veleizdajnicima"*, Zagreb s.a.

Z. Peric, Die auswärtige Politik der serbischen Konservativen Partei, *Neue Zürcher Zeitung*, 25. Juli 1918, Zweites Mittagblatt, 1.

Č. A. Popović, Banjalučki proces, *Nova Evropa* XX (12) 11. decembar 1929, 364-375.

Č. A. Popović, Organizacija 'Ujedinjenje ili smrt' ('Crna Ruka'). Uzroci i način postanka, *Nova Evropa* XV (12) 11. jun 1927, 396-405.

Č. A. Popović, Rad organizacije 'Ujedinjenje ili Smrt' (Granični oficiri), *Nova Evropa* XVI (5) 11. septembar 1927, 143-144.

R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, Korespodencija 1906-1941, I/1906-1918, Zagreb – London 1976.

Š. Rastoder, prir., *Skrivana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918–1929. Dokumenti*, Tom I (novembar 1918 – avgust 1919), Podgorica 2005.

R. Seton Watson, Ko je odgovoran za ubijstvo Franje Ferdinanda?, *Nova Evropa* XI (14-15) 11. мај 1925, 426–438.

Spisi saborski Sabora Kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1861, svezak II, Zagreb 1861.

Veleizdajnički proces, Zagreb 1909.

Штампа и периодика

Депеша (1910)

Недељни преглед (1908–1910)

Правда (1910)

Словенски југ (1907–1912)

Србобран (1909)

Српска војска (1911)

Литература

М. Алимпић, *Солунски фронт*, Београд 1967.

М. Антоловић, *Историографија и политика. Интелектуална биографија Фридриха Мајнекеа*, Београд 2017.

С. Антонић, Демократија, у *Срби 1903–1914. Историја идеја,* прир. М. Ковић, Београд 2015, 27–142.

Д. Аранитовић, Ј. Тркуља, *Библиографија Живојина М. Перића. Са хронологијом живота и рада*, Београд 2018.

Б. Аџемовић, Хрватска и српска студентска омладина уочи балканског рата, *Гласник СИКД „Његош“* (8) децембар 1961, 98-100.

Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у 19. веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005.

Б. Бешлин, Барокна форма „Слатко Православље“. Црква и преображај српског друштва после Велике сеобе 1690, у *Цркве као фактор интеграције за мигранте на југоистоку Хабзбуршке монархије у 18. веку*, Лит Верлаг, Берлин – Мунстер – Беч – Цирих – Лондон 2010.

М. Бјелајац, *Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918–1991,* Београд 1999.

Д. Богдановић, *Књига о Косову. Разговори о Косову*, Београд 1990.

Н. Божиловић, *Култура и идентитети на Балкану*, Ниш 2007.

Н. Божиловић, Б. Стевановић, Култура као основ етничких идентитета Балкана, у *Културни и етнички односу на Балкану – могућности регионалне и европске интеграције*, прир. Љ. Митровић, Д. Ђорђевић, Д, Тодоровић, Ниш 2006.

В. Божовић, *Црна Гора у Другом балканском рату са Бугарском 1913*, Београд 1932.

Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995.

П. Булат, *Јован Скерлић као националиста*, Скопље 1924.

Г. Васин, О српским црквено-народним саборима у Хабзбуршкој монархији 1861–1890, *Годишњак Историјског архива града Новог Сада* VII/7 (2013).

Г. Васин, *Сабори раскола: српски црквено-народни сабори у Хабзбуршкој монархији 1861–1914*, Београд 2016.

Д. Вујовић, *Прилози изучавању црногорског националног питања*, Никшић 1987.

Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962.

Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд 1958.

В. Гавриловић, Д. Микавица, Друштвенополитички статус Срба у Хабсбуршкој монархији – од Леополдових привилегија до деклараторије, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 143 (2013).

В. Гавриловић, Темишварски сабор 1790. године – Срби у Монархији између угарских и аустријских власти, *Годишњак Историјског архива града Новог Сада* VII/7 (2013).

Д. Гавриловић, Д. Арсеновић, *Република Српска Крајина – политичке и демографске промене*, Петроварадин 2020.

Д. Гавриловић, Ј. Веселиновић, *Срби у Хрватској – пут ка очувању идентитета*, Нови Сад 2022.

Д. Гавриловић, Однос југословенства и српства: идеолошка матрица Светозара Прибићевића у време Првог светског рата, *Политичка ревија* (XXIII), X год. 30, бр. 4 (2011).

Д. Гавриловић, *Стазама српске културе, од краја XVIII до почетка XX века*, Бања Лука – Београд 2002.

С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд 1993.

С. Гавриловић, *Срем од краја XVII до средине XVIII века*, Нови Сад 1979.

С. Гавриловић, *Студије из привредне и друштвене историје Војводине и Славоније од краја XVII до средине XIX века*, Нови Сад 2006.

Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919–1929*, Београд 1979.

З. Голубовић, *Ја и други*, Београд 1999.

В. Дабић, *Војна Крајина: Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000.

В. Дедијер (и група аутора), *Историја Југославије*, Београд 1972.

Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд 2007.

Љ. Димић, Држава, интегрално југословенство и култура: Прилог историји шестојануарске диктатуре 1929–1931, *Књижевност* 1–3 (1994).

Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 1997.

Љ. Димић, *Србија у Југославији – простор, друштво, политика. Поглед са краја века*, Београд 1988.

Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, III, Београд 2001.

Љ. Димић, М. Радојевић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014.

М. Драшкић, Н. Кршљанин, ур., *Живојин М. Перић. Личност и дело*, Београд 2020.

З. Ђерић, В. Крмпот, Миграција и проблем интелектуалаца, у *Hrvatsko – srpski odnosi u XX veku*, ur. D. Gavrilović, Novi Sad 2016.

Д. Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије: 1906–1911*, Београд 1962.

Д. Ђорђевић, Сучељавање са Аустро-Угарском, у *Историја српског народа*, књ. VI/1, Београд 1983, 135–173.

М. Ђуришић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције црногорске војске*, Београд 1960.

М. Ђуришић, *Србија у рату 1914*, Београд 2008.

С. Ђуровић, Да ли су постојале економске границе унутар југословенског историјског простора 1918–1941, *Историја 20. века* 1–2 (1992), 111–123.

С. Ђуровић, *Економски фактори у стварању Краљевине СХС, Стварање југословенске државе 1918*, Београд 1989.

С. Ђуровић, Покушај модернизације државе и укључивање Краљевине СХС у индустријску цивилизацију, Седамдесет година Југославије, *ЈИЧ* (1989), 43–50.

С. Ђуровић, Проблеми економске интеграције Југославије 1918–1941, *Историја 20. века*, 1–2 (1993), 179–189.

С. Ђуровић, *Са Теслом у нови век. Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије, 1918-1941*, Београд 1997.

М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492– 1992)*, Београд 2010.

М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, I–II, Београд 1989.

М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1990.

Д. Живојиновић, *Италија и Црна Гора 1914–1925. Студија о изневереном савезништву*, Београд 1998.

Д. Живојиновић, *Крај Краљевине Црне Горе. Мировна конференција и после 1918–1921*, Београд 2002.

Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, I–III, Београд 2009.

Д. Живојиновић, *Невољни савезници. Русија, Француска, Велика Британија, САД 1914–1918*, Београд 2000.

Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за опстанак 1914–1922*, Београд 1996.

А. Животић, Ђенерал Драгутин Милутиновић (1865–1941). Војник и историчар, *Војноисторијски гласник* 1 (2015), 41–60.

А. Животић, Уједињење Србије и Црне Горе 1918. Сећање команданта Јадранских трупа генерала Драгутина Милутиновића, *Војноисторијски гласник*, посебно издање „Први светски рат – 100 година касније“, Београд 2019, 303–343.

М. Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954.

М. Зечевић, *На историјској прекретници. Словенци у политици југословенске државе 1918-1929*, I–II, Београд 1986.

П. Ивић, М. Пешикан, Српско штампарство, у *Историја српске културе*, Горњи Милановац 1994.

Ј. Илић Мандић, Славонско-сремска војна граница половиним XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској*, 9, ур. В. Крестић, 2015.

М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, I, Београд 2000.

Историја српског народа, књ. V–VI, Београд 2000.

Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

Д. Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, Београд 1973.

Ј. Б. Јовановић, Развитак француске историографије у Новом веку, *Дело* 28/1 (1903), 30–39; 28/2 (1903), 247–253; 28/3 (1903), 336–345; 29/1 (1903), 80–90.

Ј. Б. Јовановић, *Увод у новију историју ратне вештине*, Београд 1905.

Ј. Б. Јовановић, Ранкеово схватање историје, *Наставник*, књ. 17, св. 7–8 (1906), 300–310. = *Ранкеово схватање историје*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1906.

Ј. Б. Јовановић, *Постанак енглеске поморске силе*, Београд 1911.

Ј. Бл. Јовановић, *Наполеон I*, Београд 1925.

Ј. Бл. Јовановић, Држава као предмет историје, *Архив за правне и друштвене науке* 4 (1926), 269–284.

Ј. Бл. Јовановић, Историја и социологија, *Архив за правне и друштвене науке* 3 (1926), 161–180.

Ј. Бл. Јовановић, Проблем културне историје, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2 (1927), 49–65.

Ј. Бл. Јовановић, Проблеми привредне историје, *Архив за правне и друштвене науке* 1–2 (1928), 16–40.

Ј. Б. Јовановић, Ратна вештина и њена историја, *Војни весник* 6/8 (1926), 2–6.

М. Јовановић, Лука Марић у одбрани ћирилице и Српског културног друштва Просвјета у Хрватској, *Зборник о Србима у Хрватској*, ур. В. Крестић, Београд 2017.

С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд 1934.

С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, Београд 1990.

Сл. Јовановић, *Уставно право Краљевине СХС*, Београд 1924.

Сл. Јовановић, *Политичке и правне расправе*, Београд 1932.

Сл. Јовановић, *Нестајање закона. Из историје књижевности. Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, Београд 1991.

Ј. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, I–III, Београд 1930.

Јубиларни зборник живота и рада СХС 1919–1928, Београд 1928.

Југословенски географ, Београд 1989.

В. Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, I, Београд 1995.

Б. Кнежевић, *Принципи историје*. Књ. 1: Ред у историји, Београд 1898; књ. 2: Пропорција у историји, Београд 1901.

Б. Ковачек, *Талија и Клио*, Нови Сад 1991.

Д. М. Ковачевић, *Историја спољне политике Руске империје 1801–1917*, Београд 2019.

М. Ковић, Поговор: Леополд Ранке и његова *Србија и Турска у XIX веку*, у Леополд Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Нови Сад 2019, 659–673.

Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989.

В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991.

В. Крестић, О називу језика у прошлости Хрватске, *Зборник о Србима у Хрватској*, 2, ур. В. Крестић, 1991.

В. Крестић, Политички, привредни и културни живот у Хрватској и Славонији, у *Историја српског народа*, књ. 6, св. 1, Београд 1983.

М. Лазаревић, *Други балкански рат*, Београд 1955.

А. Лукић, *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије: 1920–1941*, Београд 2020.

Ђ. Лукић, *Битка на Дрини 1914*, Београд 1966.

Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије (1804–1918)*, Београд 2000.

Р. Љушић, *Историја српске државности*, II, Нови Сад 2001.

С. Максимовић, *Успомене из окупације немачке, аустријске и бугарске: 1914–1918*, Београд 1919.

Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918–1924*, Приштина 2005.

П. Марјановић, Позориште, у Ћирковић, Љушић, Ђурић, Медаковић, Фрухт, Деретић, Јергић, *Историја српске културе*, Горњи Милановац 1994.

С. Марковић, *Национално без одијума, поглед без претензије*, књ. 3, Нови Сад – Сомбор 2020.

Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, Нови Сад 2016.

Ј. Милановић, Николајевић, Светомир, *Српски биографски речник*, 7, Нови Сад 2018, 396–397.

Б. З. Милојевић, Каква нам је Отаџбина, *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1919–1928*, Београд 1928.

Б. Милосављевић, Божидар Кнежевић: живот и дело, у *Историја српске филозофије. Прилози истраживању*, 4, Београд 2019, 35–91.

К. Милутиновић, Хрватско-српска коалиција, *Историја српског народа*, VI–1, Београд 1983, 459-469.

М. Мирковић, *Индустријска политика*, Београд 1936.

А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984.

А. Митровић, Љубав и поштовање за Леополда Ранкеа. Прилог схватању научности Стојана Новаковића, у *Стојану Новаковићу у спомен. О осамдесетогодишњици смрти*, ур. Андреј Митровић, Београд 1996, 89–129.

А. Митровић, *Југославија на Конференцији мира*, Београд 1969.

К. Николић, *Југославија, последњи дани: 1989–1992*, књ. 1, Београд 2018.

С. Новаковић, Народна историографија у Француској, *Просветни гласник* 7 (1886), 341–347, 381–387, 419–425, 455–467, 495–504, 571–583, 675–685, 714–722.

Драг. М. П. Хајнрих фон Сибел, *Дело* 8 (1895), 93–98.

Драг. М. П. Леополд Ранке. Поводом стогодишњице рођења његовог, *Дело* 8 (1895), 428–444.

Драг. М. П., Личност у историји, *Дело* 13 (1897), 51–63, 235–245, 484–510; 14 (1897), 116–135.

Драг. М. Павловић, Историзам и рационализам. Приступно предавање из нове историје др Драг. М. Павловића ванредног професора Велике школе, *Дело* 17 (1898), 103–128

Драг. М. Павловић, Култура и ратови. Историјска скица, *Летопис МС* 218/2 (1903), 1–24; 219/3 (1903), 85–97; 220/4 (1903), 26–39.

Ж. Павловић, *Рат Србије с Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године*, Београд 2017.

М. Пејовић, Београдска штампа о суђењима за сарадњу са окупаторима у Србији 1918–1920. године, *Годишњак за друштвену историју* 1–3 (2005), 85–109.

Б. Петрановић, *Историја Југославије*, I, Београд 1988.

Б. Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.

Б. Петрановић – М. Зечевић, *Југословенски федерализам. Идеје и стварност*, I–II, Београд 1987.

Н. Петровић, *Архипелаг мржње, непријатељи КПЈ у Војводини након Другог светског рата 1944–1953*, Београд 2020.

С. Петровић, Куртовић, Милосав, *Српски биографски речник*, 5, Нови Сад 2011, 451–452.

П. Пешић, Црна Гора у Светском рату, *Ратник* V (1922), 1–16.

Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008.

В. Поповић, *Историја новог века 1492–1815*, Београд 1941.

О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998.

Ј. М. Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд s.a.

Б. Пророковић Лазаревић, Јовановић, Благоје Ј., *Српски биографски речник*, 4, Нови Сад 2009, 454–455.

С. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске (један лист из новије историје Србије)*, Београд 1909.

М. Радојевић, *Српски народ и југословенска краљевина 1918–1941*, Том 1, Београд 2019.

М. Радојевић, *Милан Грол*, Београд 2014.

М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007.

Н. Радојчић, Увођење Србије у светску науку, *Летопис МС* 323/1 (1930), 29–43.

С. Рајић, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова: сукобљени светови*, Београд 2011.

С. Рајић, Сто четрдесет година од првог политичког уговора независне Србије (1881–2021). Добро и зло „Тајне конвенције", *Српске студије* 12 (2021), 85–118.

Л. Ракић, *Радикална странка у Војводини 1902–1919*, Нови Сад 1984.

Н. Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981.

Н. Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска 1903–1914*, Титоград 1983.

Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, Титоград 1969.

Н. Ристовић, Просветитељска димензија ширења класичног хуманизма међу Србима у Хабзбуршкој монархији у 18. столећу, у *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti „prosvjećene" modernizacije*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2014.

Р. Самарџић, *Писци српске историје*, I–IV, Београд 1976, 1981, 1986, 1994.

С. Скоко, *Други балкански рат 1913*, 1–2, Београд 1968.

А. Д. Смит, *Национални идентитет*, Београд 2010.

Српска православна црква 1920–1970, Београд 1971.

Ђ. Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, I, Београд 1985.

Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995.

Ђ. Станковић, Јован Бл. Јовановић и друштвена историја. Један заборављени путоказ *Годишњак за друштвену историју* 1/2 (1994), 159–171.

Ђ. Станковић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, књ. 1, Београд 1996.

В. Станковић Пејновић, Мултикултурални облик заштите српске мањине у Хрватској – политички оквир гетоизације, у *Национални идентитет и етнички односи*, ур. Н. Радушки, Београд 2018.

Стварање југословенске државе, Зборник радова са научног скупа одржаног поводом обележавања 70-те годишњице стварања Југославије, Београд 1989.

М. Стојадиновић, Геополитички изазови српском националном идентитету у процесу међународних интеграција, у *Национални идентитет и етнички односи*, ур. Н. Радушки, Београд 2018.

М. Стојадиновић, *Потрага за идентитетом*, Београд 2012.

Д. Стојановић, *Србија и демократија. Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003.

Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд 1986.

Љ. Трговчевић, Студенти из Србије на Универзитету у Минхену до 1914. године, *Историјски гласник* 1–2 (1992), 102–105.

Љ. Трговчевић, Докторати студената из Србије на немачким универзитетима од 1885. до 1914. године, *Историјски часопис* 40–41 (1993–1994), 249–280.

Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд 2003.

Ј. Ћетковић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Дубровник 1940.

С. Ћирковић, Јављање ‘критичке историографије’ на Великој школи и Универзитету, у *Универзитет у Београду: 1838–1988. Зборник радова*, Београд 1988, 645–654.

Б. Ћорлука, Идентитет између традиције и конструктивизма, *Социолошки годишњак* 9 (2014).

В. Ћоровић, В. Чубриловић, *Србија од 1858. до 1903*, Београд 1938.

Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, I, Београд 1966.

В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1982.

Ф. Чулиновић, Развитак ЗАВНОХ-а, *Хисторијски зборник* II/1–4 (1949), Загреб.

Н. Шкеровић, *Црна Гора за вријеме Првог свјетског рата*, Београд 2004.

B. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb 1990.

D. Babić, F. Škiljan, Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet, *Anali hrvatskog politikološkog društva*, Zagreb 2018.

D. Babić, F. Škiljan, *Srbi u Požeštini: sjećanje, pamćenje i nacionalni identitet*, Zagreb 2018.

D. Babić, Suživot Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju – implicitna kritika interpretacije rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba, *Migracijske i etničke teme* 20 (2004).

B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912–1914*, Titograd 1984.

I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povjest, politika*, Zagreb 1988.

M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988.

I. Botica, R. Brčić, Hrvatskoćirilični zapisi s poljičkoga i omiškoga prostora (iz fundusa Zbirke isprava i rukopisa pisanih bosančicom), *Fontes* 23/1 (2017).

J. Bratulić, Hrvatska ćirilica kao poslovno pismo, *Filologija* 63 (2014).

S. Budisavljević, *Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1958.

S. Damjanović, Hrvatska ćirilična baština u povijesti hrvatske kulture i njezino mjesto u hrvatskoj filologiji, *Filologija* 62 (2014).

L. Dehio, *Deutschland und die Weltpolitik im 20. Jahrhundert*, München 1955.

H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Bd. 4: Neuzeit, Berlin 1920.

Lj. Dimić, Integralno jugoslovenstvo i kultura 1929–1931. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, ur. I. Graovac, 3, Zagreb 2001.

M. Gabelica, Ćirilica u banskoj Hrvatskoj od druge polovice 19. stoljeća do Prvoga svjetskog rata, *Historijski zbornik* LXVII/1 (2014).

D. Gavrilović, S. Marković, Jedan pogled na sedam stotina godina kulturnog i verskog nasleđa manastira Krupa, u *Srpsko-hrvatski odnosi u 20.veku*, ur. D. Gavrilović, Novi Sad 2017.

B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970.

M. Gross, O integraciji hrvatske nacije, u *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb 1981.

W. Hardtwig, *Deutsche Geschichtskultur im 19. und 20. Jahrhundert*, München 2013.

A. Hillgruber, Hans Delbrück, In *Deutsche Historiker* 4, hrsg. von Hans-Ulrich Wehler, Göttingen 1972, 40–52.

E. Hobsbaum, R. Terens, *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2011.

G. G. Igers, *Istorijska nauka u 20. veku. Kritički pregled u međunarodnom kontekstu*, Beograd 2014.

F. Jaeger, J. Rüsen, *Geschichte des Historismus. Eine Einführung*, München 1992.

D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967.

J. Kocka, Otto Hintze. In *Deutsche Historiker* 3, hrsg. von Hans-Ulrich Wehler, Göttingen 1972, 275–298.

M. Ković, Austria-Hungary's 'Civilizing Mission' in the Balkans: A View from Belgrade (1903–1914), *Balcanica* 48 (2017), 107–122.

T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1987.

B. Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977.

B. Krizman, *Hrvatski sabor i ujedinjenje 1918. godine. Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989.

M. Lenz, *Napoleon*, Bielefeld 1913.

D. Marinković, Povećan interes za studij srbistike u Zagrebu, 2. 10. 2016, https://banija.rs/obicaji/15680-dusan-marinkovic-povecan-interes-za-studij-srbistike-u-zagrebu.html.

M. Mitrović, *Jugoslovenska predratna sociologija*, Novi Beograd 1982.

M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.

M. Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918–1941*, Zagreb 1952.

I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini SHS*, Zagreb 1990.

Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji 1764–1980*, Beograd 1984.

B. Parekh, *Nova politika identiteta*, Zagreb 2008.

V. Perica, Hram Svetog Save u Splitu 20 godina kasnije (1989–2009), рад представљен на скупу Хрватско – српски односи, политичка сарадња и

националне мањине, Голубић 2009. https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_12/H01_01_12.html.

H. Petrić, *Pogranična društva i okoliš: Varaždinski generalat i Križevačka županija u 17. stoljeću*, Zagreb 2012.

H. Petrić, F. Škiljan, *Iz povijesti Srba Koprivničko-križevačke županije – od prvih doseljavanja do današnjih dana*, Zagreb 2019.

H. Petrić, F. Škiljan, *Iz povijesti Srba u Zagrebačkoj županiji od prvih doseljavanja do današnjih dana*, Zagreb 2018.

S. Pribićević, *Misao vodilja Srba i Hrvata*, Beograd 1940.

J. Prunk, Slovenački nacionalni programi, *Nacionalni programi u slovenačkoj nacionalnoj misli od 1848. do 1945*, Beograd 1988.

M. Pupovac, Moderni identitet Srba u Hrvatskoj, u *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*, Zagreb 1999.

A. Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974.

M. Radojević, Demokratska stranka i jugoslovenska ideja, *Istorija 20. veka* 13 (1995).

M. Radojević, O jugoslovenstvu samostalnih radikala, *Istorija 20. veka* 2 (1998), 17–31.

P. Rassow, Hans Delbrück als Historiker und Politiker, *Die Sammlung* 4 (1949), 134–144.

Š. Rastoder, *Političke borbe u Crnoj Gori 1918–1929*, Beograd 1996.

Š. Rastoder, *Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*, knjiga I: Životna pitanja Crne Gore 1918–1929, Bar 1995.

W. Ribbe, Berlin als Standort hisorischer Forschung, In *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert: Persönlichkeiten und Institutionen*, hrsg. von Reimer Hansen und Wolfgang Ribbe, Berlin – New York 1992, 45–88.

R. Rizman, *Globalizacija i autonomija*, Zagreb 2014.

D. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004.

D. Roksandić, Hrvati i Srbi u hrvatskim zemljama godine 1861. Između etnosa, naroda i nacije, *Migracijske i etničke teme* 5/2–3 (1989).

D. Roksandić, Prvi kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25 Kongres kulturnih radnika Hrvatske (Topusko, 25–27. lipnja 1944.): iskustvo i apropriacije, u *Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s Desničinih susreta*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2011.

D. Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991.

D. Roksandić, *Vojna Hrvatska (1809.–1813.)*, 1–2, Zagreb 1988.

D. Šepić, *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914–1918*, Zagreb 1970.

F. Škiljan, Herojski antifašizam i kultura sjećanja kod Srba u Hrvatskoj, u *Hrvatsko-srpski odnosi*, ur. D. Gavrilović, Novi Sad 2023.

F. Škiljan, *Identitet Srba na Kordunu*, Zagreb 2022.

F. Škiljan, Identitet Srba u Hrvatskoj, *Politička misao* 51/2 (2014).

F. Škiljan, *Identitet Srba u Virovitičko-podravskoj županiji*, Virovitica 2021.

F. Škiljan, Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara, *Tragovi* 4/1 (2021).

Lj. Stošić, Barokizacija umetnosti kod Srba i Hrvata do 1760. godine. Sličnosti i razlike, u *Hrvati i Srbi u Habsburškoj monarhiji u 18. stoljeću: interkulturni aspekti „prosvjećene" modernizacije*, ur. D. Roksandić, Zagreb 2014.

V. Strugar, Vojna zaštita jugoslovenskih zemalja u danima ujedinjenja 1918. godine, *Vojnoistorijski glasnik* 3 (1991), 11–76.

Dž. Tredvej, *Soko i orao. Crna Gora i Austro-Ugarska 1908–1914*, Podgorica 2005.

O. Vlahović, *Slika svakodnevice srpskih graničara sa prostora Vojne Krajine u korpusu grafika Đenara Bazilea*, završni rad, https://www.academia.edu.

D. Vujović, *Podgorička skupština 1918*, Zagreb 1987.

D. Vujović, *Ratna saradnja Crne Gore i Francuske 1914–1916*, Podgorica 1994.

S. H. White, What is a Hero? An exploratory study of students' conceptions of heroes, *Journal of Moral Education* 28/1 (1999).

E. Zebić, Umjesto na pločama u Vukovaru, gradonačelnik ćirilicu bacio na pod, 18. 10. 2019, https://www.slobodnaevropa.org/a/vukovar-dvojezi%C4%8Dne-plo%C4%8De/30223895.html.

D. Živojinović, *Amerika, Italija i postanak Jugoslavije 1917–1919*, Beograd 1970.

SUMMARIES

Mihael Antolović

PATRIOTISM ON CONSERVATIVE FOUNDATIONS – POLITICAL AND HISTORIOGRAPHIC THOUGHT OF JOVAN B. JOVANOVIĆ (1875–1930)

Historian and politician Jovan B. Jovanović (1875–1930), thanks to his interests, was a specific figure in Serbian historiography, while due to his political action he was one of the main representatives of the Serbian conservative thought during the first decades of the 20th century. As a matter of fact, Jovanović came from a respectable „old Belgrade" family, which had blood relations with the Obrenović dynasty. Thanks to his family wealth and social capital, after completing the Second Belgrade Grammar School, Jovanović had the opportunity to continue his schooling in Munich and Berlin. In autumn 1898, Jovanović was in the fourth year of his studies at the Friedrich Wilhelms University in Berlin (Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin, now Humboldt-Universität zu Berlin), where he completed his studies by defending his doctoral thesis in 1901 under the mentorship of eminent professor of Modern history, Hans Delbrück.

After his return to Serbia in 1902, „the Berlin doctor of philosophy" was appointed the professor of general history at the Military Academy, where he also gave lectures from military history and strategy. However, he did not stay long in this position because in June 1904, only one year after the murder of the Obrenović royal couple, he was dismissed because of his critically intoned texts about the government and its role in resolving the conspiracy issue, which he published in the journal *Slobodna reč (Free Word)* published from March to September 1904. It was a period of fierce political conflicts after the May coup in 1903, in which the followers of the Obrenović dynasty united, but with no strong effect, since in the following years they were increasingly suppressed to the margins of public life. With his personal example Jovanović confirmed this opinion, because after losing his civil service for „political reasons", he never had the opportunity to resume it in the future.

Of particular importance is the fact that Jovanović's political action took place during the so-called „golden age of Serbian democracy", established after the May coup in 1903. The change of the dynasty on the Serbian throne marked, as the contemporaries observed, the beginning of a completely new epoch. Contrary to the autocratic politics of King Alexander Obrenović, after the „revolution", the new Constitution turned Serbia into a constitutional monarchy, strictly limiting the king's power, establishing the parliamentary-democratic order, introducing an almost universal voting right for adult male citizens, and guaranteeing inviolable political rights and freedoms. At the same time, supreme power in the country was in the hands of the National Assembly, dominated by the People's Radical Party and the Independent Radical Party. These parties constituted the backbone of the country's political life and determined main directions, and home and foreign politics of the country after 1903. Indisputably pronounced democratic in its character, the political life in the Kingdom of Serbia was, except for the conflicts between two most influential parties, also characterized by several events of far-reaching importance – from resolving the „conspiracy issue" and the influence of the army on political affairs, the acquisition of modern artillery weapons (the „cannon" issue), the „Pig war", the Annexation crises and the Balkan wars. All these issues, apart from the domestic, also had strong foreign affairs implications, which led to the gradual emancipation from Austria-Hungary and establishment of close ties with Russia and France. In the end, Belgrade also became the centre of the Yugoslav movement, which gained an increasing number of supporters among the members of the Serbian political and particularly intellectual elite. These issues led to numerous crises that marked the political life in Serbia until 1914, but at the same time they were the subject of fierce criticism by the opposition. Although marginal in their reliance on the electorate, the opposition parties (Progressive, Liberal and Social-Democratic), using their newly-gained freedom of public speech, acted as consistent critics of the politics of successive Serbian governments. The above-mentioned circumstances constituted a framework in which Jovan B. Jovanović acted and formulated his political opinions – despite his close ties with the state and primarily military structures, Jovanović's journalistic work and political action proceeded solely within the opposition ranks.

As a supporter of the Obrenović dynasty, Austrophile/Germanophile and conservative, before the First World War Jovanović edited several journals, of which the most famous was *Nedeljni pregled* (*Weekly Review*, 1908–1911), owned by Mile Novaković (Stojan Novaković's son) and the short-lived *Dnevni pregled* (*Daily Review*, 1911), owned by Živojin

Perić. Jovanović's social background, his family ties and specific intellectual profile also determined his „worldview". Like his professor Delbrück, Jovanović was also „liberal-conservative" in his political beliefs – he shared the system of beliefs characterized by the organicist understanding of the state, mistrust towards the political requests of the masses and the democratic order and belief in particular significance of the enlightened elite, whose duty was to conduct the well-designed and gradual reforms from above.

Writing during the first decade of the 20th century, Jovanović, as a careful observer of international affairs, emphasized that after 1880 the „epoch of world politics" began that was characterized by the fact that „world powers" (besides large European countries, also the United States of America and Japan) pursued their colonial politics worldwide and established the „spheres of their own interests". Realistically assessing the relations between great powers, he pointed out that in pursuing foreign affairs they were primarily guided by clearly defined interest, which thus led to changeable alliances. In his analyses, Jovanović started from Ranke's understanding of the states as specific individualities guided by their egoistic interests, i.e., the state reason. In that respect, he explicitly stressed that the states were „separate individualities striving towards independent life, because nothing in the world exists for the love of the other". Furthermore, completely in the spirit of the learning about „the state reason", he emphasized that „among the states, ever since the beginning of the world, there has been the most brutal battle of interests, because of which all other concerns had to concede". Hence, he attributed the key role in international relations and political life in general to the so-called „primacy of foreign politics" (Primat der Außenpolitk), which was a commonly accepted thesis among German historians from Ranke onwards. In fact, Jovanović had no dilemma about the physiognomy and, on the whole, the development of every state being crucially affected by the „outside pressure", and about the constant struggle „for supremacy and balance" marking political history of entire Europe. Appreciating this constant of international relations, he also assessed the opportunities of small states to pursue their independent politics. Therefore, Jovanović was absolutely certain that „apart from all apparent freedom for complete self-determination", these states primarily „depend on the influence of great powers".

Another essential feature of Jovanović's political opinion is his being pronouncedly Austrophile – he believed that establishing increasingly closer ties between the Kingdom of Serbia and the Dual Monarchy was an existential necessity of the Serbian state and an expression of its true interests. At the same time, he explained the widespread fear from „Austrian

pan-Germanism" by the acting of the Slavophile circles which strived to put Serbian politics in the service of the interests of the Russian Empire, guided by „own interests", and not by Serbian wishes. Taking the stand of a fierce critic of Russian foreign politics, he feared the strengthening of the Russian influence in the Balkans, as well as the division of the spheres of interest between Russia and Austria-Hungary. Citing the Serbian historical experience from the 19th century, Jovanović claimed that it proved that „Russia was not willing, and will never be willing, to protect Serbian interests from Austria, and, least of all, to assist us in our claims towards Austria". Emphasising that, in principle, he did not oppose „Russophile politics out of any particular hatred for Russia", he concluded about history showing that „Russia will neither want us nor help us in the accomplishment of our great Serbian aspirations, and it will not be on our side against Austria whatsoever". In fact, Jovanović had no dilemma about the goals of the foreign political goals of the Russian Empire which, guided by its own imperial ambitions, helped Bulgaria in the Balkans, which was directly opposed to Serbian national interests.

Hence the third pronounced feature of Jovanović's political opinions – he decisively denied the Yugoslav idea as being extraordinarily „dangerous for the future of Serbia". Having in mind that Austria-Hungary could be reformed and establish the third confederate unit that would gather South Slavs, as well as that there were no realistic possibilities for other great powers to help the dissolution of the monarchy (because it would disturb the principle of the balance of power) Jovanović asserted that the Yugoslav idea was not only hard to achieve, but also that it was „directly harmful and dangerous for Serbia". Jovanović's attitude towards the idea of creating one South Slavic state (which was particularly appealing to the members of the Independent Radical Party) is characterized by his opinion that „every good Serb" first „must consider the greatest political ideal the unification of Serbdom, not only because of the future expectations harboured by every nation, but because of purely practical reasons, if we want to persist in the world as the state and the nation". Therefore, the completion of the Serbian national unification was to Jovanović not only a necessary prerequisite for potential later unification with other South Slavic nations, but also an expression of a realistically understood national interest. In that respect, keeping in mind the example of Germany, he emphasized that „on the day of the unification of Serbhood, we will have new and greater ideals. Every smart politics must be based on the realistic foundations: first striving towards what is accessible and achievable", also reminding that „the colonial politics of the German Empire is the consequence of German unification: Prussia would have neither need nor

strength to pursue colonial politics before the unification". At the same time, Jovanović was extremely sceptical about the possibility of Serbia to achieve the Piemonte-like role among South Slavs, thinking that only Austria-Hungary had the necessary strength for the realization of South Slav unification. Namely, taking into account the existing state individuality, Jovanović pointed out that neither Serbia nor Bulgaria or Montenegro – „despite all their wishes and common aspirations" – would not be ready to unite and revoke their own statehood. Therefore, instead of foggy plans about the unification of South Slavs, Jovanović proposed what he considered feasible, claiming that „the objective of Serbian aspirations should be that Serbia gets Macedonia", because in it he saw „not only the future of Serbhood, but also the question of Serbia's survival". These plans were in line with the old politics of Prince and subsequently King Milan, and the Progressive Party, committing in the Secret Convention from 1881 to redirect their territorial claims towards Old Serbia and Macedonia, instead of occupied Bosnia and Herzegovina.

The fourth cornerstone of Jovanović's political beliefs was his consistent denial of democracy and parliamentarism. This makes it completely understandable why he found a particular danger to the future of the Serbian state in the ruling power of two parties – the Radical party and of the Independent Radical Party – which, together with certain military circles that took part in the May coup – after 1903, practically dispossessed the monarch of his power and took over the key levers of power and directed even further the foreign politics of the Kingdom of Serbia towards the Russian Empire, as the shift that had already been initiated by Alexander Obrenović. What caused Jovanović's particular concern were the aspirations of the Serbian governments to find, primarily with Russia, a new foreign affairs framework of action that would be far more critical towards the Central Powers.

Jovanović's beliefs also constituted the political ideology of the Conservative Party, which was mostly constituted from the circle of the associates gathered by the journal *Nedeljni pregled*. Although from only the fragmentarily preserved sources it is not possible to establish reliably who the president of that party was (Živojin Perić or someone else) or what role Jovanović exactly played in its foundation, he was indisputably in the narrowest circle of its founders, i.e., „the spiritual leader of the whole group". In fact, after the Progressive Party and its leader Stojan Novaković supported the Serbian government and its Russophile politics during the Annexation crisis, a group of conservatively oriented people, led by Živojin Perić, the learned jurist and professor of the University of Belgrade (who was the Member of Parliament in the very list of the Progressive Party in

1908) began organizing the Conservative Party at the beginning of 1914. This party was formally founded in spring 1914 (7th/20th April), when the party documents were adopted and the Main Committee was founded to which, besides Perić and Jovanović, several other former members of the Progressive Party and the Liberal Party were appointed. The party program generally advocated for well-devised and gradual political changes, predicted the strengthening of the monarchy's power and the establishment of the two-chamber system by introducing the Upper house (the Senate) which would represent „a serious and useful regulator between the ruler and the National Assembly", while in foreign politics it emphasized the principle of „the Serbian nation's interest" and appreciating the „real facts and relations in the world politics". Bearing in mind these programmatic principles and their compatibility with the political ideas and the system of values promoted by Jovanović, he can rightfully be considered „the main theoretician" of the Conservative Party.

The outbreak of the world war several months later at the same time ended the work of the Conservative Party. Nevertheless, it did not mark the cessation of the action of its eminent leaders who spent the war years in Belgrade under Austrian-Hungarian occupation. In occupied Belgrade Jovanović wrote for *Beogradske novine* (*Belgrade Newspaper*, 1915–1918), the official paper of the occupation authorities. However, despite his opinions about the necessity of joining Serbia with the Central Powers, Jovanović was revolted by the activities of the Austrian-Hungarian military administration in Serbia during the occupation. In the complaint he and Živojin Perić sent in autumn 1916 to the authorities in Vienna, Jovanović emphasized, among other things, that such politics would make senseless the very existence of the Austrophile Conservative Party. However, at the end of 1917, in the light of the Revolution in Russia and its expected withdrawal from the war, Jovanović and Perić proposed to the Austrian-Hungarian occupation authorities that the „Constitutional Assembly" should be called in order to overthrow the Karađorđević dynasty from the Serbian throne, to declare the National Assembly in Corfu illegitimate, to form the government and sign the peace with Austria-Hungary. Jovanović and Perić sent a proposition with the similar content to Otokar Černin, the Austrian-Hungarian Minister of Foreign Affairs in April 1918, which was subsequently published by Perić in the Swiss daily *Neue Zürcher Zeitung*.

After the First World War – in the new political circumstances marked by the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – Jovanović still kept his extremely negative opinion both about the old Radical Party and the newly-founded Democratic Party, accusing them of the disrespect for the Constitution and the law, specific party rule, persecution of political

dissidents, as well as of widespread corruption. He pointed the blade of his criticism particularly at Nikola Pašić, considering him directly responsible for the „Serbian Golgotha" suffered by Serbia during the First World War. It is certainly worth mentioning the fact that, when it came to the internal organization of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Jovanović was one of the few Serbian intellectuals who, like those gathered in the Yugoslav Republican Party, rejected the state-legal centralism stipulated by the Vidovdan Constitution, advocating for the federalization of the state and reaching agreement with Stjepan Radić and his Croatian Peasant Party. However, from the mid-1920s, Jovanović retired from active political and journalistic acting and became committed to historical research.

As a historian, Jovanović was intellectually formed in the tradition of German historicism, so it is quite understandable why he understood history primarily as political history. However, since he considered the state the main subject of history, he believed that within the framework of political history it was also necessary to place the content from the domain of economic and cultural history. Finally, despite acting outside the academic circles, he made an important contribution to the establishment of the „political direction" in Serbian historiography during the first decades of the 20th century and the broadening of its horizon regarding the topics from European history, as well as the theory and methodology of historical science.

Mira Radojević

THE ROLE OF THE INDEPENDENT RADICAL PARTY IN THE PROMOTION OF THE YUGOSLAV IDEA (1905–1914)

In a number of historiographical works about the history of Yugoslavdom, it is emphasized that the Independent Radical Party was the first in the political thought of the Kingdom of Serbia to mention the name of Yugoslavia in its program document, as one of its more important points. At the same time, its historical responsibility was emphasized, particularly in the years when the successful outcome of the Yugoslav unification process could already be anticipated, and even more when the crises of the first Yugoslav state demonstrated unsuspected dimensions of the contrasts between the Serbs and the Croats. In that context, independent radicals were accused of suppressing their national feelings and failing the interests of the Serbian nation for the sake of achieving the Yugoslav ideal.

Although various historical sources confirm that it is possible to speak about these phenomena as well, such general conclusions made about the political role of independent radicals would neglect the extent of the complex historical conditions in which such huge individual differences emerged in the attitudes taken by the most outstanding figures in this political party. Both of these points to ideational wandering, evolutionary stages, mutual sharp debates, disputes with those with different beliefs, particularly from the circle of Nikola Pašić's closest associates, the presence of misconceptions and painful denial of illusions.

Separating from the parent political party, independent radicals first appeared as an individual political force in the assembly election in July 1901, thus protesting against the years-long opportunist behaviour of one part of the party leadership. As they later interpreted their decision, their party was founded as an expression of the moral and political resistance against the failure of the initial radical principles and the regime of King Alexander Obrenović, who was said to be more disgraceful than aggressive. It was for these reasons that the Independent Radical Party did not adopt its new political program until 1905, in which it advocated the „cherishing of the Yugoslav spirit" as its substantial difference from other political parties at the time. Although this fact was emphasized many times, independent radicals in this document also stressed more their stricter national goals and the need to defend Serbian interests.

Their work on the promotion of the Yugoslav idea intensified significantly in the following years. In that respect, they established contacts with the representatives of the Croatian-Serbian Coalition from Austria-Hungary which – among other things – advocated the common struggle against political pressures of Vienna and Budapest. Moreover, they also encouraged and helped the organization of a series of Yugoslav activities, such as art exhibitions, and congresses of Yugoslav pedagogues, doctors, journalists and writers. At the same time, they supported the publication of the student journal „Slavic South", the main mottos of which were: „South Slavs, unite!" and „Revolution in unliberated territories". Having in mind that the journal had unsurmountable financial difficulties, the well-known members of the party, mainly professors at the University of Belgrade, completely took over its publication from 1907, committing not to change the established editorial direction whatsoever. Writing about the need for bringing the Serbs, the Croats and the Slovenes closer, they first thought about the cultural, and then about the political unification. However, the largest number of newspaper articles and other papers written about it did not clarify in further detail whether these three nations were considered a single nation. A pronounced consequence of such immature

theoretical-political foundation was the parallel use of different terms: the Yugoslav nation, the Serbian-Croatian nation, our nation etc. Furthermore, they believed that the Yugoslav unification should also include the Bulgarians, and that is why they invested many efforts in becoming closer with Bulgaria and overcoming the extant Serbian-Bulgarian contrasts ion the Balkans. In their entire activity there is a visible hurry to promote the Yugoslav community, as well as a certain romantic enthusiasm, since they believed that it was most important to achieve the unification and that afterwards it would be easier to resolve the existing differences in tradition, mentalities, history, economy and culture. Thus, Yugoslavdom was interpreted by its detractors as romantic, theoretically undeveloped and politically unprepared. Partly aware of the above-listed problems, independent radicals saw in the Yugoslav idea a manner of opposing Austrian-Hungarian and German ambitions. Therefore, Yugoslavdom gradually became the means of defending the Serbian nation from the Austrian-Hungarian pressure and a road that could take to the creation of the state the boundaries of which would gather parts of the Serbian nation living in the Habsburg Empire until then.

Aleksandar Životić

UNIFICATION AND REBELLION. MONTENEGRO BETWEEN SERBIA AND YUGOSLAVIA

Although the issue of the unification of the two Serbian states was not disputed and was discussed and debated for almost a century before it would actually happen, it is not known that until the fateful events of the end of the First World War, there was an elaborate concept of how it should happen. . Earlier inter-dynastic rivalries, a long tradition of state building in the territory of Montenegro, rivalry and struggle for primacy in the process of national liberation and unification, as well as internal political and social divisions within Montenegrin society made the very question of unification uncertain and risky. Only after the victory in the Balkan wars and with the establishment of a common border, the unification of the two states became possible. The beginning of the First World War postponed the talks about the unification of the two Serbian states. During the first two years of the war, despite a series of political and dynastic disputes inherited from the previous period, Serbia took upon itself the support and supply of the Montenegrin army, as well as the planning of joint war operations. The

decision of the Montenegrin government to capitulate and not withdraw part of the army from the country in 1916 particularly worsened mutual relations. From the summer of 1916, consideration of the unification plan was reactivated. Unification was not called into question, but there was no concrete plan as to how it should be carried out. Part of the Montenegrins who joined the Serbian army or worked for the Serbian government insisted on the unconditional unification and dethronement of the Petrović dynasty. With the breakthrough of the Thessaloniki front and the successful offensive of the Serbian and allied military forces towards Montenegro, the issue of future unification also opened up.

The rapid advance of Serbian troops after the breakthrough of the front forced the continuation of military operations outside the borders of the Kingdom of Serbia. In a military sense, the issue of Montenegro was considered together with the issue of northern Albania and Shkodra, so the Supreme Command Headquarters decided to form a special group that would have the task of entering Montenegro, the possessed marginal areas of the northwest and west of Albania and Shkodra. In the beginning, it was considered that a stronger group of around 50 thousand people should be formed for that task, but since there were no significant forces available, that decision was abandoned. The small number of Serbian troops began their operations on October 24, with the main part of two battalions and three guns under the command of Lieutenant Colonel Grgur Ristić leaving Peć for Skadar, which was captured on October 31, while one battalion with one gun under the command of Lieutenant Colonel Svetislav Simović headed towards Andrijevica, where he was awaited by Montenegrin battalions who, upon hearing the news that the Serbian army was coming, began operations to disarm the Austro-Hungarian units in the north of Montenegro. Shkodra was occupied even though 4 days earlier Colonel Milutinović was ordered to orient his troops towards Podgorica, Cetinje and Kotor instead of towards Shkodra because there will be allied troops in Shkodra. Due to bad connections, Lt. Col. Ristić received the order only after he captured the city after a two-day battle and a large war booty. If minor battles are excluded, the most significant of which was October 30 near Vjetrenik, the Serbian battalion, together with the Montenegrin Komita forces, advanced quickly and in a few days liberated Montenegro from the Austro-Hungarian forces, which were retreating in disorder. However, due to supply difficulties, epidemics and famine in Montenegro, the Montenegrin battalions had to be quickly disbanded. That is why the command of the Skadar troops, now renamed the command of the Adriatic troops, was forced to leave weak crews in the interior of Montenegro. All other forces were moved to Kotor and Boka

for more orderly supply and storage of the huge spoils of war. Along with the Serbian troops, there were also representatives of the Montenegrin Committee for National Unification and Montenegrin officials and volunteers assigned to serve in the Adriatic troops who were mainly engaged in propaganda work for the purpose of unification, relying on the resources of the Serbian state and the army, spending huge sums of state money for the consumption of which they did not account to anyone. With the aim of a favorable outcome of the election for people's representatives and a desirable decision of the assembly that was to be held in Podgorica, the representatives of the people's committee, in addition to spending a lot of money, successively replaced unreliable officials and supporters of King Nikola. In Podgorica itself, after the decision on unification, the representatives of the elected Executive Committee had the intention to, with the help of the Chetnik duke Kosta Pećanac, in the event of King Nikola's arrival, organize an assassination attempt on him in Bar or Ulcinj, which was prevented by the commander of the Adriatic troops by declaring that he would meet him personally and that when acting in accordance with the instructions of their government.

Despite the initial enthusiasm and cheering for unification, soon the first signs of dissatisfaction appeared in Montenegro. The detention of Montenegrin prisoners and internees on their return home, who were suspected of being King Nikola's supporters, the removal of suspicious officials, the arrogant behavior of representatives of the unification committee and the Executive Committee, the dissatisfaction of King Nikola's supporters with the way in which the unification was carried out spoke in support of the general's suspicions. Milutinović that some kind of rebellion is being prepared. He himself was dissatisfied with the work of the unification supporters, but also with the poor political and military preparation of the campaign in Montenegro and the act of unification itself.

Suspecting a possible rebellion, General Milutinović, aware of the existing dissatisfaction, the weakness of his forces, but also the swelling and heated emotions of both opposing currents within the Montenegrin society, tried to act preventively during the talks with the more visible representatives of the disaffected side. Immediately before the rebellion itself, on January 1, through the envoy of Metropolitan Mitrofan Ban, he received a notification from a priest that a possible rebellion could be expected in the coming days. The fear was heightened by the earlier landing of Italian troops and their intention to occupy Cetinje. After that, he tried to prevent bloodshed in talks with prominent Montenegrins, who were consistently believed to be the leaders of the rebellion. Encountering their grim attitude, which stemmed from their self-confidence in the favorable

outcome of the rebellion, especially Brigadier Petar Lompar, otherwise a Bulgarian student, he became convinced that they insisted on the ultimate withdrawal of the Serbian army from Montenegro.

The rebel ultimatum followed on Christmas Day itself. Emphasizing that they are not opposed to unification and that they are leaving the shape of the future state organization for subsequent decisions, the rebels demanded the handover of Cetinje to their forces. The answer was conciliatory. It was suggested that the representatives of the rebels enter the headquarters of the Adriatic troops and expressed the determination to sanction all illegalities and transgressions. Since the negotiations did not bear fruit and the rebels were not satisfied with anything except the withdrawal of Serbian troops, an attack on Cetinje followed on January 6. Soon the rebellion was crushed by force of arms with minimal involvement of the Serbian army and the decisive influence of Montenegrin units. About 80 people died on the side of the defenders of Cetinje and several times more on the side of the rebels. Although the rebellion died down, its consequences remained present and were manifested during a series of crisis moments in the following period, as well as through the creation and strengthening of the Komite movement on its soil in the following years. The indisputable desire for national unification collided on the field with the deposits of the past embodied in a strong state-building tradition, a frequent tendency towards anarchic behavior and disagreement with the manner in which Montenegrin statehood and the Petrović dynasty were broken.

Ljubodrag Dimić

THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES AND ATTEMPTS OF FORMING A COMMON STATE AND NATIONAL IDENTITY (1918–1921)

After 1st December 1918, the boundaries of the Yugoslav state included the administrative territories of the Kingdom of Serbia, the Kingdom of Montenegro, Dalmatia and Slovenia, which used to be the Austrian Empire's property, Croatia, Slavonia, Vojvodina and Srem, which had for centuries been under the Hungarian crown, Bosnia and Herzegovina, which gained the status of the Austrian-Hungarian state property after its annexation. The new state was at the same time a Balkan, but also Pannonian, Central European, Danubian, Mediterranean and Alpine country which with its state frontiers, spatial scope, history and state and legal heritage

multiply exceeded the boundaries and identity of the „Balkan melting pot" in which Serbia had persisted for decades. The terrain configuration, different historical experiences obtained for centuries, national and religious mixing of the population to the point of indivisibility, left a strong impression in the consciousness of the citizens of the new Kingdom, determined the citizens' relationship to the state, territory, army, authorities, culture, religion and the church, „marked" institutes and institutions and affected the manner of their functioning, enabled the encounter of different state and legal traditions and cultures. There was not much common identity in that territory even among the members of the same religions and nations, citizens accustomed to living in small Balkan states or a large Central European monarchy, members of the same social layers, people with prestigious education, culture or intellectual power.

The period between the unification to the adoption of the first Constitution (1st December 1918 – 28th June 1921) lasted longer than two and a half years. At that time, the identity of the new Yugoslav state was built on the foundations of Serbia's former statehood. During the state's provisional period, there was a visible „ingrowth" of the state institutions of the former Kingdom of Serbia in the administrative structure of the new Yugoslav state, but also slower disappearance of the institutions, traditions and identities inherited by the ethnic Serb communities across the Danube, Sava and Drina Rivers from the Habsburg Monarchy. While the political parties gathering Serbian citizenry did not raise the question of Serbia's state particularity, the political parties gathering Croats and Slovenes insisted on preserving the autonomous status of their territories, opposing government centralism and protesting against the „narrowing" of competences of the autonomous administrative bodies. An important element in the formation process of the state and national identity was constituted by the army, church, school and education.

Darko Gavrilović

TRADITIONAL AND MODERN NATIONAL IDENTITY OF THE SERBS IN CROATIA

Identity can be described as the togetherness of emotional and cognitive characteristics constituting the experience of oneself about oneself and in relation to others through which man gains an impression about his particularity, but also about his equivalence with others. There is a

whole series of different segments of identity through which someone can determine themselves towards themselves and towards society. For example, these segments can be cultural, gender, religious, civic, professional, identity of resistance or dependency, national identity etc. Within different identities, national identity is perhaps the most common one and its role was great in the 19th and the 20th centuries, but also nowadays, in the globalization era, if we look at the political, religious, cultural and sports scenes, we will see that national identities are both a shelter and a cover for many actions in the modern labyrinth of social change.

When speaking about the Serbs in Croatia, we should bear in mind that numerous segments are significant for the creation of their national identity, namely those developed by the Serbs themselves, as well as numerous regional and international factors where international political and cultural events are reflected on the map of their identity fibre. Seen in that manner, the national identity of the Serbs in Croatia developed, but also transformed under the influence of revolutions, wars, religions, ideologies and culture. However, at the same time it also affected them in turn. Altogether they introduced new aspects in the collective conscience. On the historical stage, dynamic changes in the 20th century societies were brought by ideologies and values which were integrated into the national identity of the Serbs in Croatia, giving it new directions. Ideologies became its modern identification basis through which collective ideals, beliefs and values emerged and flowed. They led and still lead to the formation of the narrative about the national identity and selected the particular aspects of history of which the Serbs in Croatia will remind themselves and how they will interpret them. Ideologically oriented culture maintained the aspects of the national identity, including values, symbols and the language. In short, ideologies, particularly since the 20th century, have played an important role in the formation and shaping of the Serbian national identity in Croatia. They serve as a framework that determines how the national identity is perceived, interpreted and expressed in different aspects of society and culture.

To write about the Serbian national identity in Croatia, we must know that it was preceded by the transformation of the Serbian medieval nation in the territory of Croatia into the Serbian nation. That process can be considered national integration. The complex course of social change includes a number of factors that affected the formation of the Serbian national identity in Croatia. We can begin stating a long series of factors with the process of gradual reduction of local and regional identities within the ethnic community, which means that the main goal is the creation of the nation. Furthermore, the creation of a political community where institu-

tions and the structure of authorities supporting the national identity is also important for the creation of the national identity. The third factor may be the creation of conditions for economic concentration, which may man that economic resources are directed towards national goals. Together with them, an inevitable element of national integration is cultural homogenization, which attempts to harmonize culture and language within a national community. In the course of the national integration process, people develop a stronger feeling of belonging to the national community, which can also include the development of ideologies, myths and value norms. Finally, with the mobilization for the goals of the national community and with the national movement, we can say that the conditions are to the greatest extent fulfilled for completing the creation process of the national community.

Namely, national conscience developed during the national integration process encourages individuals to the support and participation in the achievement of the national community goals, including political freedom and the construction of the social system. The national movement plays an important role in the national integration process, where a smaller group of patriots is included in the beginning, but with the passage of time it becomes a mass movement involving different social strata.

In the course of the national integration process of the Serbs in Croatia, their national identity was developed and it is still being developed today. It is a complex and flexible concept that refers to the manner in which individuals and groups see and are identified with a particular national community. The national identity of the Serbs in Croatia is not necessarily steady and unchangeable. It is a set of connected and sometimes also opposed tendencies that may evolve into different forms with the passage of time. As a social concept, they are closely connected with the political, religious, cultural, historical and economic structures of society. These structures greatly affect the manner in which the national identity is formed and interpreted. The state played and still plays an important role in its formation, including the definition, classification, segregation and selectin of various local traditions and customs in the creation of the presented and imagined forms of unity and cohesion in the national community. Today, when it comes to the Serbs in Croatia, but also other nations in the territory of ex-Yugoslavia, national identity plays a dominant role and is often a sacral concept. It is a component of social and political life and may play a large role in the mobilization of the members of the national community, often encouraging people's passions and engagement.

In modern Croatia, the issue of the national identity of the Serbs in Croatia is deeply connected to the protection of their minority rights.

One of the key points of the protection of their identity is the need to harmonize Croatia with the European standards regarding the protection of minority rights. This includes the right to language, culture, religious freedom and political participation. Since the 1990s, the Serbs in Croatia as a national minority, have faced the challenges of preserving their identity. In that process, the international community has become increasingly interested in the protection of minority rights, which began to create a pressure on the Croatian government to respect these rights. Nowadays, instead of old assimilation models, „new" multiculturalism models that respect cultural and religious diversity are applied on a larger scale. This is crucial for the Serbs in Croatia because it enables them to maintain their confessional affiliation, culture and language without fear from their assimilation into the majority population. It also opens the door for the cooperation and cohabitation of different ethnic groups in Croatia, as well as good cooperation with the majority Croatian nation. In that manner, we may say that the internalization of the minority rights creates an opportunity for the Serbian community in Croatia to be better protected and to prevent their rights from being ignored. As a matter of fact, the identity of the Serbs in Croatia is complex and deeply rooted in the rich historical, cultural and social background. Therefore, Milorad Pupovac divided the Serbian identity in Croatia into traditional, modern and today's identities.

For the purpose of this research, the identity of the Serbs in Croatia has been divided into traditional and modern identities, while emphasizing that their segments are intertwined. Partly accepting Pupovac's classification, we believe that among the Serbs in Croatia the traditional identity is intertwined with the modern identity, particularly in one of its segments, i.e., the warrior (military) identity, although a network of influence on the modern identity core is also woven by other segments of the traditional identity, such as religion (Orthodox Christianity), alphabet (Cyrillic) and language.

When writing about the warrior identity, we should keep in mind that the military service was reflected in the historical role of the Serbs in Croatia as defenders of the Habsburg Monarchy frontiers, but, at the same time as the guardians of the oral transmission of knowledge and customs passed on from one generation to another, which cherished the freedom-loving, warrior-uncompromising and morally clearly determined spirt of the Serbs living there. This element is partly reflected in the modern identity through the Serbs' participation in the national liberation movement. In that manner, tradition and modernity are merged, making an important link that affects the totality of the Serbian identity in Croatia. Apart from the struggle for privileges, the military service and warriorship as

integral part of the traditional identity bore the rich Uskok tradition, the legends about Krajina soldiers and officers throughout Europe and in the Balkans. Fine identity weaving about heroes such as Stojan Janković took place in the world of poetry. Therefore, folk poems were the most significant part of the Serbian oral literature. In their narrative approach and emotion, they dynamically reflected the spirit of the Serbs from Croatia. However, when speaking about the identity of the Serbs, then epic poetry is distinguished due to its historicity and specific socio-historical changes in which it was created. It did not emerge in the 16th century because of the Serbs' migration, nor was it merely an echo of their culture since the advance of the Ottoman Turks in the Balkans. Its lyricism also grew from the experiences of the past times, while the figures that appeared hac actually originated from the Middle Ages, such as Kraljević Marko, via above-mentioned Stojan Janković, to the modern warriors from the previous century, which is intended to be depicted in the centuries-long poetic space of identity. Starting from the frontier Serbs and the Uskoks, and later the Austrian-Hungarian soldiers, Salonika volunteers, and even more partisans, the ancestors of most Serbs today were from Croatia. Even in socialist Yugoslavia which did not emphasize the memories of the heroism of Krajina Serbs before 1941, the memories of famous warriors have persisted.

Apart from the military service, Orthodox Christianity constitutes an important aspect of identity because it frames the religious and spiritual starting point of the Serbian identity base, both in the past and nowadays. As for the role of the Orthodox Church in the preservation and development of the Serbian identity in Croatia, we should bear in mind that in the past it was frequently the only institution that took care of their identity, while until the initial development of the national idea, and the awakening of national sentiments on a larger scale, we can say that with in a large number of the Serbs, the loyalty towards their Church was the foundation of self-identification.

Ever since the period of the migration of the Serbs that became ever more dynamic from the fall of the Serbian Despotate, the Orthodox Church has played a key role in the preservation and strengthening of the Serbian identity and religion in the territory of today's Croatia. It has not only ensured the rights and privileges to its believers in new environments, but it has also been the focal point for expressing religion and maintaining cultural relations with the roots. As the Serbs migrated farther to the West, their church also expanded towards that territory. The great role of the Church as a great guardian of the Serbian identity in Croatia is also proved by the fact that, apart from the Church organization itself, the

most significant institutional accomplishment of the Serbian people in the 18th and 19th centuries were autonomous national-church councils. Until the second half of the 19th century, the Metropolitanate of Karlovci and its national-church councils represent, in spiritual, cultural and political terms, the supreme expression of the autonomous life and work of the Serbs living across the Danube, Sava and Drina Rivers.

As a matter of fact, the religious identity of the Serbs in Croatia, related to the affiliation to Orthodox Christianity, has been abused on many occasions, attacked or denied by nationalist and extreme right-wing politicians. The attempts of assimilating a number of the Serbs in the Independent State of Croatia were also made through supporting the establishment of the Croatian Orthodox Church. Its repeated establishment at the time of creating the modern Croatian state provokes numerous controversies in the Croatian society.

Just as the military service and Orthodox Christianity, the Cyrillic also connects the Serbs from Croatia with their roots. The Cyrillic is the alphabet used by the Serbs ever since their arrival in the territory of today's Croatia. This is proved by numerous preserved documents written in the Cyrillic, first of all the church documents which at the same time represent the Orthodox Christian tradition in Croatia. There is a large number of these documents in the monasteries of the Serbian Orthodox Church, such as Krupa, Krka, Gomirje, Lepavina and Orahovica. Numerous documents bear witness to the presence of the Cyrillic in the religious centres such as Karlovac, Osijek, Zagreb, Pakrac, Šibenik and Dubrovnik. Moreover, many Serbian poets and writers wrote in the Cyrillic. The Cyrillic alphabet was also recognized in the Habsburg Monarchy as well as by the Croatian Parliament. Writing in this alphabet, they all created the cultural heritage that not only preserved their identity, but was also used for communicating with other nations. The Cyrillic is their traditional alphabet that even nowadays represents one of the important bastions of the Serbian identity.

The Serbs did not use the Cyrillic only to write religious texts and grave epitaphs. It was the alphabet used in Serbian schools and books, journals and newspapers were printed in it. The Cyrillic also found its place in the political struggle of the Serbs and the development of their separate identity in the territory of Croatia. Namely, at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, one of the main goals of the Serbian political parties in Ban's Croatia was reflected in their intention to achieve full equality of the Serbs with the Croats, with the existence of two constitutive nations – the Croats and the Serbs – or, of one Croatian-Serbian constitutive nation. Under the supreme supervision of the supreme

ruler, along with the requests for recognizing the Serbian name, there was also a struggle for the right to use the Serbian three-colour flag, the preservation of the Serbian national and church autonomy which enabled the Serbs in the Metropolitanate of Karlovci to organize state-run schools and independent performance of religious and publication/printing affairs and the right to use the Serbian Cyrillic. According to the Serbian Law from 1887, the Serbs as natural persons had the right to use the Cyrillic in their correspondence with all Croatian authorities. At that time, both nations in the territory of today's Croatia spoke the same language, but what distinguished the Serbs from the Serbs in relation to alphabets was that the Serbs continued writing in the Cyrillic in an expression of their national particularity. That is why all Serbian political parties in Croatia in their political programs demanded the equality of the Cyrillic alphabet with the Latin alphabet in official affairs. The struggle for the equality of the Cyrillic lasted until the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) in 1918. It was only in that Kingdom, and also in socialist Yugoslavia later on, that the Cyrillic was the alphabet completely equal with the Latin alphabet, and, together with the political recognition of the Serbs as a nation and of the Orthodox Church, it also reflected important segments of their traditional identity, which have persisted to date. With the breakup of the SFRY in the 1990s, the linguistic norms from which the Serbian-Croatian language originated were once again separated and the Cyrillic was no longer the official alphabet in Croatia. Today it can be used by the Serbs mostly in the territories where the members of the Serbian nationality constitute the majority or have a large share in the total number of inhabitants. The Serbian language, which was the language of the constitutive nation in Yugoslavia, has been officially recognized in modern Croatia as a minority language. Unfortunately, the use of the Cyrillic in bilingual signs and inscriptions occasionally provokes protests in Croatia. The Serbian National Council as the umbrella organization of the Serbs in Croatia even today makes efforts to remove the „war" stigma from the Cyrillic, trying to send messages to the public that its use for private or public purposes does not endanger anyone in Croatia.

The modern identity of the Serbs in Croatia is made of three segments. Those are political struggle for the rights of the Serbs in Croatia, modern cultural identity, and anti-fascism. As for the modern political struggle, it emerges more clearly during the Illyrian movement. Its continuation is also evident in the joint activities and the struggle of the Serbs and the Croats during the Revolutions of 1848/49, in particular of 1861. In that year, the Croatian Parliament declared the equality of the Orthodox Church and the Roman Catholic Church; the language was named Ser-

bian-Croatian; the Cyrillic and the Latin alphabets were declared equal, and the existence of the Serbian nation in Croatia was recognized. When the majority of the Serbian members of the parliament joined the People's Party after 1873, the Serbs began actively participating in the work of the Croatian Parliament and in the modernization of the Croatian society during the reign of Ban Ivan Mažuranić, when some of their political representatives were actively involved in power. In the second half of the 19th century and the first half of the 20th century, the Serbs in Croatia founded a number of their parties. In Zadar, the Serbian Party was founded by Savo Bjelanović, while at the end of the 19th century in Zagreb the Serb People's Independent Party was founded and led by Bogdan Medaković, and from 1902 by Svetozar Pribićević, who directed it towards close cooperation with the Croatian parties within the Croatian-Serbian Coalition. In addition, Pribićević introduced the agile idea of Yugoslavdom in the Serbian politics in Croatia, insisting almost until his death that the Serbs and the Croats were only parts of the single Yugoslav nation. Between the two wars, the Serbs in Croatia mostly supported the parties that warrantied the survival of the joint state because that state was the warranty not only for the achievement of their national rights they had struggled for, but it was also the state union in which they lived with their compatriots. Apart from the pro-Yugoslav parties, the Serbs in Croatia also supported the Communist Party. The beginning of the Second World War led to an increasing influence of Communism. In fact, the suffering in the concentration camps, Catholicization and the threat of the disappearance of the entire nation made a large number of the Serbs join the partisan movement. By embracing the national liberation struggle, the Serbs in Croatia at the same time accepted anti-fascism as part of their identity. The most important proof of the recognition of the Serbs in Croatia, and subsequent recognition of their anti-fascist struggle, as well as the Croatian-Serbian cooperation, is indisputably the document from the Third Session of the State Anti-Fascist Council for the National Liberation of Croatia (ZAVNOH), the Declaration on the Basic Rights of Peoples and Citizens of Democratic Croatia, which later became the basis of the constitutional and legal development of the National Republic and subsequently the Socialist Republic of Croatia. Institutions such as the Club of Serbian Councillors and the Congress of the Serbs in Croatia only acknowledged what was written in the said Declaration.

Unfortunately, with the formation of the modern Croatian state, the Serbs lost their status of the nation equal with the Croatian natin. The loss of the status of the constitutive nation, i.e., the placement of the Serbs in the position of the national minority, is the loss of the status built by the Serbs

in Croatia for centuries. Thus, the Serbs covered the road from an unrecognized nation, via the community organized through the mechanisms of personal autonomy and reviving the memory of their historical role, to the new community being built in the new, future European society.

In that centuries-long process, culture also played an important role. As early as the end of the 19th century, numerous Serbian organizations were founded and served as the bearers of the Serbian culture. One of the first societies to be stablished was the Serbian Business Association „Privrednik" and the humanitarian organization „Circle of Serbian Sisters". The Serbian Bank and the Union of Serbian Agricultural Cooperatives are also among the institutions established at that time. In 1944 in Glina, the Serbian Cultural Society „Prosvjeta", which was uninterruptedly active until 1972. All those institutions have contributed to the preservation of the Serbian identity, as well as to the better integration of the Serbs in the Croatian society. Out of minority institutions of non-political character, which are the bearers of the modern Serbian identity in Croatia today, we should emphasize the Serbian Cultural Society „Prosvjeta", the Serbian Business Association „Privrednik", the Serbian Democratic Forum, the Joint Council of Municipalities and the Serbian National Council. Besides them, many Serbian figures in the world of literature, art, music, theatre, film, sport as well as science have opened the road towards the identity pride of today's Serbs in Croatia. Finally, we will mention the names of Petar Preradović, Vladan Desnica, Simeon Roksandić, Josif Runjanin, Arsen Dedić, Rade Šerbedžija, Milutin Milanković and Nikola Tesla.

Looking at the identity of the Serbs in Croatia, we can say that the sustainable development of the identity of the Serbs in Croatia entails careful consideration and action. Centuries-long warriorship which was passed on until the anti-fascist struggle and finally became interwoven in it is an important segment of the traditional, but also of the modern identity because it is merged with the struggles of the Serbs who suffered substantial losses and suffering in their course. Moreover, anti-fascism of the Serbs in Croatia constitutes an important ideological point of maturity which supports democratic and anti-Nazi values. It is connected with the struggle for human rights, freedoms and equality. On the other hand, traditional elements, such as the Cyrillic alphabet and Orthodox Christianity, should be cherished and passed on to younger generations in order to preserve the spiritual, linguistic and cultural aspect of the Serbian identity. Orthodox Christianity provides an ethical framework and moral values relevant for many Serbs, including those in Croatia. Their Christian identity should emphasize the importance of love, compassion, respect for others and of spiritual development. At the same time, modern identity

aspects, such as contemporary culture, civic values and political engagement, need to be developed so as to adjust the Serbian identity to contemporary social change. Moreover, it is important to understand that the identity loss does not begin only when indifference towards it is stated, but when it stops being actively cherished and protected. The Serbs in Croatia face challenges, but their identity still remains an important part of the rich cultural mosaic of Croatia.

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

Мира Радојевић (1959) дописни је члан САНУ и редовни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, на коме је запослена од 1996. Постдипломске студије је завршила 1992, а докторирала је 2004. године. Проучава историју југословенске идеје, српско-хрватске односе, проблеме демократије и парламентаризма, деловање грађанских политичких странака, улогу политичке и интелектуалне елите, послератну југословенску емиграцију. Члан је Одбора САНУ за историју 20. века, Уређивачког одбора *Српске енциклопедије*, Уређивачког одбора *Српског биографског речника* и редакције часописа *Зборник за историју Матице српске* и *Историјска баштина*.

Контакт: mradojev@f.bg.ac.rs

Љубодраг Димић (1956) студирао је историју на Филозофском факултету у Београду, где је дипломирао 1980. Магистарске студије је окончао 1985, а научни степен доктора историјских наука стекао је на истом факултету 1993. са дисертацијом *Културна политика у Краљевини Југославији 1929–1941*. Од 1981. до 1985. радио је у Институту за историју радничког покрета Србије (данас Институт за новију историју Србије). За асистента на Катедри за историју Југославије изабран је 1985, за доцента 1993, за ванредног професора 1998, а звање редовног професора стекао је 2002. године. За дописног члана САНУ изабран је 2012, а академик САНУ постао је 2018. године.

Написао је и приредио 42 књиге и зборника грађе. Писац је преко 370 научних и стручних радова. Димићева стручна интересовања превасходно су усмерена ка изучавању историје Југославије и Балкана, посебно односа политике и културе, историје друштва, односа државе и верских заједница, мањинског питања, делатности интелигенције и њене друштвене функције, међународних односа, историје институција, историје историографије, као и широком теметском кругу питања која се тичу феномена страних културних, политичких и модернизационих утицаја, веза, односа и прожимања.

Контакт: ljdimic@f.bg.ac.rs

Александар Животић (1981) редовни је професор на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Дипломирао је 2005, магистрирао 2007. и докторирао 2010. године на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Од 2006. је био запослен у Институту за новију историју Србије, а од 2012. на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду као доцент, ванредни професор од 2017. и редовни професор од 2022. године. Објавио је девет монографија, три зборника докумената, монографски је приредио пет мемоарских списа и више од 140 научних чланака у домаћим и страним часописима и зборницима радова. Учествовао је на више научних скупова и конференција у земљи и иностранству. Био је гостујући предавач на неколико европских универзитета.

Контакт: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Дарко Гавриловић (1966) редовни је професор историје на Природно-математичком факултету у Новом Саду. Директор је Центра за историју, демократију и помирење у Новом Саду и члан Саветодавног одбора Удруге за повијест, сурадњу и помирење, са седиштем у Хрватској. Био је саветник у организацији наставника историје Euro Klio HIP у Босни и Херцеговини. Гавриловић је главни уредник часописа *Српско-хрватски односи у 20. веку*. Написао је већи број књига, међу којима су *Стјепан Радић и Срби, 1871–1918*, *Светлост и тама савременог света, 1775–2000.* и *Исусов лик у историји културе*. Једна од његових књига, *Политички митови у бившој Југославији и у државама наследницама*, објављена је на енглеском (*Political Myths in The Former Yugoslavia and Successor States*, ed. D. Gavrilović, V. Perica, IHJR, Dordrecht 2011).

Контакт: darko.gavrilovic@dgt.uns.ac.rs

Михаел Антоловић (1975) редовни је професор на Универзитету у Новом Саду, на којем предаје савремену историју Европе. Његово поље истраживања обухвата историју савремене историографије, теорију историје и интелектуалну историју. Објавио је више радова о историји српске, југословенске и немачке историографије. У скорије време је објавио две књиге: *Istoriografija i politika: Intelektualna biografija Friedricha Meineckea* (2017) и *Чедомир Попов: Интелектуална биографија* (2021).

Контакт: mihael.antolovic@pef.uns.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(497.11)“19“(082)
329.17(497.11)“19“(082)
316.75(497.11)“19“(082)
94(497.11)(082)

ПАТРИОТИЗАМ и национализам код Срба у XX веку : идеје и пракса / Мира Радојевић... [и др.]. – Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2024 (Београд : Службени гласник). – 294 стр. ; 24 cm

„Ова публикација је резултат рада на пројекту Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary (CoNatPat) који финансира Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).“ --> колофон. – Тираж 200. – Увод: стр. 7–8. – Белешке о ауторима: стр. 293–294. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 257-270. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-298-8

1. Радојевић, Мира, 1959– [аутор]
2. Димић, Љубодраг, 1956– [аутор]

а) Национализам -- Србија -- 20в
б) Патриотизам -- Србија -- 20в

COBISS.SR-ID 144096777